

Katholieke Universiteit Leuven
Faculteit Letteren
Subfaculteit Geschiedenis

*Een blinde hertog op reis:
Lodewijk Engelbert van Arenberg (1750-1820)
en de hertogelijke reisondernehmung*

Promotor: Prof. Dr. Jan Roegiers

Verhandeling aangeboden
door Vincent Vandaele
tot het behalen van de graad
van licentiaat in de
Geschiedenis

Leuven 2006

INHOUDSTAFEL

INHOUDSTAFEL

BIBLIOGRAFIE

DANKWOORD

I.	METHODOLOGIE.....	1
1.	Status quaestionis.....	1
2.	Archiefinstellingen.....	5
3.	Archiefbronnen.....	6
4.	Structuur verhandeling.....	6
II.	HET ADELSGESLACHT ARENBERG.....	9
1.	Familiegeschiedenis.....	9
2.	Lodewijk Engelbert van Arenberg (1750-1820).....	13
3.	Een woelige achttiende eeuw.....	19
III.	ADEL EN REIZEN.....	27
1.	Reizen en organisatie.....	32
1.1.	Organisatie en logistiek.....	32
1.2.	Reisgezelschap en -‘hofhouding’.....	42
1.3.	Blindheid en andere ongemakken.....	48
1.4.	Contacten met het thuisfront.....	51
1.5.	Vergelijking met andere reizigers.....	53
2.	Reizen en interesses.....	59
2.1.	Cultuur.....	59
2.2.	Gastronomie.....	64
2.3.	Natuur.....	66
2.4.	Wetenschap en industrie.....	68
2.5.	Politiek en economie.....	69
2.6.	Mens en maatschappij.....	71
2.7.	Vergelijking met andere reizigers.....	76
3.	Reizen en status.....	79
3.1.	Een voorname kennissenkring.....	79
3.2.	Privileges.....	82
3.3.	Geplogenheden en verplichtingen.....	84
3.4.	De hertog, ook een ‘volkse’ man?.....	85
3.5.	Vergelijking met andere reizigers.....	91
IV.	ALGEMENE CONCLUSIE.....	93
V.	SAMENVATTING.....	97
VI.	INDEX.....	

BIBLIOGRAFIE

Archiefbronnen

EDINGEN, Archief- en Cultuurcentrum Arenberg (ACA)

Reisdagboeken

Biographie Louis-Engelbert d'Arenberg, II/43/2/1, recueil de voyages à Paris, 1760-1806.

II/43/2, maladie du duc Louis-Engelbert à Luxembourg, 1779.

V/43/5/2, séjour à Strasbourg, 1770.

II/43/2/3, voyage à Vienne, 1779.

I/43/1/4, voyage à Londres, 1782.

I/43/1/4, comptes du voyage à Londres, 1782.

II/43/2/5, voyage à Arenberg, 1785-1786.

I/43/1/6, voyage à Londres, 1782.

II/43/2/7, voyage dans les provinces méridionales de la France (avec correspondance de Madame la duchesse au duc), 1788.

V/43/5/8, voyage à Paris, Bordeaux, Toulouse, Nîmes, Marseille, Lyon, Genève, Lausanne, Fribourg, Berne, Zürich, ..., 1789.

V/43/5/9, voyage en Italie, 1791.

III/43/3/10, voyage en Italie (avec dessins de Bosschaert), 1791.

III/43/3/11, voyage à Paris/Düsseldorf et retour, 1803.

III/43/3/12, voyage à Vienne et retour à Clemenswerth, 1804.

III/43/3/12, comptes du voyage à Vienne et retour à Clemenswerth, 1804.

III/43/3/13, voyage de Bruxelles à Düsseldorf et retour, 1804.

III/43/3/14, voyage de Bruxelles à Paris, 1806.

III/43/3/15, comptes du voyage de Bruxelles à Berlin et retour, 1806.

Correspondentie

Correspondance L.E., Louis-Engelbert [1-476].

nr. 10628 en nr. 10736, Hyacinthe Mary [1-2].

Correspondance Louis-Engelbert Régistre 4, 41/14/206, abbé Ameil [1-4].

472, Bosschart 1802-1816 [1-74].

Correspondance Administration Dey, 41/34, Elisabeth Florent Dey 1816-1818 [4-19].

34/8, E.F. Dey 1812-1814 [1-24].

Correspondance Louis-Engelbert, 41/16, général Puysegur, 1788 – 1820 [337-349].

Documenten en catalogussen

V/43/5, Passeports et laissez-passers.

V/43/5, Documents concernant la proclamation de Hebert Speller comme directeur du Parc d'Enghien.

V/43/5, Documents concernant Minckelers, Honneurs, Membres de la Société du Concert noble.

V/43/5, Documents concernant l'Ordre de la Réunion.

V/43/5, Catalogue manuscrit annoté des objets d'art, bibliothèque et tableaux: prince Charles de Lorraine: vente à Bruxelles le 21 mai 1781: deux parties.

V/43/5, Catalogue général des peintures, dessins, ... acheté par le duc dans ses voyages de 1789 et 1791 pour Bruxelles et Arenberg.

V/43/5, Documents concernant le loge au nouveau théâtre à Bruxelles, 1818-1819.

V/43/5, Documents concernant la referendum particulière organisée par le Duc au théâtre du parc.

V/43/5, Menus à Paris, 1810.

V/43/5, Documents concernant les maladies du duc.

V/43/5, Documents concernant l'annonce du décès du duc et une liste des invitations pour les funérailles.

V/43/5, Tractation sur l'élévation des ses enfants par le Comte de Windischgrätz.

V/43/5, Trois éloges au duc par le grand-bailli du Hainaut, 1780.

V/43/5, Ode à l' A.M. le duc d'Arenberg.

V/43/5, Documents concernant le 'Membre de La Société des Arts de Gand, 1809.

IV 100-36/35, Catalogue général des peintres, dessins, cartes, plans, estampes achetés par le duc Louis Engelbert d'Arenberg dans ses voyages de 1789 et 1791 pour Bruxelles et Arenberg.

Uitgegeven bronnen

DE LA ROCHEFOUCAULD, F., *Voyages en France (1781-1783)*, J. MARCHAND ed. (Société de l'histoire de France I), 2 dln., Parijs, 1933, 1-2.

Literatuur

Bezoek 'Studiedag Adellijke Archieven' op het kasteel d'Ursel te Hingene, 17 maart 2006.

Winkler Prins, 6de uitg., Brussel, 1953.

ALTENA, B. en VAN LENTE, D. *Vrijheid en rede. Geschiedenis van Westerse samenlevingen 1750-1789*, Hilversum, 2003.

ARENBERG, J.-E., VAN, 'De heren, graven, prinsgraven en hertogen van Arenberg', M. DEREZ e.a., red. *Arenberg in de Lage Landen: een hoogadellijk huis in Vlaanderen en Nederland*, Leuven, 2002, 13-51.

ARENBERG, J.-E., VAN, *La couronne de Belgique et le Saint-Siège (1830-1831)*, Edingen, 1991.

ARENBERG, J.-E., VAN, *Trois batailles: Salankemen 1691, Dettingen 1743, Hochkirch 1758 et trois fois ducs d'Arenberg*, Edingen, 2001.

ARENBERG, J.-E. VAN e.a. *Die Arenberger: Geschichte einer europäischen Dynastie 2: Die Arenberger in Westfalen und im Emsland* (Veröffentlichungen der Landesarchivverwaltung Rheinland-Pfalz, Reihe Arenberg in Europa 2), Koblenz, 1990.

ASCH, R.G., *Die Europäische Adel im Ancien Régime: von der Krise der ständischen Monarchien bis zur Revolution (ca. 1600-1789)*, Keulen, 2001.

BECKFORD, W. en MAVOR, E., *The Grand Tour of William Beckford : Selections from Dreams, Waking Thoughts and Incidents* (Penguin Books, Penguin Travel Library), Hammondsworth, 1986.

BERNARD, B. en MASKENS, R. *De Brabantse omwenteling en de Verenigde Nederlandse staten (1789-1790)* (Historia Bruxellae 1), Brussel, 2003.

BINON, R., 'Romanticism and the Revolution of 1789: a psychological view', D.G. TROYANSKY, A. CISMARU en N. ANDREWS red. *The French Revolution in culture and society* (Contributions to the study of world history), Londen, 1991, 91-109.

BLONDE, B., 'Botsende consumptiemodellen? De symbolische betekenis van goederenbezit en verbruik bij de Antwerpse adel (ca. 1780)', G. MARNEF en R. VERMEIR red. *Adel en macht: politiek, cultuur, economie*, Maastricht, 2004, 123-129.

BLUCHE, F., *La vie quotidienne de la noblesse française aux XVIIIème siècle*, Parijs, 1980.

BONNEL, R.G., 'Ecclesiological Insight at the 1790 National Assembly: An Assessment of the Contribution of Catholic Thought to the French Revolution', D.G. TROYANSKY, A. CISMARU en N. ANDREWS red. *The French Revolution in Culture and Society* (Contributions to the Study of World History), Londen, 1991, 45-56.

BOSCHMA, K., *Reizen in Napoleons tijd: een avontuurlijke en soms hachelijke onderneming*, Abcoude, 1992.

BOURDIEU, P., *La distinction : critique sociale du jugement*, Parijs, 1992.

BOURQUIN, L., *La noblesse dans la France moderne (XVIe-XVIIIe siècles)* (Berlin Sup. Histoire), Parijs, 2002.

BRENNAN, M.G. *The Origins of the Grand Tour : the Travels of Robert Montagu, Lord Mandeville (1649-1654), William Hammond (1655-1658), Banaster Maynard (1660-1663)* (Hakluyt Society 3, 14), Londen, 2004.

BROMMER, P., SCHLEIDGEN, W.-R. en ZIMMER, T., *Inventar des Herzoglichen Arenbergischen Archivs in Edingen/Enghien* (Veröffentlichungen der staatlichen Archive des Landes Nordrhein-Westfalen. 16), Siegburg, 1984.

BUVE, A., 'Het vorstelijk en hertogelijk huis van Arenberg', *Annalen van de Oudheidkundige Kring van het Land van Waas*, 69 (1966) 3-4, 235-255.

BURGER, G.A., *Wonderbare reizen te land en ter zee, veldtochten en vrolijke avonturen van de Baron von Münchhausen zoals hij deze in de kring zijner vrienden met de fles onder handbereik zelf pleegt te vertellen*, Amsterdam, 1978.

BURKE, E., *The French Revolution 1790-1794* (The writings and Speeches of Edmund Burke 8), Oxford, 1988.

BURKE, P., *The French Historical Revolution : The Annales school 1929-1989*, Stanford, 1991.

CARPENTIER, R., *Louis-Engelbert d'Arenberg (1750-1820). La politique industrielle d'un grand noble de nos provinces aux confins des XVIIIe et XIXe siècles vue au travers de l'exploitation de la mine de plomb de Vedrin et des charbonnages de Charleroi*, Onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Université Libre de Bruxelles, departement Geschiedenis, 1992-1993.

CARPENTIER, R., 'Een hertog in de industrie', M. DEREZ e.a. red. *De blinde hertog: Louis Engelbert van Arenberg en zijn tijd: 1750-1820*, Leuven, 1996, 89-100.

CARTUYVELS, C., *Eloge funèbre de Son Altesse Sérénissime Monseigneur Engelbert, duc régnant d'Arenberg ... prononcé à la cérémonie de ses obsèques à Notre-Dame des Victoires au Sablon à Bruxelles ... le 9 avril 1875*, Mechelen, 1875.

CHANEY, E., *The Evolution of the Grand Tour: Anglo-Italian Cultural Relations since the Renaissance*, Londen, 2000.

CHARTIER, R., *Lectures et lecteurs dans la France d'Ancien Régime*, Parijs, 1987.

CHAUSSINAND-NOGARET, G. en LE ROY LADURIE, E., *La noblesse au XVIIIe siècle : de la féodalité aux Lumières* (Historiques 7), Brussel, 1984.

- COTTEL, P. en KUBICZEK, A., *Le charbon à Wallers. Création et développement de Wallers-Arenberg* (Valentiana : revue d'histoire régionale 11), Valenciennes, 1993.
- CRESENS, F.A., *Huize Arenberg, centrum van wetenschap en techniek. Hertog Louis Engelbert van Arenberg en de wetenschappelijke ontwikkelingen op het einde van de 18de eeuw* (Algemeen rijksarchief en rijksarchief in de provinciën. Studia 96), Brussel, 2002.
- D' ALKEMADE, V., *La Haute: Les styles de vie des classes dites dominantes*, Brussel, 2004.
- DAWKINS, R. en SIGAUD, B. *L'horloger aveugle* (La fontaine des sciences), 1989, Parijs.
- DE BARTILLAT, C., *Histoire de la noblesse française 1789-1989: Les aristocrates: de la Révolution au Second Empire*, Paris, 1988.
- DE FRANQUEN, C., *Arenberg : Chronologie historique des Souverains, Comtes, Princes, puis Ducs d'Arenberg*, s.l., 1826.
- DE GHELLINCK-VAERNEWIJCK, X., *Petit traité de la noblesse en Belgique* (Bibliothèque héraldique 2), Brussel, 1948.
- DEGRYSE, K. en JANSSENS, P., 'Le rôle économique de l'aristocratie belge au XVIIe et XVIIIe siècle', C.E. NUNEZ, red., *Aristocracy, patrimonial management strategies and economic development, 1450-1800*, Sevilla, 1998, 43-53.
- DELANNOY, Y., *Nouvelle esquisse d'un grand domain : le parc d'Enghien (XIIIe-XXe siècle): patrimoine exceptionnel de la Région Wallonne*, s.l., 1996.
- DELANNOY, Y., 'Le château et le Parc d'Enghien sous la bannière des Arenberg 1607-1918 : première partie (1607-1640)', *Annales du Cercle Archéologique d'Enghien*, 33 (1999), 5-119.
- DELANNOY, Y., 'Stad en land van Edingen', M. DEREZ e.a., red. *Arenberg in de Lage Landen: een hoogadellijk huis in Vlaanderen en Nederland*, Leuven, 2002, 200-210.
- DELANNOY, Y., 'De briefschrijver', M. DEREZ e.a. red. *De blinde hertog: Louis Engelbert van Arenberg en zijn tijd: 1750-1820*, Leuven, 1996, 177-182.
- DELANNOY, Y., 'Het park', M. DEREZ e.a. red. *De blinde hertog: Louis Engelbert van Arenberg en zijn tijd: 1750-1820*, Leuven, 1996, 123-132.
- DE LIGNE, A., *Histoire généalogique de la Maison de Ligne*, Brussel, 1950.
- DE MOREAU DE GERBEHAYE, C., *Inventaire des archives d'Arenberg : archives du palais d'Arenberg à Bruxelles : seigneureries-domaines Aarschot, Bierbeek, Heverlee et Rotselaar* (Algemeen Rijksarchief en Rijksarchief in de provinciën), Brussel, 1999.
- DE MOUREAU DE GERBEHAYE, C., DEREZ, M. en MERTENS, A., 'Het archief', M. DEREZ e.a., red., *Arenberg in de Lage Landen : een hoogadellijk huis in Vlaanderen en Nederland*, Leuven, 2002, 378-383.
- DEREZ, M., 'Een weifelende gids', M. DEREZ e.a. red. *De blinde hertog: Louis Engelbert van Arenberg en zijn tijd: 1750-1820*, Leuven, 1996, 7-8.

- DEREZ, M., 'Cultuur en levensstijl', M. DEREZ e.a. red. *Arenberg in de Lage Landen: een hoogadellijk huis in Vlaanderen en Nederland*, Leuven, 2002, 313-346.
- DESCHEMAEKER, J., *Histoire de la maison d'Arenberg d'après les archives françaises*, Neuilly, 1969.
- DESCIMON, R., 'Les noblesses à l'époque moderne: chercher de nouvelles voies pour interpréter les phénomènes nobiliaires dans la France moderne: la noblesse, 'essence' ou rapport social?', *Revue d'histoire moderne et contemporaine*, 46 (1999), 5-21.
- DE VliegHER-DE WILDE, K., *Adellijke levensstijl: dienstpersoneel, consumptie en materiële leefwereld van Jan van Brouhoven en Maria Livina de Beer*, Leuven, 2005.
- DE VliegHER-DE WILDE, K., 'Adellijke consumptie en levensstijl: een terreinverkenning aan de hand van de huishoudjournalen van Livina de Beer, gravin van Bergeyck (ca. 1685-1740)', *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis*, 1 (2004), 31-52.
- DE VliegHER-DE WILDE, K., 'Un pain pour le Chocolat: het dienstpersoneel van de graaf en de gravin van Bergeyck (ca. 1685-1741)', G. MARNEF en R. VERMEIR, red., *Adel en macht: politiek, cultuur, economie*, Maastricht, 2004, 95-121.
- DE VliegHER-DE WILDE, K., *Adellijke levensstijl: dienstpersoneel, consumptie en materiële leefwereld van Jan van Brouhoven en Maria Livina de Beer*, Onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Katholieke Universiteit Leuven, departement Geschiedenis, 2003.
- DEWALD, J., *The European Nobility, 1400-1800*, Cambridge, 1996.
- DE WOLF, J., 'Een prinsenspiegel', M. DEREZ e.a. red. *De blinde hertog: Louis Engelbert van Arenberg en zijn tijd: 1750-1820*, Leuven, 1996, 29-40.
- D'HOORE, B., 'Les archives des familles nobles : comment les conserver et les mettre en valeur', *Bulletin Trimestriel de l'Association de la noblesse du Royaume de Belgique*, 242 (2005).
- D'HOORE, W., 'Het paleis', M. DEREZ e.a. red. *De blinde hertog: Louis Engelbert van Arenberg en zijn tijd: 1750-1820*, Leuven, 1996, 113-118.
- DOUXCHAMPS, C., *Les quartiers d'ascendance du roi des Belges. Deux siècles d'histoire de l'Europe*, Wépion, 1994.
- DUERLOO, L., 'Arenberg en Habsburg', M. DEREZ e.a. red. *De blinde hertog: Louis Engelbert van Arenberg en zijn tijd: 1750-1820*, Leuven, 1996, 43-52.
- DUERLOO, L., 'Arenberg in de Habsburgse Nederlanden', M. DEREZ e.a., red. *Arenberg in de Lage Landen: een hoogadellijk huis in Vlaanderen en Nederland*, Leuven, 2002, 58-80.
- DUMA, J., 'Caractères d'une économie aristocratique en France XVIe-XVIIIe siècle', C.E. NUNEZ red. *Aristocracy, patrimonial management strategies and economic development, 1450-1800*, Sevilla, 1998, 27-41.
- DUVOSQUEL, J.-M., 'De oude hoven van der Marck-Arenberg te Brussel', M. DEREZ e.a., red. *Arenberg in de Lage Landen: een hoogadellijk huis in Vlaanderen en Nederland*, Leuven, 2002, 163-165.

FIETTE, S., *La noblesse française des Lumières à la Belle Epoque : psychologies d'une adaption*. Paris, 1979.

GACHARD, P.-L., 'Louis-Engelbert, duc d'Arenberg', *Biographie nationale*, I, Brussel, 1866, 426-432.

GELTMEYER, K., 'Blinde vlek' der blindheid. Drie auteurs over blinden in de achttiende en het begin van de negentiende eeuw, Onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Katholieke Universiteit Leuven, departement Geschiedenis, 2001.

GONDRY, G.-H., *Histoire des grands baillis du Hainaut*, Bergen, 1887.

HEIRWEGH, J.-J., 'Het einde van het Ancien Régime en de revoluties', H. HASQUIN, red. *Oostenrijks België: 1713-1794*, Brussel, 1987, 467-504.

HEYEN, F.-J., *Die Arenberger in der Eifel*, Koblenz, 1987.

HOFFMANS, L., *Les portraits des d'Arenberg dans les tableaux religieux des XVIIe et XVIIIe siècles à Enghien*, Edingen, 1941.

HUYSSEUNE, M., *Brussel en de Brabantse omwenteling 1789-1790*, Brussel, 1989.

INGRAO, C., 'The European Nobilities in the Seventeenth and Eighteenth Centuries' *Central European History*, 29 (1) (1996), 122-125.

JACOBS, M., *The Painted Voyage : Art, Travel and Exploration 1564-1875*, Londen, 1995.

JANSSENS, P., *De evolutie van de Belgische adel sinds de late Middeleeuwen* (Pro Civitate. Historische uitgaven. 93), Brussel, 1998.

JANSSENS, P., *Het lot van de Belgische adel in de revolutiejaren 1789-1799*, Amsterdam, 1996.

JANSSENS, P. en DUERLOO, L., *De adel in de achttiende eeuw*, Amsterdam, 1998.

JANSSENS, P. 'De Spaanse en Oostenrijkse Nederlanden (1579-1780)', J.C.H. BLOM en E. LAMBERTS, red. *Geschiedenis van de Nederlanden*, 2e herziene uitg. Baarn, 2002, 178-221.

JANSSENS, P., 'De Zuidnederlandse adel tijdens het Ancien Régime (17e – 18e eeuw): problemen en standen van het onderzoek', *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 93 (1980), 445-465.

JANSSENS, P., 'Le niveau de consommation et l'endettement de la noblesse aux Pays-Bas espagnols et autrichiens', *Bijdragen tot de Geschiedenis*, 81 (1998), 235-243.

JANSSENS, P., 'Vorstelijk Hof (15de eeuw-1794)', E. AERTS e.a., red. *De centrale overheidsinstellingen van de Habsburgse Nederlanden (1482-1795)* (Algemeen rijksarchief en rijksarchief in de provinciën studia 55), 2 dln., Brussel, 1994, 163-171.

JANSSENS, P., 'Een patrimonium in de branding', M. DEREZ e.a. red. *De blinde hertog: Louis Engelbert van Arenberg en zijn tijd: 1750-1820*, Leuven, 1996, 81-88.

- LABATUT, J., *Les noblesses européennes de la fin du Xve siècle à la fin du XVIIIe siècle*, Parijs, 1978.
- LALOIRE, E., *Généalogie de la maison princière et ducale d'Arenberg (1547-1940)*, Brussel, 1940.
- LALOIRE, E., *Notice sur les archives de la Sérénissime Maison d'Arenberg*, s.l., s.d.
- LALOIRE, E. *Un tableau peu connu du peintre Antoine Clevenbergh*, Brussel, 1937.
- LEJOUR, E. en HOUSSIAU, J., *Inventaire des archives de la famille d'Arberg* (Archives générales du royaume. Instruments de recherche à tirage limité 543), Brussel, 2000.
- LENDERS, P., 'Wenen en Brussel: bevoogding die een eigenheid aanvaardt', H. HASQUIN red. *Oostenrijks België, 1713-1794: de Zuidelijke Nederlanden onder de Oostenrijkse Habsburgers*, Brussel, 1987, 44.
- MARNEF, G. en VERMEIR, R., *Adel en macht: politiek, cultuur, economie* (Publicaties van de Vlaams-Nederlandse vereniging voor nieuwe geschiedenis), Maastricht, 2004.
- MARTIN, G., *Histoire et généalogie des maisons de Ligne et d'Arenberg. 1 : Maison de Ligne*, Lyon, 2003.
- MARTIN, G., *Histoire et généalogie de la maison de Croy*, Lyon, 2001.
- MERTENS, A., *Het Arenbergarchief in Edingen: structuurstudie en deelinventaris*, Vrije Universiteit Brussel, departement Geschiedenis, s.d.
- NELISSEN, M. en TYTGAT, J.-P., 'De landgoederen', M. DEREZ e.a., red. *De blinde hertog: Louis Engelbert van Arenberg en zijn tijd: 1750-1820*, Leuven, 1996, 73-80.
- NEU, H., *Die Ansiedlung von Brabanter Kolonisten im Gebiet von Kommern durch den Herzog Ludwig Engelbert von Arenberg*, s.l., 1977.
- NEU, H., *Das Herzogtum Arenberg. Geschichte eines Territoriums der Eifel*, Euskirchen, 1938.
- NEU, P., 'Het hertogdom verhuist', M. DEREZ e.a. red. *De blinde hertog: Louis Engelbert van Arenberg en zijn tijd: 1750-1820*, Leuven, 1996, 61-70.
- NEU, P., *Die Arenberger und das Arenberger Land*, 6 dln. Koblenz, 1989-2001.
- NEU, P., *Hüten Sie sich, etwas zu trinken!: als Prinz Anton von Arenberg 1612 nach Trier reiste, machte die Mutter sich Sorgen* (Landeskundliche Vierteljahrsblätter 49) 2003, 85-90.
- NEU, P., *Arenberger Prinzen und J. W. v. Goethe waren 1770 Studienkollegen in Strassburg* (Ein Eifler für Rheinland-Pfalz: Festschrift für Franz-Josef Heyen zum 75. Geburtstag am 2. Mai 2003), Mainz, 2003, 487-496.
- NEU, P., *Die Eisenindustrie der Eifel im 16.-19. Jahrhundert* (Wandlungen der Eisenindustrie vom 16. Jahrhundert bis 1960), Namen, 1997, 247-271.

NEUTSCH, C., *Reisen um 1800 : Reiseliteratur über das Rheinland und Westfalen als Quelle einer wirtschafts- und sozialgeschichtlichen Reiseforschung* (Sachüberlieferung und Geschichte. Siegener Abhandlungen zur Entwicklung der materiellen Kultur 6), Sankt Katharinen, 1990.

PAULSON, W.R., *Enlightenment, Romanticism and the Blind in France*, s.l., 1987.

PECAR, A., *Die Ökonomie der Ehre: der höfische Adel am Kaiserhof Karls VI (1711-1740)* (Symbolische Kommunikation der Vormoderne: Studien zur Geschichte, Literatur und Kunst), Darmstadt, 2003.

PIES, E., *Goethe auf Reisen : Begegnungen mit Landschaften und Zeitgenossen*, Wuppertal, s.d.

POCOCK, J.G.H., *Virtue, commerce and history: essays on political thought and history, chiefly in the eighteenth century*, Cambridge, 1985.

Reisen deutscher Romantiker (Deutsche Reihe 75), Jena, 1983.

ROEGIERS, J. en WILLE, H. 'Natuur en techniek', M. DEREZ e.a. red. *De blinde hertog: Louis Engelbert van Arenberg en zijn tijd: 1750-1820*, Leuven, 1996, 372-377.

ROEGIERS, J. e.a. *Arenberg in de Lage Landen, een hoogadellijk huis in Vlaanderen en Holland*, Leuven, 2002.

ROEGIERS, J., 'Kerk en Revolutie onder de Brabantse Omwenteling', F. VANHEMELRYCK e.a. red. *Revolutie in Brabant: 1747-1753*, Brussel, 1990, 107-120.

ROEGIERS, J., *De Brabantse omwenteling in haar politieke, religieuze en culturele context* (Historica Lovaniensia 184), Leuven, 1985.

ROEGIERS, J., 'Een aarzelend democraat', M. DEREZ e.a. red. *De blinde hertog: Louis Engelbert van Arenberg en zijn tijd: 1750-1820*, Leuven, 1996, 53-60.

ROSENTAHL, P., WEBER, P. en NELLES, E., *Arenberg in Geschichte und Gegenwart*, Meckenheim, 1987.

RUWET, J., *Soldats des régiments nationaux au XVIII siècle: notes et documents* (Académie royale de Belgique. Commission royale d'histoire. Publications 8), Brussel, 1962.

RUYSSSEN, M.-L., *De familie della Faille d'Huyse : een sociaal-economische bijdrage tot de studie van de Vlaamse adel in de 17de en 18de eeuw*, Onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Katholieke Universiteit Leuven, departement Geschiedenis, 1988.

SCHAMA, S. en DABEKAUSSEN, E., *Kroniek van de Franse revolutie*, Amsterdam, 2000.

SCHRIJE, R., 'De heraldiek van twee Edingse adellijke families', *Het oude Land van Edingen en omliggende*, 23 (2) (1995), 101-113.

SCHRIJE, R., 'Duc d'Arenberg', *Het oude Land van Edingen en omliggende*, 7 (1979) 34-38, 92-96.

- SCOTT, H.M. en C. STORRS, 'Introduction: the consolidation of noble power in Europe, 1600-1800' H.M. SCOTT red. *The european nobilities in the seventeenth and eighteenth centuries*, Londen, 1995, 1-38.
- SEWELL, W. 'The Concept(s) of Culture', E. BONNELL en L. HUNT red. *Beyond the cultural turn. New Directions in the Study of Society and Culture*, Berkeley, 1999, 35-61.
- SEYS, N., *Geschiedenis van het park te Edingen, aangelegd door de familie Arenberg, 17de tot en met 19de eeuw*, Onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Katholieke Universiteit Leuven, departement Geschiedenis, 1986.
- SMITH, J.M., *Nobility reimagined : the Patriotic Nation in Eighteenth Century*, Ithaca (N.Y.), 2005.
- STAEDTLER, P. *Briefwechsel zwischen dem Grafen von Mirabeau und dem Fürster A. von Arenberg, Grafen von der Marck während der Jahre 1789, 1790 en 1791*, ed. DE BACOURT, A., Brussel, 1851-54.
- STEIN D'ALTENSTEIN, I., 'Arenberg', *Annuaire de la noblesse du Royaume de Belgique*, I, Brussel, 1847, 224-228, V, Brussel, 1851, 257-264.
- STEKL, H., e.a., *Adel und Bürgertum in der Habsburgermonarchie 18. bis 20. Jahrhundert* (Sozial- und Wirtschaftshistorischen Studien 31), München, 2004.
- SOBOUL, A., *De Franse Revolutie*, Amsterdam, 1979.
- STOLS, E., 'De Oostenrijkse Nederlanden in de kijker van de buitenlanders', H. HASQUIN red. *Oostenrijks België, 1713-1794 : de Zuidelijke Nederlanden onder de Oostenrijkse Habsburgers*, Brussel, 1987, 506.
- SWANN, J., 'The French Nobility, 1715-1789', H.M. SCOTT red. *The European Nobilities in the Seventeenth and Eighteenth Centuries I*, Londen, 1995, 142-173.
- TOLLEBEEK, J., *De illusionisten : geschiedenis en cultuur in de Franse Romantiek* (Symbolae facultatis litterarum et philosophiae Lovaniensis 26), Leuven, 2000.
- TRAZEGNIES, O., DE 'De families die in het huis Arenberg opgingen', M. DEREZ e.a., red. *Arenberg in de Lage Landen: een hoogadelijk huis in Vlaanderen en Nederland*, Leuven, 2002, 52-58.
- TULARD, J., *Napoléon et la noblesse d'Empire*, Parijs, 1979.
- TURNER, K., *British Travel Writers in Europe 1750-1800 : Authorship, Gender, and National Identity* (Studies in European cultural transition 10), Ashgate, 2001.
- TYTGAT, J.-P., *De familie Arenberg en haar bezittingen in de Nederlanden en Frankrijk (1616-1932)*, s.l., 1991.
- TYTGAT, J.-P., 'Werknemers in dienst van het kasteel en park van Arenberg te Edingen in 1792-1795', *Het oude Land van Edingen en omliggende*, 23 (3) (1995), 145-164.
- TYTGAT, J.P., *De stad Edingen doorheen de eeuwen*, Ieper, 1995.

TYTGAT, J.-P., 'De bezittingen van Arenberg in de Nederlanden en Frankrijk', M. DEREZ e.a., red. *Arenberg in de Lage Landen: een hoogadellijk huis in Vlaanderen en Nederland*, Leuven, 2002, 111-131.

TYGAT, J.-P., 'Van rentmeesters en intendanten: het beheer van de Arenberggoederen', M. DEREZ e.a. red. *Arenberg in de Lage Landen: een hoogadellijk huis in Vlaanderen en Nederland*, Leuven, 2002, 132-144.

TYTGAT, J.-P., 'Een blinde hertog', M. DEREZ e.a. red. *De blinde hertog: Louis Engelbert van Arenberg en zijn tijd: 1750-1820*, Leuven, 1996, 11-27.

VAN DEN BERGHE, J., *Noblesse oblige : kroniek van de Belgische adel* (Wereldbeeld-reeks), Groot-Bijgaarden, 1997.

VAN DEN BOSSCHE, G., *Enlightened Innovation and the Ancient Constitution : the Intellectual Justifications of Revolution in Brabant (1787-1790)* (Verhandelingen van de Koninklijke Vlaamse academie van België voor wetenschappen en kunsten 4), Brussel, 2001.

VANDEN EYNDEN, J.L., *Enghien: le parc d'Arenberg 1666-1999*, Onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Katholieke Universiteit Leuven, departement Toegepaste wetenschappen, 1995.

VAN DER MEERSCHE, J., *Tussen woord en zwaard : Leopold-Filips, hertog van Arenberg (1690-1754) en de diplomatie in de Oostenrijkse Successieoorlog*, Onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Katholieke Universiteit Leuven, departement Geschiedenis, 2002.

VAN DEURSEN, A.T., 'De Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden (1588-1780)', J.C.H. BLOM en E. LAMBERTS, red. *Geschiedenis van de Nederlanden*, 2e herziene uitg., Baarn, 2002, 117-177.

VANHEMELRYCK, F., *De Brabantse revolutie : het verhaal van een mislukking*, Brussel, 1990.

VANHOUTTE, J., *Van robins tot très grands nobles : de sociale klim van het geslacht de Richardot in de Zuidelijke Nederlanden (1540-1701)*, Onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Katholieke Universiteit Leuven, departement Geschiedenis, 2000.

VANRIE, A., *Archives du Palais d'Arenberg à Bruxelles: inventaire de la série des cartes, plans, tableaux et documents iconographiques* (Algemeen Rijksarchief en Rijksarchief in de provinciën), Brussel, 2005.

VAN ZONNEVELD, P., *Romantische reizen : omzwervingen in de negentiende eeuw*, Utrecht, 1991.

VEBLEN, T. en MILLS, C.W., *The Theory of the Leisure Class*, New Brunswick, 1992.

VENDRICKX, A., *Mijne reisherinneringen of een honderdtal stichtende en soms ook vermakelijke verhalen uit mijne reizen naar Rome, Engeland en Ierland*, Mechelen, s.d.

VERBESSELT, J. e.a. *De adel in het hertogdom Brabant*, Brussel, 1985.

- VERBRUGGE, A., 'De garderobe: livreeën en habijten', M. DEREZ e.a., red. *De blinde hertog: Louis Engelbert van Arenberg en zijn tijd: 1750-1820*, Leuven, 1996, 133-136.
- VERBRUGGE, A., 'De kunstverzameling', M. DEREZ e.a., red. *Arenberg in de Lage Landen: een hoogadellijk huis in Vlaanderen en Nederland*, Leuven, 2002, 319-345.
- VERBRUGGE, M., 'De jacht', M. DEREZ e.a. red. *De blinde hertog: Louis Engelbert van Arenberg en zijn tijd: 1750-1820*, Leuven, 1996, 133-136.
- VERSCHEUREN, E., *Louis-Engelbert d'Arenberg (1750-1820), le 'duc aveugle', ses intérêts scientifiques et artistiques y compris le mécénat*, Onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Université Libre de Bruxelles, département Geschiedenis, 1994-1995.
- VERSCHUEREN, E. en COUVREUR, M., 'Het theater', M. DEREZ e.a. red. *De blinde hertog: Louis Engelbert van Arenberg en zijn tijd: 1750-1820*, Leuven, 1996, 137-144.
- VERSCHUEREN, E., 'De galerij: mecenaat en Romereis', M. DEREZ e.a. red. *De blinde hertog: Louis Engelbert van Arenberg en zijn tijd: 1750-1820*, Leuven, 1996, 161-171.
- VIVIES, J. en DAVISON, C., *English Travel Narratives in the Eighteenth Century* (Studies in Early Modern English Literature), Burlington-Ashgate, 2002.
- WEHLER, H.-U., *Europäischer Adel 1750-1950*, heruitg., Göttingen, 1990.
- WEYGAND, Z. *Les causes de la cécité et les soins oculaires en France au début du XIXe siècle (1800-1815)*, Parijs, 1989.
- WHITEMAN, J.J., *Reform, Revolution and French Global Policy, 1787-1791*, Ashgate, 2003.

DANKWOORD

‘Blind’ en onzeker, maar vol vragen, verwachtingen en enthousiasme tobde ik dagen over welk thesisonderwerp te kiezen. Van enkele dingen was ik zeker. Middeleeuwen en Nieuwe Tijd waren mijn periodes bij voorkeur. Cultuur was mijn dada. Als toekomstig historicus had ik nu de kans om met archivalische bronnen in contact te komen en deze opportuniteit greep ik graag aan. Ik wilde wel reisverhalen bestuderen, maar dan liefst vanuit een specifieke invalshoek. Niet de zoveelste thesis die op basis van reisverhalen een bepaalde streek in een bepaalde periode probeert weer te geven. Ik wilde iets origineels, iets waarbij ik tegelijk een streek, een persoon en een gedachtegoed kon doorgronden, maar dan in een unieke context. Prof. Dr. Jan Roegiers reikte me uiteindelijk het geschikte onderwerp aan. De reisdagboeken van de blinde hertog van Arenberg waren voortaan mijn bijna dagelijkse lectuur. Een perfecte combinatie van mijn preferenties. De staat van blindheid verdween al snel en Verlichting en Romantiek kruisten m’n hobbelige ‘verhandelingswegen’.

Aanvankelijk wat afgeschrikt door het aparte en prestigieuze onderwerp besloot ik samen met prof. Dr. Roegiers doorheen deze boeiende periode te reizen. De schaarse literatuur voer me langs de woelige baren die de hertog tijdens zijn leven had getrotseerd. Uit de talrijke bronnen puurde ik een vraagstelling. En wat later fungeerde mijn inhoudstafel als leidraad tijdens het vorsen.

Vooreerst wil ik prof. Dr. Jan Roegiers bedanken voor de uitstekende begeleiding van m’n verhandeling. Hij corrigeerde en las m’n voorbereidselen niet alleen tot in de puntjes na, hij bood ook een luisterend oor wanneer het wat minder vlotjes liep. Met zachte aanmoedigingen gaf hij mij het vertrouwen die ik nodig had en steeds bleef hij honderd procent in mij geloven. Deze zelfstandige manier van werken heb ik enorm weten te appreciëren en scherpten mijn capaciteiten bij. Deze thesis heb ik grotendeels voor mezelf gemaakt, maar begeistert door de Arenbergs als hij is, hoop ik prof. Dr. Roegiers via deze thesis dan ook een wederdienst te kunnen bewijzen. Nogmaals wens ik hem te bedanken voor het ter beschikking stellen van een deel van het bronnenmateriaal in de Tabularium. Ook Mr. Guido Cloet en het Tabulariumpersoneel wens ik te bedanken voor hun diensten. Lieve Bické en Guy Lernout, beiden archivariissen van het ACA, verdienen ook een speciale pluim voor hun jarenlange werk in het archief en het nog steeds ontsluiten van de bronnen. Peilend naar de vorderingen van de verhandeling voelde ik dat ook zij meeleeften met het reilen en zeilen van mijn verhandeling. Hun correctheid, inspanningen en nuttige tips heb ik ten zeerste gewaardeerd. Het was eveneens fijn om aanwezig te zijn op de studiedag ‘Adellijke Archieven’. Net zoals een wandeling in het fraaie kasteelpark te Edingen was dit een eerste ‘lijfelijke’ contact met het verleden dat ik bestudeerde.

Een bijzondere blijk van waardering gaat naar mijn beste vrienden Dries, Lien en Mattias, met wie ik een fantastisch laatste jaar op kot en aan de universiteit beleefde. Hun aanstekelijke verhalen, hun humor, hun hulp, ... kortom hun welgemeende vriendschap sleepte me door moeilijke momenten en gaven de mooie momenten nog meer glans. Verder wens ik ook vrienden en medestudenten Alice, Björn, Eva, Matthias, ... te bedanken voor de fijne tijden die ik met hen doormaakte. Niet te vergeten zijn natuurlijk m’n ouders. Zonder de kansen, raad en vertrouwen die ze me boden, zou ik nooit bereikt hebben wat ik nu bereik. Voorts wens ik nog de Arenbergfamilie, alle archief- en bibliotheekpersoneel, alle professoren die me onderwezen in de geschiedenis, me hulpmiddelen aanreikten en me passioneerden door hun spontane manier van lesgeven, te bedanken. De licentiaatsverhandeling is een waardige afsluiter van een al even waardige, interessante en leuke universitaire carrière!

I. METHODOLOGIE

1. Status quaestionis

Over de adel in het algemeen is al heel wat geschreven¹. Het is hier onbegonnen werk om alle werken die de adel als onderwerp hebben aan te halen. Daarom worden in voetnoot enkel de meest recente en meest toonaangevende werken aangegeven.

Een veelzijdig thema is de adel alleszins. Het bestrijkt verschillende thema's die raakpunten hebben met politiek, religie, cultuur en economie. Biografieën, opvoeding, politieke en/of militaire carrières, hofhouding en dienstpersoneel zijn relevante aandachtspunten. Ook de mentaliteitsgeschiedenis, cultuur (in de brede zin van het woord) en kwesties in verband met huwelijkspolitiek behoren tot de velden waarop het wetenschappelijk onderzoek zich toespitst. Deze aspecten uit het adellijke leven worden belichaamd in gespecialiseerde werken en artikels². De bibliografie bevat een exhaustieve lijst van titels met betrekking deze invalshoeken. De laatste jaren bemerken we een opvallende interesse in de adellijke mentaliteit. Volgens Scott en Storrs legt men zich nu vooral toe op de relaties tussen de opkomende moderne staat en de oude adel³. Dit inspireert licentiaten om hun bijdragen tot deze onderzoeksvelden te leveren⁴.

Niet alleen de levensstijl van de adel is interessant om te analyseren, ook aan genealogieën en geschiedenissen van adellijke families is al menig woord besteed⁵. Daarin wordt een onderscheid

¹ ASCH, R.G., *Die Europäische Adel im Ancien Régime: von der Krise der ständischen Monarchien bis zur Revolution (ca. 1600-1789)*, Keulen, 2001. - INGRAO, C., 'The European Nobilities in the Seventeenth and Eighteenth Centuries' *Central European History*, 29 (1) (1996), 122-125. - SMITH, J.M., *Nobility reimagined: the patriotic nation in eighteenth century*, Ithaca (N.Y.), 2005. - STEKL, H., e.a. *Adel und Bürgertum in der Habsburgermonarchie 18. bis 20. Jahrhundert* (Sozial- und Wirtschaftshistorischen Studien 31), München, 2004. - BOURQUIN, L., *La noblesse dans la France moderne (XVIe-XVIIIe siècles)* (Berlin Sup. Histoire), Parijs, 2002. - DEWALD, J., *The European Nobility, 1400-1800*, Cambridge, 1996. - JANSSENS, P. en DUERLOO, L., *De adel in de achttiende eeuw*, Amsterdam, 1998. - WEHLER, H.-U., *Europäischer Adel 1750-1950*, heruitg., Göttingen, 1990. cf. bibliografie

² D' ALKEMADE, V., *La Haute: Les styles de vie des classes dites dominantes*, Brussel, 2004. - TYTGAT, J.-P., 'Werknemers in dienst van het doorluchtige huis van Arenberg in de polders van het land van Beveren (1803-1918)', *Het Land van Beveren*, 36 (1993) 3, 106-133. - DE RIDDER-SYMOENS, H., 'Adel en universiteiten in de zestiende eeuw: humanistisch ideaal of bittere noodzaak?', *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 93 (1980), 410-432. - JANSSENS, P., *Het lot van de Belgische adel in de revolutiejaren 1789-1799*, Amsterdam, 1996. - KALAS, R.J., 'Marriage, clientage, office holding, and the advancement of the early modern French nobility' *Sixteenth Century Journal*, 27 (2) (1996), 365-384. - MARNEF, G. en VERMEIR, R., *Adel en macht: politiek, cultuur, economie* (Publicaties van de Vlaams-Nederlandse vereniging voor nieuwe geschiedenis), Maastricht, 2004. - DUIJVENDAL, M., *Elite families between private and public life: some trends and theses*, A. SCHUURMAN en P. SPIERENBERG red., *Private domain, public inquiry. Families and life-styles in the Netherlands and Europe, 1550 tot the present*, Hilversum, 1996, 72-88.

³ H.M. SCOTT en C. STORRS, 'Introduction: the consolidation of noble power in Europe, 1600-1800' H.M. SCOTT red. *The European nobilities in the seventeenth and eighteenth centuries*, Londen, 1995, 1-4.

⁴ DE Vliegheer-de Wilde, K., *Adellijke levensstijl: dienstpersoneel, consumptie en materiële leefwereld van Jan van Brouhoven en Maria Livina de Beer*, Onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Katholieke Universiteit Leuven, departement Geschiedenis, 2004. - VAN DER MEERSCHÉ, J., *Tussen woord en zwaard: Leopold-Filips, hertog van Arenberg (1690-1754) en de diplomatie in de Oostenrijkse Successieoorlog*, Onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Katholieke Universiteit Leuven, departement Geschiedenis, 2002. - GYSEN, R., *Een onderzoek naar de mentaliteit en het dagelijks leven van de adel in de negentiende eeuw*, Onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Katholieke Universiteit Leuven, departement Geschiedenis, 1999. - VAN LAER, A.-K., *Ceste servirat pour vous baiser très humblement les mains: de mentaliteit van de hoge adel gezien door de familiecorrespondentie van Karel van Arenberg en Anne van Croy 1600-1635*, Onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Katholieke Universiteit Leuven, departement Geschiedenis, 1988.

⁵ MARTIN, G., *Histoire et généalogie de la maison de Croy*, Lyon, 2001.

gemaakt tussen de lage en hoge adel. Tot deze elite behoren onder andere de Arenbergs. Daarnaast kennen we de families Thurn und Taxis, Berthout, Ligne, Croÿ, Merode,⁶ In de eerder lokale geschiedschrijving ontmoeten we de adellijke levens van het geslacht della Faille, Richardot, Brouhoven-de Bergeycks, ...⁷. Dit laatste werk is van de hand van Koen De Vlieghe-De Wilde en heeft als licentiaatsverhandeling de Vlaamse Scriptieprijs 2003 gewonnen⁸. Dhr. De Vlieghe-De Wilde is thans beheerder van het kasteel d'Ursel te Hingene. Onlangs is men begonnen met het uitgeven van het driemaandelijks 'Kasteel d'Ursel magazine'. Dit 'schrijven' stelt de familie d'Ursel, die verwant is aan de Arenbergs, de exploitatie van het kasteel en 'adellijke archieven' in de kijker.

Een studie over de adel is vaak multidisciplinair⁹. Ze heeft raakvlakken met de kunstwetenschap (cf. mecenaat en saloncultuur), sociologie (cf. prestige en statusvorming), antropologie (cf. etiquette en 'omgangstaal'), alsook de economie¹⁰. Hoewel eerder kwantitatief en derhalve misschien minder populair, kan de micro-economie, vaak interessante informatie aandragen omtrent het consumptiepatroon, de relatie tussen status/rijkdom en gezondheid (fertiliteit/mortaliteit), pachtgelden en belastingen, het geldverloop met betrekking tot werknemers/dienstpersoneel, ... Staten van goed, (domein)rekeningen, pachtboeken, ... vormen nog vaak onontgonnen terrein of kunnen het kwalitatieve bronnenmateriaal een economisch tintje geven.

Zoals reeds eerder gesteld, heeft het onderzoek de laatste jaren zich voornamelijk toegespitst op de mentaliteitsgeschiedenis. Daarvan getuigen enkele recente verhandelingen en werken die al in voetnoot en in de bibliografie opgenomen zijn. Het is de bedoeling om mijn licentiaatsverhandeling ook in die lijn te situeren. We willen nagaan of de adellijke mentaliteit ook doorleefde op reis, welke methoden de hertog gebruikte om zich doorheen de landen als hertog te laten remarkeren, welke belemmeringen en mogelijkheden de tijdsperiode opleverde, ... Ego-documenten zijn de bron bij uitstek om ons op te baseren. Maar in tegenstelling tot vele werken, die zich buigen over correspondentie en rekeningen, maken reisverhalen de hoofdmoot uit van ons onderzoek. Andere

⁶ VANNOPPEN, H., *Het kasteel van Westerlo en de prinses de Merode*, Westerlo, 1989.

⁷ DE Vlieghe-DE WILDE, K., *Adellijke levensstijl: dienstpersoneel, consumptie en materiële leefwereld van Jan van Brouhoven en Maria Livina de Beer*, Leuven, 2005.

⁸ Koen De Vlieghe-De Wilde wint de Vlaamse Scriptieprijs 2003, www.vlaamsescriptieprijs.be

⁹ MARNEF, G. en VERMEIR, R., *Adel en macht: politiek, cultuur, economie* (Publicaties van de Vlaams-Nederlandse vereniging voor nieuwe geschiedenis), Maastricht, 2004.

¹⁰ H. STEKL, 'Der deutsche Adel und die fürstliche-monarchischen Höfe 1750-1918', H.-U. WEHLER, red. *Europäischer Adel 1750-1950*, Göttingen, 1990, 144-145.

o.a. BLONDE, B., 'Botsende consumptiemodellen? De symbolische betekenis van goederenbezit en verbruik bij de Antwerpse adel (ca. 1780)', G. MARNEF en R. VERMEIR red., *Adel en macht: politiek, cultuur, economie*, Maastricht, 2004, 123-129. - CARPENTIER, R., *Louis-Engelbert d'Arenberg (1750-1820). La politique industrielle d'un grand noble de nos provinces aux confins des XVIIIe et XIXe siècles vue au travers de l'exploitation de la mine de plomb de Vedrin et des charbonnages de Charleroi*, Onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Université Libre de Bruxelles, departement Geschiedenis, 1992-1993. - DEGRYSE, K. en JANSSENS, P., 'Le rôle économique de l'aristocratie belge au XVIIe et XVIIIe siècle', C.E. NUNEZ, red., *Aristocracy, patrimonial management strategies and economic development, 1450-1800*, Sevilla, 1998, 43-53. - DE Vlieghe-DE WILDE, K., 'Adellijke consumptie en levensstijl: een terreinverkenning aan de hand van de huishoudjournalen van Livina de Beer, gravin van Bergeyck (ca. 1685-1740)', *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis*, 1 (2004), 31-52. - JANSSENS, P., 'Le niveau de consommation et l'endettement de la noblesse aux Pays-Bas espagnols et autrichiens', *Bijdragen tot de Geschiedenis*, 81 (1998), 235-243. - MARNEF, G. en VERMEIR, R., *Adel en macht: politiek, cultuur, economie* (Publicaties van de Vlaams-Nederlandse vereniging voor nieuwe geschiedenis), Maastricht, 2004. - PECAR, A., *Die Okonomie der Ehre: der höfische Adel am Kaiserhof Karls VI (1711-1740)* (Symbolische Kommunikation der Vormoderne: Studien zur Geschichte, Literatur und Kunst), Darmstadt, 2003.

vragen, zoals: was de ‘echte’ hertog wel de persoon die publiekelijk ten tonele verscheen, in hoeverre speelde hij of diende hij ‘marionet’ van de hoge adel te spelen en was dit zijn eigen of een deels opgedrongen levensbetrachting. Was ‘schijn’ ‘zijn’ of probeerde de blinde hertog met deze stijlformules te breken? De opmars van de mentaliteitsgeschiedenis is mede een gevolg van recente werken die prominente auteurs van de ‘Annales’-school schreven¹¹. De adel in de achttiende eeuw – de periode die de licentiaatsverhandeling hoofdzakelijk bestrijkt – wordt in deze werken vaak gelijkgesteld met ‘le noble de plaisance’. De luxueuze residenties, de exorbitante hoffeesten, kortom het welig geld- en hofvertier die uiteindelijk leidden tot het publiek maken van de ‘cahiers de doléance’¹². Hoe zat dit bij de Arenbergs? Spendeerde de hertog ook zoveel op reis en waarom? Tevens was deze ‘grootste publieke enquête ooit in de Franse geschiedenis’¹³ een aanklacht tegen het autoritair leiderschap van de bisschoppen en de bevoorrechte posities van de geestelijkheid¹⁴. Deze publicatie was de aanzet tot de reeds latent aanwezige troebelen die de Franse Revolutie inluidden¹⁵. Met een sociologisch oog analyseren zij het wel en wee van die adellijke elite. De corrigerende functie die de antropologie ten overstaan van de psychologie in de achttiende eeuw had, is hier ook niet vreemd aan¹⁶. Het ontrafelen van de ‘petite histoire’, de zoektocht naar de beweegredenen van een persoon, is hij nu hertog of priester, soldaat of koopman op basis van menselijk contact (lees: ego-documenten) is actueel.

Lodewijk Engelbert (1750-1820) van Arenberg is omwille van zijn blindheid, zijn interesses maar vooral de bewogen periode waarin hij leefde, een markant figuur geworden in de (adels)geschiedenis. Enkele artikels en licentiaatsverhandelingen en recentelijk een algemeen werk, zijn reeds aan hem gewijd¹⁷. Studies omtrent blinden of blindheid in de achttiende eeuw zijn ook erg karig. Ze kennen eerder een filosofisch-antropologische inslag¹⁸. Het bronnenmateriaal maakt wel gewag van allerhande middeltjes en ingrepen die overwogen werden om het gezichtsvermogen

¹¹ cf. BURKE, P., *The French historical revolution : The Annales school 1929-1989*, Stanford, 1991.

¹² J. SWANN, ‘The French Nobility, 1715-1789’, H.M. SCOTT red. *The European nobilities in the seventeenth and eighteenth centuries I*, Londen, 1995, 145. – S. FIETTE, *La noblesse française des Lumières à la Belle Epoque : psychologies d’une adaptation*. Paris, 1979, 520.

¹³ CHAUSSINAND-NOGARET, 181.

¹⁴ R.G. BONNEL, ‘Ecclesiological insight at the 1790 national assembly: an assessment of the contribution of catholic thought to the French Revolution’, D.G. TROYANSKY, A. CISMARU en N. ANDREWS red. *The French Revolution in culture and society* (Contributions to the study of world history), Londen, 1991, 47.

¹⁵ S. SCHAMA en E. DABEKAUSEN, *Kroniek van de Franse Revolutie*, Amsterdam, 2000, 23-27.

¹⁶ P. CRUYSBERGS, *Wijzgerige antropologie*, Leuven, 2000, 4-6.

¹⁷ CRESENS, F.A., *Huize Arenberg, centrum van wetenschap en techniek. Hertog Louis Engelbert van Arenberg en de wetenschappelijke ontwikkelingen op het einde van de 18de eeuw* (Algemeen rijksarchief en rijksarchief in de provinciën. Studia 96), Brussel, 2002. – VERSCHEUREN, E., *Louis-Engelbert d’Arenberg (1750-1820), le ‘duc aveugle’, ses intérêts scientifiques et artistiques y compris le mécénat*, Onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Université Libre de Bruxelles, departement Geschiedenis, 1994-1995. – DEREZ, M. e.a. *De blinde hertog : Louis Engelbert van Arenberg en zijn tijd 1750-1820*, Brussel, 1996. – VERSCHEUREN, E., *Louis-Engelbert d’Arenberg (1750-1820), le ‘duc aveugle’, ses intérêts scientifiques et artistiques y compris le mécénat*, Onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Université Libre de Bruxelles, departement Geschiedenis, 1994-1995.

¹⁸ MOONEN, E., *Blindheit und Erlebnis : über Wittgenstein, Thomas Mann und die Bedeutung literarischer Texte*, Frankfurt am Main, 1995. – GELTMEYER, K., ‘Blinde vlek’ der blindheid. Drie auteurs over blinden in de achttiende en het begin van de negentiende eeuw, Onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Katholieke Universiteit Leuven, departement Geschiedenis, 2001. – PAULSON, W.R., *Enlightenment, romanticism and the blind in France*, s.l., 1987. – WEYGAND, Z., *Les causes de la cécité et les soins oculaires en France au début du XIXe siècle (1800-1815)*, Parijs, 1989. – WEYGAND, Z., *Les causes de la cécité et les soins oculaires en France au début du XIXe siècle (1800-1815)*, Parijs, 1989.

van de hertog te herstellen¹⁹. Het woelige leven van de hertog werd doorkruist door belangrijke historische gebeurtenissen zoals de Brabantse Omwenteling en de Franse Revolutie²⁰. Als ‘kind van zijn tijd’ hing de hertog verlichte ideeën aan, maar was hij ook niet ongevoelig voor de zieleroerselen van de opkomende pre-Romantiek. Beide revolutionaire periodes kunnen ook een lange lectuurlijst voorleggen²¹. Onze licentiaatsverhandeling ambieert in de mate van het mogelijke na te gaan met welke ongemakken een blinde op reis af te rekenen had en hoe hij daarop anticipeerde.

Reisverhalen worden vooral gelezen om een indruk te geven van een land, een streek, een bevolking, ... in een bepaalde tijd²². Heel wat handelsreizigers, monniken, wetenschappers, zeevaarders, ... schreven hun indrukken in scheepsjournalen en reisdagboeken neer. Hun schrijfsels zijn een ideale bron om de wereld beter te leren kennen en de mentaliteit van volkeren te analyseren²³. Toch is dit niet ons uitgangspunt. De reisbelevissen van de blinde hertog zullen vergeleken worden met de percepties van gewone reizigers. De hoofdbekommernis gaat naar wat de reisverhalen ons vertellen over de mentaliteit, de contacten, de interesses, de privileges, ... die de hertog aanhing.

Werken omtrent reizen zijn er in overvloed. Maar het thema ‘reizen’ is zo algemeen dat het een onoverzichtelijke lading aan uiteenlopende aspecten dekt. Wanneer we het reizen koppelen aan de adel, zien we dat de historiografische traditie kan bogen op een aardig aantal werken. Weliswaar wordt in deze kringen bijna alleen gereisd in de context van een ‘grand tour’²⁴. Niet verwonderlijk: ter afronding van een adelsopvoeding kwam het ondernemen van een ‘grand tour’ al in de

¹⁹ TYTGAT, J.-P., *Een blinde hertog*, M. DEREZ e.a. red. *Arenberg in de lage Landen: een hoogadellijk huis in Vlaanderen en Nederland*, Leuven, 2002, 14.

²⁰ BERNARD, B. en MASKENS, R. *De Brabantse omwenteling en de Verenigde Nederlandse staten (1789-1790)* (Historia Bruxellae 1), Brussel, 2003. - J ROEGIERS, J., *De Brabantse omwenteling in haar politieke, religieuze en culturele context* (Historica Lovaniensia 184), Leuven, 1985. - JANSSENS, P., *Het lot van de Belgische adel in de revolutiejaren 1789-1799*, Amsterdam, 1996. - JANSSENS, P., ‘De Spaanse en Oostenrijkse Nederlanden (1579-1780)’, J.C.H. BLOM en E. LAMBERTS red. *Geschiedenis van de Nederlanden*, Baarn, 2003, 178-216. - ROEGIERS, J. en VAN SAS, N.C.F., ‘Revolutie in Noord en Zuid (1780-1830)’, J.C.H. BLOM en E. LAMBERTS red. *Geschiedenis van de Nederlanden*, Baarn, 2003, 222-253. - SCHAMA, S. en DABEKAUSSEN, E., *Kroniek van de Franse revolutie*, Amsterdam, 2000. - VANHEMELRYCK, F., *De Brabantse revolutie : het verhaal van een mislukking*, Brussel, 1990. - VAN DEN BOSSCHE, G., *Enlightened innovation and the ancient constitution : the intellectual justifications of revolution in Brabant (1787-1790)* (Verhandelingen van de Koninklijke Vlaamse academie van België voor wetenschappen en kunsten 4), Brussel, 2001.

²¹ PAULSON, W.R., *Enlightenment, romanticism and the blind in France*, s.l., 1987. - TOLLEBEEK, J., *De illusionisten : geschiedenis en cultuur in de Franse Romantiek* (Symbolae facultatis litterarum et philosophiae Lovaniensis 26), Leuven, 2000. - R. BINON, ‘Romanticism and the Revolution of 1789: a psychological view’, D.G. TROYANSKY, A. CISMARU en N. ANDREWS red. *The French Revolution in culture and society* (Contributions to the study of world history), Londen, 1991, 91-109.

²² VERCAUTEREN, S., *Regen, ruïnes en rokken: de voorstelling van Schotland in reisverhalen tussen de zeventiende eeuw en de eerste helft van de negentiende eeuw*, Onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Katholieke Universiteit Leuven, departement Geschiedenis, 1998. - HANCO, J. *Ontdekkers en onderzoekers in de oost: Britse reisverhalen gespiegeld, 1660-1830* (Utrechtse historische cahiers 15, 2), Utrecht, 1994. - LOGGHE, V. *Het beeld van Jeruzalem in de vijftiende eeuw aan de hand van twee reisverhalen*, Katholieke Universiteit Leuven, departement Geschiedenis, 1991.

²³ E. STOLS, ‘De Oostenrijkse Nederlanden in de kijker van de buitenlanders’, H. HASQUIN red. *Oostenrijks België, 1713-1794 : de Zuidelijke Nederlanden onder de Oostenrijkse Habsburgers*, Brussel, 1987, 506.

²⁴ PARAVICINI, W. en BABEL, R., *Grand tour : adliges Reisen und europäische Kultur vom 14. bis zum 18. Jahrhundert* (Beihefte der Francia 60), Ostfildern, 2005. - BRENNAN, M.G. *The origins of the Grand Tour : the travels of Robert Montagu, Lord Mandeville (1649-1654), William Hammond (1655-1658), Banaster Maynard (1660-1663)* (Hakluyt Society 3, 14), Londen, 2004. - CHANEY, E., *The evolution of the grand tour: Anglo-Italian cultural relations since the Renaissance*, Londen, 2000.

zeventiende eeuw in zwang²⁵. Enkel door de studie van mens en maatschappij kon de jonge edelman ‘urbanité et politesse’ leren. Beide termen zijn de verlichte varianten op de verouderde ‘honnêteté et civilité’, begrippen die een burgerlijke bijmaak hadden gekregen²⁶. Zo maande Lodewijk Engelbert, in navolging van zichzelf, z’n oudste zoon Prosper-Lodewijk aan om op zijn ‘grand tour’ zo veel mogelijk contacten te leggen en zijn zin voor verantwoordelijkheid, kunstminnendheid, dapperheid en etiquette aan te scherpen. Ter controle moest Prosper in zijn brieven in detail vermelden met wie hij gesproken en gedanst had op de mondaine gelegenheden die hij bezocht²⁷. Wat de reisverhalen van de blinde hertog zo uniek maakte is het feit dat zijn reizen niet ondernomen werden vanuit dit oogpunt. We zullen dan ook andere klemtonen in de reisdagboeken terugvinden. Deze nuance is erg van belang en onderscheidt ons onderzoek van andere studies. Dit brengt ook met zich mee dat we amper literatuur betreffende adel en reizen (niet in functie van een grand tour) aantreffen. In dit kader is ons onderzoek origineel, misschien zelfs uniek.

2. Archiefstellingen

In overeenstemming met de geografische verspreiding van hun leden over Europa, worden de archiefstukken van de Arenbergs in verscheidene landen bewaard. In Duitsland, waar hun stamslot gelegen is, gaat het om fondsen die de lokale administratie van de heerlijkheden daar en lokale landgoederen omvatten²⁸. Het gaat hier om het slot van Arenberg zelf en het kasteel van de familie van der Marck te Schleiden in de Eifel. Andere locaties in Duitsland waren Recklinghausen en Meppen, de in 1803 nieuw verworven eigendommen ter compensatie van de verloren gegane rechten²⁹.

Zoveel mogelijk stukken van deze misschien wel (omvang)rijkste collectie van ons land poogt men nu in het kader van een archivalische centralisatie naar Edingen te recupereren³⁰. Het *Archief en Cultureel Centrum Arenberg* (ACA) te Edingen herbergt nu alles wat te maken heeft met briefwisseling, rekeningen, prenten, huwelijkscontracten, testamenten en foto’s³¹. Voorheen kwam deze taak toe aan de paters kapucijnen die in het klooster de documenten conserveerden. Edingen, waar de hertogen een optrekje en prachtig park hadden, is de belangrijkste plaats in België aangaande bronnenmateriaal over de Arenbergs³². In de bibliotheek is er een indrukwekkende collectie werken, thesissen, artikels, handschriften, ... raadpleegbaar³³. Naast Edingen zijn Leuven

²⁵ E. CHANEY, *The evolution of the Grand Tour*, xi.

²⁶ W. PARAVICINI en R. BABEL, W., *Grand tour : adliges Reisen und europäische Kultur vom 14. bis zum 18. Jahrhundert* (Beihefte der Francia 60), Ostfildern, 2005, 12.

²⁷ J. DE WOLF, *De blinde hertog : een prinsenspiegel*, M. DEREZ e.a. red. *Arenberg in de Lage Landen: een hoogadelijk huis in Vlaanderen en Nederland*, Leuven, 2002, 37-40.

²⁸ P. BROMMER, W.-R. SCHLEIDGEN en T. ZIMMER, *Inventar des Herzoglichen Arenbergischen Archivs in Edingen/Enghien* (Veröffentlichungen der staatlichen Archive des Landes Nordrhein-Westfalen. 16), Siegburg, 1984, 3. - C. DE MOUREAU DE GERBEHAYE, M. DEREZ en A. MERTENS, ‘Het archief’, M. DEREZ e.a. red., *Arenberg in de Lage Landen : een hoogadelijk huis in Vlaanderen en Nederland*, Leuven, 2002, 378-383.

²⁹ LALOIRE, Notice sur les archives de la Sérénissime Maison d’ Arenberg, 1. – NEU, Das Herzogtum Arenberg, 48.

³⁰ DE MOUREAU DE GERBEHAYE, DEREZ en MERTENS, ‘Het archief’, 378.

³¹ E. LALOIRE, *Généalogie de la maison princière et ducale d’ Arenberg (1547-1940)*, Brussel, 1940, 2-11.

³² MANGANO-LEROY, *Inventaire des archives de la seigneurie d’ Enghien*, 5-7.

³³ DE MOUREAU DE GERBEHAYE, DEREZ en MERTENS, ‘Het archief’, 383.

(Arenbergarchief in het Leuvense universiteitsarchief) en Brussel (Algemeen Rijksarchief) bewaarplaatsen³⁴.

3. Archiefbronnen

In de centra is men nog volop bezig aan de ontsluiting van de bronnen. Dit impliceert ook dat het uitgebreid archiefmateriaal nog maar deels geïnventariseerd is. Evident dat dit de nodige problemen met zich meebracht. Zo bestaat er geen overzicht of inventarisatie van de reisverhalen. Pas toen ik op zoek was naar informatie over het dienstpersoneel van de Arenbergs stootte ik op een lijst waarop de reisverhalen met hun coördinaten aangegeven waren. In de vier dozen die alle reisverhalen en bijhorende rekeningen omvatten, zaten vaak kopies of afschriften van een reisverhaal, vaak in een ander formaat of ander handschrift. Hierdoor kregen we met kleine vormelijke en inhoudelijke aanpassingen te maken. Dit leverde soms waardevolle informatie op. Zo kwam het voor dat in een afschrift brieven tussen de hertog en zijn vrouw verborgen zaten. Achteraan in een kopie van het reisdagboek naar Londen was een origineel stadsplan van Londen ingekleefd. De rekeningen zijn in pakketjes gebonden of zitten los tussen de reisverhalen. Vaak gaat het hier om originele betaalbewijzen, pamfletten of catalogussen van winkels die de hertog aandeed.

Om een inzicht te krijgen in het aanbod van briefwisseling heeft het ACA een steekkaartensysteem uitgebouwd. Eén fichebak bevat steekkaarten van alle personen die met de Arenbergs in contact zijn gekomen. Deze verzameling is quasi exhaustief, maar de referenties die op de kaartjes aangegeven zijn, goochelen met afkortingen waardoor het moeilijk is om te weten waar deze informatie zich bevindt. Een map met de inventarisatie van de inkomende en uitgaande correspondentie van de blinde hertog maakte het mogelijk om concreter te zoeken. Dit leverde zo'n tweehonderd brieven op tussen de hertog en zijn echtgenote en honderd brieven tussen de hertog en zijn metgezel-landschapsschilder Bosschaert. Deze onthullen onder andere unieke informatie omtrent de voorbereiding die getroffen werd voor het huwelijk tussen Prosper-Lodewijk van Arenberg en Stephanie Tascher de la Pagerie, een nicht van Joséphine, de eega van Napoleon. Daarnaast verstrekken losse documenten in archiefdozen noemenswaardige informatie omtrent de blindheid van de hertog, de overgemaakte condoléances naar aanleiding van het overlijden van de hertog, overzichten van aankopen op reis, ... Ook aanvragen tot reispassen en andere logistieke documenten kunnen een bijdrage leveren tot het onderzoek³⁵. Deze documenten vormen het secundair bronnenmateriaal dat de zestien reisverhalen, die als hoofdbronnen gelden, aanvullen.

4. Structuur verhandeling

Het is de bedoeling om via de hoofdstukken 'reizen en organisatie' en 'reizen en interesses' een concreet beeld te scheppen van hoe de blinde hertog reisde. Deze twee hoofdstukken ambiëren nieuwe informatie omtrent de hertog aan te brengen. Daarnaast probeert ze bestaande gegevens aan te vullen en eventueel te vergelijken met literatuur die over de hertog reeds verschenen is. Op het einde van ieder hoofdstuk wordt er een korte vergelijking gemaakt met het leven van 'gewone'

³⁴ DE MOUREAU DE GERBEHAYE, DEREZ en MERTENS, 'Het archief', 380.

³⁵ De reisasplicht werd tijdens de Franse bezetting (februari 1746-januari 1749) ingevoerd, daarna afgeschaft en dan weer ingevoerd. Uit: J. VERBESSELT e.a., *De adel in het hertogdom Brabant*, Brussel, 1985, 145.

reizigers. Hiervoor zullen reisverhalen uit Franstalige reisgidsen uit die tijd gebruikt worden. In die zin is de verhandeling een werk dat zijn plaats probeert te verwerven in de mentaliteitsgeschiedenis. Concreet zullen ook citaten uit de bronnen aangehaald worden om ons beter in te leven in de gevoelswereld van de hertog. Aan de hand van gedachten en bespiegelingen van de hertog zal de breuk tussen Verlichting en Romantiek ook weerspiegeld worden.

De historiografische traditie wordt niet buiten beschouwing gelaten. Er wordt dieper ingegaan op de motieven van het reizen van een hertog. Blindheid, het onderhouden van contacten, het inspecteren en bezoeken van eigendommen, prestige, ... Geïnspireerd door werken zoals van Pierre Bourdieu³⁶ of Thorstein Veblen³⁷ proberen we na te gaan of het reizen als een vorm van sociaal prestige beschouwd kan worden of dat andere zaken de drijfveren waren.

Het derde hoofdstuk 'Reizen en status' spitst zich meer toe op het imago van de hertog. Dit hoofdstuk probeert de spanning op te bouwen tussen de status van een hertog en de beperktheden van een gewone reiziger. Hiervoor dient natuurlijk gespecialiseerde literatuur omtrent de adel doornomen te worden. Het laatste puntje van hoofdstuk drie hoopt dan opnieuw aansluiting te vinden met het 'karakter' van de omzwervingen van een gewone reiziger. Heeft de hertog z'n volkse trekjes? Heeft de hertog soms last van z'n status of verplichtingen? Kunnen we hem in een bepaalde zin ook als 'gewone' reiziger catalogiseren en waarom en hoe kunnen we dit doen of niet?

³⁶ BOURDIEU, P., *La distinction : critique sociale du jugement*, Parijs, 1992.

³⁷ VEBLLEN, T. en MILLS, C.W., *The theory of the leisure class*, New Brunswick, 1992.

II. HET ADELSGESLACHT ARENBERG

*La noblesse, mot magique,
mystérieuse particularité du sang,
injustice de Dieu, fruit de la durée,
indépendante de l'individuel
et du présent, constitue idéalement,
de droit et en bloc, le mince sommet
'naturel' de toute monarchie réglée,
'la gracieuse parure de l'ordre social,
le chapiteau corinthien de la société civilisée*³⁸

1. Familiegeschiedenis

Een geschiedenis van de adel schrijven is hier niet aan de orde. Dat hebben vele auteurs ons al voorgedaan. Hoewel we niet de pretentie hebben om de geschiedenis van de adellijke familie Arenberg te schetsen, kunnen we moeilijk hun rijke verleden buiten beschouwing laten. Dit om het geslacht in adellijk-historisch kader te plaatsen en te duiden op de cruciale plaats die de blinde hertog erin inneemt. Een twee meter lange stamboom poogt ons, geheel conform de historiografische traditie, te overtuigen dat de wortels van het adellijke geslacht van der Marck en Arenberg tot Karel de Grote reiken³⁹.

Van burggraven tot hertogen

Sinds het einde van de elfde eeuw waren leden van de familie Arenberg erfelijke burggraven van Keulen⁴⁰. Deze middeleeuwse stad was toen zonder twijfel één van de belangrijkste steden van heel Noord-West Europa. Het burggravenambt stond hoog in aanzien en was bovendien erfelijk⁴¹. Johan van Arenberg, burggraaf van Keulen en zoon van Hendrik III van Arenberg, huwde Catharina van Gulik en verkocht in 1279 het burggravenambt aan het aartsbisdom⁴². Na zijn dood eigende de aartsbisschop zich een groot deel van de Arenbergse bezittingen in Keulen toe. Het was uiteindelijk Johans dochter, Mechtilde, die na goedkeuring door paus Benedictus XI, huwde met haar neef,

³⁸ E. BURKE, *The French Revolution 1790-1794* (The writings and speeches of Edmund Burke 8), Oxford, 1988, 2.

³⁹ R. SCHRIJE, 'De heraldiek van twee Edingse adellijke families', *Het oude Land van Edingen en omliggende*, 23 (2) (1995), 101-102. – J. LABATUT, *Les noblesses européennes de la fin du Xve siècle à la fin du XVIIIe siècle*, Parijs, 1978, 74.

⁴⁰ E. LALOIRE, *Notice sur les archives de la Sérénissime Maison d'Arenberg*, s.l., s.d., 2. – SCHRIJE, 'De heraldiek van twee Edingse adellijke families', 101-102. – H. NEU, *Das Herzogtum Arenberg. Geschichte eines Territoriums der Eifel*, Euskirchen, 1938, 9.

⁴¹ J.-E. VAN ARENBERG, 'De heren, graven, prinsgraven en hertogen van Arenberg', M. DEREZ e.a. red. *Arenberg in de Lage Landen: een hoogadellijk huis in Vlaanderen en Nederland*, Leuven, 2002, 18.

⁴² NEU, *Das Herzogtum Arenberg*, 11.

Engelbert II van der Marck⁴³. Zo werd Engelbert eigenaar van de onafhankelijke heerlijkheid Arenberg en werd hem de titel ‘heer van Arenberg’ aangemeten⁴⁴.

Enkele eeuwen later huwde Margaretha van der Marck (1527-1597), gravin van Arenberg en laatste van haar geslacht, met Jan van Ligne (1525-1568), baron van Barbançon. Dit luidde de ‘moderne periode’ van de Arenberggeschiedenis in⁴⁵. Door dit huwelijkscontract van 1547 werden beide prominente adellijke huizen verbonden. Tevens bleef Margaretha de naam, titel en wapenschild van der Marck en Arenberg behouden en zou alles overgaan op de oudste zoon of dochter⁴⁶. Een volgend huwelijk, dit tussen haar zoon Karel van Arenberg (1550-1616) en Anna van Croÿ (1564-1635)⁴⁷ betekende een enorme aangroei van rijkdom en prestige voor de Arenbergs⁴⁸. De aankoop van de heerlijkheid Edingen, waartoe behalve de stad, een kasteel, het prachtig en internationaal vermaarde park en ook veertien omliggende dorpen behoorden, vormde een belangrijke gebiedsuitbreiding. De door erfenis verkregen goederen van de familie van Croÿ breidden de Arenbergdomeinen nogmaals uit⁴⁹. De prinselijke graven van Arenberg konden nu ook het hertogdom van Aarschot in hun bezittingen inschrijven⁵⁰. Vanaf dat ogenblik vormden zij de onbetwiste top van de Zuidnederlandse adel.

Op 5 maart 1576, een datum die met verve geboekstaafd staat in de Arenbergse annalen, verhef keizer Maximiliaan II het graafschap Arenberg in de Eifel tot prinselijk graafschap⁵¹. Van toen af werd aan Margaretha van der Marck-Arenberg en aan haar zoon Karel van Arenberg de prinselijke titel verleend. Voortaan mochten alle nakomelingen, zowel mannelijk als vrouwelijk deze ronkende titel voeren⁵². Ongeveer drie kwarteeuw later werd het prinselijk graafschap door keizer Ferdinand III zelfs tot hertogdom opgewaardeerd⁵³.

Na verbintenissen met notoire geslachten als de Melun, Berlaymont, Pignatelli, ... brak in 1748 een nieuw tijdperk aan met de bruiloft tussen Charles Marie Raymond (1721-1778) van Arenberg en Louise Marguerite van der Marck-Schleiden (1730-1820)⁵⁴. Charles Marie Raymond was de zoon van Leopold Philippe van Arenberg (1698-1771), de grootvader van de blinde hertog⁵⁵. Net zoals zijn vader zou hij een succesvol veldmaarschalk en opperbevelhebber van de keizerlijke troepen in de Zuidelijke Nederlanden worden⁵⁶. Net zoals zijn vader en de blinde hertog later zou

⁴³ NEU, *Das Herzogtum Arenberg*, 9.

⁴⁴ VAN ARENBERG, ‘De heren, graven, prins-graven en hertogen van Arenberg’, 20. – NEU, *Das Herzogtum Arenberg*, 12-15.

⁴⁵ VAN ARENBERG, ‘De heren, graven, prins-graven en hertogen van Arenberg’, 29.

⁴⁶ SCHRIJE, ‘De heraldiek van twee Edingse adellijke families’, 101-102.

⁴⁷ C. CARTUYVELS, *Eloge funèbre de Son Altesse Sérénissime Monseigneur Engelbert, duc régnant d’Arenberg ... prononcé à la cérémonie de ses obsèques à Notre-Dame des Victoires au Sablon à Bruxelles ... le 9 avril 1875*, Mechelen, 1875, 13. – MARINI, M., *Anna van Croÿ (1564-1635), hertogin van Aarschot en prinses-gravin van Arenberg: vermogen en onvermogen van een hoogadellijke dame in het begin van de zeventiende eeuw*, Onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Katholieke Universiteit Leuven, departement Geschiedenis, 2006.

⁴⁸ TYTGAT, *De bezittingen van Arenberg in de Nederlanden en Frankrijk*, 115.

⁴⁹ M. NELISSEN en J.-P. TYTGAT, J.-P., ‘De landgoederen’, M. DEREZ e.a. red., *De blinde hertog: Louis Engelbert van Arenberg en zijn tijd: 1750-1820*, Leuven, 1996, 76-77.

⁵⁰ VAN ARENBERG, ‘De heren, graven, prins-graven en hertogen van Arenberg’, 33.

⁵¹ G. ROSENTAHL, P. WEBER en E. NELLES, *Arenberg in Geschichte und Gegenwart*, Meckenheim, 1987, 51.

⁵² SCHRIJE, ‘De heraldiek van twee Edingse adellijke families’, 103-105. – NEU, *Das Herzogtum Arenberg*, 17-20.

⁵³ SCHRIJE, ‘De heraldiek van twee Edingse adellijke families’, 107.

⁵⁴ VAN ARENBERG, ‘De heren, graven, prins-graven en hertogen van Arenberg’, 28.

⁵⁵ TYTGAT, ‘De bezittingen van Arenberg in de Nederlanden en Frankrijk’, 123. – J. RUWET, *Soldats des régiments nationaux au XVIIIième siècle: notes et documents* (Académie royale de Belgique. Commission royale d’histoire. Publications 8), Brussel, 1962, 11 ; 118-120.

⁵⁶ RUWET, *Soldats des régiments nationaux au XVIIIième siècle*, 19.

hij een ongebreidelde belangstelling voor kunst, handel en wetenschap aan de dag leggen⁵⁷. Verlichte erudieten als Voltaire, Frederik de Grote en dichter Jean-Baptiste Rousseau vertoefden vaak in zijn gezelschap. Als opdrachtgever-mecenas onderhield hij persoonlijke relaties met schilders als Watteau en Dumesnil, die overigens hofschilder van de Arenbergs was⁵⁸. Beeldhouwers werden ook vaak gefrequiteerd. Theater als favoriet tijdverdrijf droeg hij hoog in het vaandel. Aan Rosenberg gaf hij de opdracht om de theaterzaal in het kasteel van Edingen in te richten. Kort voor zijn sterven zou hij ook bij de herinrichtingen van de toneelzaal van het kasteel van Heverlee aanwezig geweest zijn⁵⁹. Met de exploitatie van de Muntschouwburg te Brussel kende de hoofdstad een culturele hoogbloei. In die tijd behoorde de familie Arenberg tot de elite van de politiek actieve adel in de Nederlanden en stond ze hoog in de gunst van keizerin Maria Theresia⁶⁰.

Charles Marie Raymond gaf de militaire overwinningen van het Oostenrijkse leger nog meer luister door de Pruisische troepen van Frederik de Grote nabij Hochkirch te verslaan⁶¹. Hiervoor kreeg hij van de keizerin de hoogste Oostenrijkse militaire onderscheiding, het Grootkruis van de orde van Maria Theresia (1758)⁶². En dit met de speciale toelating om naast deze exclusieve orde ook de ordeteken van het Gulden Vlies te mogen voeren⁶³. In de lijn van z'n vader interesseerde Charles Marie Raymond zich voor kunsten en wetenschappen en zette het mecenaat verder. Servandoni, de internationaal geroemde architect, werd in dienst genomen om bouw- en verbouwingswerken aan het Arenbergpaleis te Brussel uit te voeren⁶⁴. Toen Bosschaert te Martinique z'n voorbereiding trof omtrent het nakende huwelijk van zijn oudste zoon Prosper, schilderde Servandoni in opdracht van de blinde hertog enkele zichten in de omgeving van de haven van St. Pierre op Martinique⁶⁵. Louis Montoyer en Joachim Zinner, later als architecten betrokken bij de stadsvernieuwing van het park te Brussel, tekenden ontwerpen voor de inrichting van het Arenbergpaleis en de aanleg van de tuin⁶⁶. Natuurwetenschappelijke interesses, conform de oprukkende (natuur)wetenschappelijke belangstelling, maakten dat Charles Marie Raymond intense briefwisseling onderhield met Théodore Mann, John Needham en Jean Hyacinthe Magellan. Deze passie zou zijn zoon Lodewijk-Engelbert verderzetten⁶⁷.

Louise Marguerite van der Marck-Schleiden, echtgenote van Charles Marie Raymond en moeder van Lodewijk Engelbert van Arenberg, was een toegewijde huismoeder. Zij werd al vlug weduwe of 'douairière' en wist zich kranig doorheen de turbulente levensjaren te laveren⁶⁸. Na de annexatie van 1795 hadden de Fransen het voor het zeggen. Alle privaat- en publiekrechtelijke

⁵⁷ NEU, *Das Herzogtum Arenberg*, 41.

⁵⁸ A. VERBRUGGE, 'De kunstverzameling', M. DEREZ e.a., red. *Arenberg in de Lage Landen: een hoogadelijk huis in Vlaanderen en Nederland*, Leuven, 2002, 333.

⁵⁹ E. VERSCHUEREN en M. COUVREUR, 'Een blinde hertog', M. DEREZ e.a. red. *De blinde hertog: Louis Engelbert van Arenberg en zijn tijd: 1750-1820*, Leuven, 1996, 137.

⁶⁰ TYTGAT, 'Een blinde hertog', 11.

⁶¹ NEU, *Das Herzogtum Arenberg*, 22. – cf. ARENBERG, J.-E., VAN, *Trois batailles: Salankemen 1691, Dettingen 1743, Hochkirch 1758 et trois fois ducs d'Arenberg*, Edingen, 2001.

⁶² RUWET, *Soldats des régiments nationaux au XVIIIème siècle*, 19-21.

⁶³ VAN ARENBERG, 'De heren, graven, prins-graven en hertogen van Arenberg', 38.

⁶⁴ W. D'HOORE, 'Het paleis', M. DEREZ e.a. red. *De blinde hertog: Louis Engelbert van Arenberg en zijn tijd: 1750-1820*, Leuven, 1996, 113.

⁶⁵ ACA, Correspondance L.E. 472, *Bosschart: directeur en chef du Musée à Bruxelles: notaire membre du conseil ducal d'Arenberg ... au duc Louis Engelbert 1802-1816*, Lettre de Bosschaert à Louis Engelbert, 02/03/1808.

⁶⁶ D'HOORE, 'Het paleis', 113.

⁶⁷ TYTGAT, 'Een blinde hertog', 11.

⁶⁸ J. ROEGIERS, 'Een aarzelend democraat', M. DEREZ e.a. red. *De blinde hertog: Louis Engelbert van Arenberg en zijn tijd: 1750-1820*, Leuven, 1996, 53.

gebruiken en landsheerlijke territoria werden afgeschaft. Nefaste maatregelen omtrent het ‘émigré-statuut’ werden uitgevaardigd. Dit impliceerde dat de hertog beperkt was in het reizen. Eigendommen werden onder sekwestering geplaatst en de hertogin, haar kleindochter en andere familieleden werden genoodzaakt zich opnieuw in Brussel te vestigen. Ook de hertog had onder deze administratieve besnoeringen veel te lijden. In deze troebele tijden was zij veelal een steun en toeverlaat voor haar zoon⁶⁹. Prosper Lodewijk (1785-1861) was de oudste zoon⁷⁰ van de blinde hertog. Na een gekunsteld huwelijk met een nicht van keizerin Joséphine, dat trouwens een kort leven beschoren was, werd hij door het Vaticaan vooruitgeschoven als mogelijke koning van België. Hij weigerde, waarop Leopold I koning van België werd⁷¹.

Eind achttiende bezat het roemruchte adelgeslacht Arenberg in België onder andere het hertogdom Aarschot, de baronie Beveren, het prinsdom Rebecq, Neufchâteau (1/2), Halle, Braine-le-Comte, Naast, Huissignies, de kastelen van Edingen, Beersel, Heverlee, een groot gedeelte van het Hallerbos, Meerdaalwoud, Heverleebos en het Arenbergpaleis te Brussel (huidig Egmontpaleis)⁷². In de slotakten van het Congres van Wenen (1815), en later in de decreten van de koninkrijken Hannover en Pruisen en het keizerrijk Oostenrijk, werd het internationale statuut van de hertog van Arenberg geregeld. In deze landen werd de hertog, als vroeger soeverein rijksvorst die behoorde tot de oude vorstelijke huizen, de eerste ‘Standesherr’ van het land. De oude belofte van Napoleon om het hoofd van de intussen Frans geworden zijtak tot Franse hertog en ‘pair’ van Frankrijk te benoemen, werd in Frankrijk in 1828 door koning Karel X vervuld. Sinds 1953 mogen de leden van de Belgische tak zich Prins van Arenberg en ‘Altesse Sérénissime’ (Doorluchtige Hoogheid) noemen. Het hoofd van de hele familie mag zich sinds 1993 volgens de Belgische wet ‘Hertog van Arenberg’ noemen⁷³.

⁶⁹ TYGAT, ‘Een blinde hertog’, 21.

⁷⁰ Louis Engelbert d’Arenberg was eigenlijk de oudste zoon van de blinde hertog, maar het jongetje stierf in 1777 door een ‘accident incurable’ (Uit: TYGAT, ‘Een blinde hertog’, 15.)

⁷¹ SCHRIJE, ‘De heraldiek van twee Edingse adellijke families’, 109-111. – cf. ARENBERG, J.-E., VAN, *La couronne de Belgique et le Saint-Siège (1830-1831)*, Edingen, 1991.

⁷² SCHRIJE, ‘De heraldiek van twee Edingse families’, 108.

⁷³ VAN ARENBERG, ‘De heren, graven, prins-graven en hertogen van Arenberg’, 16.

2. Lodewijk Engelbert van Arenberg (1750-1820)

*Er war schön, der Herzog!
Schön für das Grossgewölbte
Kinderauge, das noch kein
Menschenantlitz Erblickt hatte,
dessen Züge Geist ausströmten*⁷⁴.

Blind ... en toch prominent, erudiet en verlicht!

Titels zijn er om een lading te dekken. Bovenstaande ondertitel doet meer dan dat. Hij geeft niet alleen aan dat we in algemene termen het levensverloop van de hertog zullen schetsen. We gaan dieper in op de gevoels- en leefwereld van de hertog in hoofdstuk drie. Eveneens refereert de titel naar de pijnlijke, maar unieke contradictie waarmee het leven een mens kan opzadelen. Blind zijn, het moet al niet makkelijk zijn om te dragen. Maar blind zijn als erudiet, democraat, notabele, kunstminner, toekomstig militair en eerste edelman van de Nederlanden ... in de verlichte eeuw! Een tragischer woordspeling kan je nauwelijks bedenken. Deze tragedie werd door de schilders Antoine Clevenbergh en Jacques Sablet op doek vastgelegd⁷⁵. Ondanks de tegenslag stond op de sokkel van het standbeeld de hertogelijke lijfspreuk gegrift: *Lorsque n'étant plus jour, il n'est pas encore nuit*. Al was het voor hem dan geen dag meer, de nacht was nog niet gevallen. Het is dit opmonterende devies dat we ook aantreffen op de sokkel van het beeld in het schilderij van Sablet met de sentimentele titel: *Le duc aveugle conduit par un enfant*⁷⁶. En toch, hoewel de hertog de ogen niet had om te analyseren, te observeren, te redigeren, ... zijn taal, intelligentie en gevoel karakteriseerden beter de werkelijkheid dan twee mensenogen kunnen vatten. Over deze fijngevoeligheid, maar ook over de positieve manier waarmee de hertog met zijn handicap omging, berichtte Georg Foster. Als begeleider tijdens de ontdekkingsreizen van de jonge Alexander von Humboldt deed deze man Edingen aan en leerde zo de vrolijke hertog kennen⁷⁷. Ook de bronnen kunnen grotendeels deze levensattitude van de hertog staven. Dit wordt verder uitgewerkt in het stukje over 'blindheid en ongemakken' en in het stukje over 'de hertog, een volkse man'?

Die zaterdag, 9 september 1775, kon voor iedereen die deelnam aan het jachtgebeuren in en om het park van Edingen⁷⁸ niet tragischer eindigen. De toekomst van de hertog nam plots een onvoorziene wending aan. De beloftevolle twintiger, die men aan het klaarstomen was om glorieuze militaire overwinningen te behalen, werd plots alle kansen om in de voetsporen van zijn voorvaderen te treden ontnomen⁷⁹. Niet alleen de hertog was slachtoffer van dit droevig voorval. In een getikte brief aan de kapucijn Landelinus in 1952 omtrent het jachtongeval maakte baron Albert de Dorlodot gewag van een immens schuldgevoel bij de gevolmachtigde minister van Engeland te Brussel. De

⁷⁴ Brief van Bettina von Arnim (1785-1859) aan Goethe, Berlijn, begin november 1810.

⁷⁵ Cf. LALOIRE, E. *Un tableau peu connu du peintre Antoine Clevenbergh*, Brussel, 1937. – NEU, *Das Herzogtum Arenberg*, 40-41.

⁷⁶ CARTUYVELS, *Eloge funèbre de Mgr. D'Arenberg*, 42. – TYTGAT, 'Een blinde hertog', 25.

⁷⁷ R. FORSTER., *Ansichten vom Niederrhein, von Brabant, Flandern, Holland, England und Frankreich im April, Mai und Junius 1790* (Universal-Bibliothek 4729-4734), R. GEERDS ed., Leipzig, s.d., 67. - NEU, *Das Herzogtum Arenberg*, 41.

⁷⁸ NEU, *Das Herzogtum Arenberg*, 40.

⁷⁹ DEREZ, 'Een weifelende gids', 7.

brief zou gebaseerd zijn op een manuscript die een zekere De Houta zou geschreven hebben. Weliswaar twijfelde de baron aan de echtheid van die informatie. *Un détail dans les renseignements que vous voulez bien me donner sur De Houta m'intrigue: il était mort quinze ans avant l'accident que relate son manuscrit.* Hoe dan ook, het is erg plausibel dat William Gordon als gevolmachtigd minister van Engeland onder Karel van Lotharingen met niets anders bezig was dan pogingen om het zicht van de hertog te herstellen. In zijn brief stelde hij dat Gordon zijn belangrijkste opdrachten verwaarloosde. *Gordon n'y prêta aucune attention, alors qu'à cette époque les agents diplomatiques anglais avaient ordre de rechercher tout indice de telles manoeuvres.* Andere documenten geven blijk van het feit dat juist toen 'le transit d'armes' zich doorheen de Oostenrijkse Nederlanden trok Gordon er allesbehalve aandacht aan schonk⁸⁰. Het mocht niet baten. Ondanks een resem aan bliken van medeleven, chirurgische ingrepen, recepten, middeltjes en kwakzalverijen toegestuurd van over het hele land, verloor de hertog zijn gezichtsvermogen⁸¹. Op zijn reizen porden geneesheren of vrienden hem vaak aan om toch maar eens een chirurg te raadplegen. Men weet maar nooit of er een doorbraak was op medisch vlak of of men in andere landen al verder stond. De hertog had zich blijkbaar al lang in zijn lot geschikt en was bloednuchter als dit ter sprake kwam. Met argusogen volgde hij sporadisch de raad op van zijn vrienden, maar zoals hij zelf al lang wist, leverde dit niets op.

Het zat de door het leven begunstigde man niet mee⁸². Jammer genoeg was dit nog maar het begin van een dramatisch en moeilijk, maar uniek leven dat hem te wachten stond. De kinderjaren van Lodewijk Engelbert van Arenberg behoren tot de 'Middelleeuwen' van zijn leven. Weinig gedocumenteerd, grijs en grauw zoals je wil, is het soms gissen omtrent zijn opvoeding en ontplooiing. Een adelsopvoeding was toch geen onbelangrijk gegeven. Meer nog dan een gewone vorming werden hiermee de lijnen voor de toekomst uitgestippeld en de omgangstaal gesculpteerd. We weten wel dat hij als tienjarige snaak zijn intrek nam in de kostschool van het college van Harcourt te Parijs. Het college van Harcourt was met Clermont en Louis le Grand het befaamdste waar toekomstige opperbevelhebbers van adel werden getraind⁸³. Wegens ziekte keerde hij na enkele weken reeds terug. Hij kreeg een huisopvoeding met als belangrijkste gouverneur abbé Ameil, die in de reisverhalen sporadisch zal opduiken⁸⁴. Ameil zal later als een soort van mentor-surveillant voor de zonen van de hertog optreden. Specifiek onderricht kreeg de hertog in disciplines als dans, paardrijden, tekenen en architectuur, muziek en taalonderricht. Met het oog op een militaire carrière was paardrijden een must. Door de entourage waarin hij opgroeide werd hij ondergedompeld in een verlicht bad. Zijn blijvende belangstelling voor natuurwetenschappen, literatuur, architectuur, muziek, oudheidkunde en beeldende kunst zijn hier zeker niet vreemd aan⁸⁵. Het hofleven en de diplomatieke wereld leerde hij kennen toen hij in 1764 zijn eerste reis ondernam naar Wenen. In het gezelschap van zijn moeder moest de kleine hertog zich wennen aan de

⁸⁰ ACA, Biographie Duc Louis Engelbert [IV 43/4], *Ex-biographie (o.a. blindheid), Correspondance avec Baron Albert de Dorlodot à propos du Duc aveugle Louis Engelbert d'Arenberg*, 09/09/1775. – ACA, Biographie Duc Louis Engelbert [IV 43/4], *Ex-biographie (o.a. blindheid) Prince Stahremberg, ministre plénipotentiaire d'Autriche à Bruxelles, relatant l'accident au Prince Kaunitz-Rietberg, chancelier d'Autriche.*

⁸¹ DEREZ, 'Een weifelende gids', 12 – ACA, Biographie Duc L.E. [IV 43/4], *Ex-biographie, Recueil de lettres pour la guérison de l'accident.*

⁸² TYTGAT, 'Een blinde hertog', 39.

⁸³ SWANN, 'The French nobility, 1715-1789', 162. - CHAUSSINAND-NOGARET, 'La noblesse au XVIIIème siècle', 99.

⁸⁴ TYTGAT, 'Een blinde hertog', 11.

⁸⁵ TYTGAT, 'Een blinde hertog', 11-12.

stijlformules van deze ‘high society’. Vijf jaar later werd hij aan de universiteit van Straatsburg ingeschreven en liep hij college bij Johann Daniel Schöpflin, een jurist en historicus uit het Rijnland⁸⁶. Het derde, weliswaar summiere reisdagboek verhaalt over zijn verblijf te Straatsburg maar haalt weinig nieuwe informatie aan.

In 1772 knoopte de familie Arenberg gesprekken aan met het vooraanstaande Franse geslacht Brancas. Geheel volgens de gangbare huwelijkspolitiek van die tijd werd afgewogen in welke mate een alliantie met dit adellijke huis een lucratief voordeel zou betekenen⁸⁷. Gelukkig was het de liefde die ervoor zorgde dat beide partijen elkaar hoogst aangenaam vonden en even later het huwelijkscontract in aanwezigheid van Lodewijk XV en de Franse koninklijke familie ondertekenden⁸⁸. Het was zoals Guy Chausinand-Nogaret het noemde *le juste milieu entre le mariage raisonnable et le mariage d'agrément*⁸⁹. Maar zou dit huwelijk nog doorgegaan zijn indien de hertog toen al blind was? Welke implicaties zou dit op het vlak van huwelijkspolitiek teweeggebracht hebben? Was het roemruchte geslacht der Arenbergs dan zo belangrijk dat de blindheid van een telg er niet toe deed? Of was de liefde van Louise Pauline zo groot en oprecht dat ze als het ware ‘blind’ was voor zijn blindheid? We kunnen uiteindelijk omtrent alles speculeren. Als de Franse Revolutie het leven van de hertog niet doorkruist zou hebben, hoe zou zijn leven er dan uitgezien hebben? Als hij ongetrouwd zou gebleven zijn, hoe zou zijn leven dan verlopen? Was in de antropocentrische nieuwe tijd een familie, een groep, een adelsgeslacht even belangrijk als het individu of hoe verhielden deze verhouding zich wat betreft de adel? Het is misschien niet slecht om soms eens bij zo’n speculaties stil te staan. Ze kunnen ons een ander en breder zicht geven dan indien we ons louter aan ons eigen materiaal vastklampen. Was het Robert Fogel niet die deze denkwijze als ‘counterfactual history’ op de historische kaart zette en aangaf dat dergelijke redeneringen van belang konden zijn⁹⁰? Deze redenering werd nog door weinigen of niemand in het voetlicht gesteld en kan eventueel een ander licht werpen op de huwelijkspolitiek of ander denkpatronen in dit genre aanmoedigen.

Het volgende wapenfeit situeerde zich in het jaar 1775. Zoals eerder al aangegeven verloor de hertog het zicht toen één van de genodigden zich schromelijk vergiste tijdens het jagen. Zoals het een edelman in de achttiende eeuw betaamde, bleef de hertog niettemin een fervent jachtliefhebber. Samen met Karel van Lotharingen trok hij als een echte ‘Nimrod’ vaak het bos in om wild en gevogelte te schieten⁹¹. Daarover berichtte de hertog. Zijn gevolg was op reis te Wenen met de Keizer gaan jagen. De hertog is meegeweest naar het jachtterrein om zijn gevolg tot daar te vergezellen. Daarna trok hij zich in een paviljoen terug. Het was geen gewone jacht, maar een valkenjacht. De valkenjacht was alom bekend als de meest prestigieuze en sierlijkste vorm van jagen. *Vers les 6 heures, on est allé à la passe chasse avec les faucons où je n'ai point été. Toutes les dames de la Cour étaient en voiture et les hommes à cheval qui accompagnaient l'Empereur*⁹². De sterke band tussen adel en jacht lag voor de hand. In het Ancien Régime was de jacht meer en meer voorbestemd voor eigenaars van een heerlijkheid of diegene die er rechtspraak over voerden.

⁸⁶ TYTGAT, ‘Een blinde hertog’, 11-12.

⁸⁷ DANSAERT, *Comtesse de Lauraguais*, 20-22.

⁸⁸ TYGAT, ‘Een blinde hertog’, 12.

⁸⁹ CHAUSSINAND-NOGARET, ‘La noblesse au XVIIIème siècle’, 164.

⁹⁰ R. DE SCHRYVER, *Historiografie: vijftiende eeuw geschiedschrijving van West-Europa*, Leuven, 1997, 362.

⁹¹ M. VERBRUGGE, ‘De jacht’, M. DEREZ e.a. red. *De blinde hertog: Louis Engelbert van Arenberg en zijn tijd: 1750-1820*, Leuven, 1996, 133.

⁹² ACA, Biographie Duc Louis Engelbert [II 43/2 voyages], *Voyage à Vienne 1779, voyage 3*, 30/05/1779.

Overigens was het een statussymbool. Wie kon jagen, had de tijd, de middelen en de ruimte om zich dit te veroorloven. Net zoals de jacht met valken, was de jacht te paard met een roedel honden een prestigieuze aangelegenheid. Jagen droeg ook bij tot het gracieuze patroon der gedragingen. Het zich voorbereiden op een militaire loopbaan was een andere functie die de jacht vervulde⁹³. Het feit dat de hertog in 1779 al zijn zicht verloren was en bijgevolg geen militaire carrière meer kon ambiëren, doet ons vermoeden dat hij dit elitair tijdverdrijf bedreef uit statusdrang en plezier. Het is geweten dat de hertog moeilijk kon stilzitten. Stilzitten betekende wegwijnen en verzingen in de sombere gedachten van de melancholie.

Net zoals zijn vader en grootvader had de hertog ook een ongebreidelde passie voor kunst. Op zijn reizen beschreef hij veelvuldig kunstwerken en gebouwen. Hij verzamelde onder andere schilderijen van Watteau, Breughel, Rembrandt, Rubens, Metsys, Steen, Teniers, Brouwer. Als particuliere hofschilders waren bovengenoemde Antoon van Clevenbergh, A. Cardon en vooral de veelzijdige Brusselaar Guillaume J. Bosschaert aan hem verbonden⁹⁴.

In zijn bezigzijn interesseerde de hertog zich ook als typische vertegenwoordiger van de hoge adel aan het eind van de achttiende eeuw in de impulsen die tot de Industriële Revolutie leidden. Sinds de zeventiende eeuw hadden de Arenbergs een aandeel in de loodmijn van Vedrin in het graafschap Namen. Ook over de ‘terriels’ in de streek van Charleroi hadden ze zeggenschap. Na enkele schuchtere passen als heer in de industrie, ontpopte de hertog zich tot katalysator van de grootschalige kapitalistische organisatievorm waarin de mijnsector zich eind achttiende eeuw transformeerde⁹⁵. Op voorstel van onder andere de prins van Croÿ ontsproot in 1789 te Anzin de belangrijkste mijnmaatschappij van die tijd. Het was de markies van Mirabeau, die een winstgevendende compagnie voor de exploitatie van de mijnindustrie uit de grond stampte⁹⁶. De blinde hertog richtte drie maatschappijen op en legde zich meer en meer toe op deze nieuwe passie. Op zijn reizen duikt deze interesse af en toe op. De hertog deed bijna lyrisch wanneer hij de steenkoolgeur van Dover opsnoof⁹⁷. Toch trok de bij wijlen fysiocratische (hij geloofde ogenschijnlijk dat het inwonersaantal van het Arenbergerland nog zou toenemen⁹⁸) hertog niet volledig de kaart van de vooruitgang en techniek. Hij bleef zijn feodale geest en respect voor traditie en privileges trouw. In alle ondernemingen waarin hij betrokken was, domineerde hij zijn vennoten op financieel en organisatorisch vlak⁹⁹.

In 1777 werd zijn eerste zoon geboren. Als Lodewijk Engelbert ‘junior’ zou deze jonge knaap door het leven gaan. Helaas besliste het lot er anders over en stierf de jongen na enkele dagen een vroege dood¹⁰⁰. Toch frappant dat de eerste dochter en de eerste zoon van het adellijk ouderpaar elk de voornaam droegen van hun ouders. Was dit een gebruik bij de adel van het Ancien Régime of is dit louter toeval? Drie jaar voor de geboorte van zijn tweede zoon Prosper-Lodewijk, maar omwille van het overlijden van Lodewijk Engelbert ‘junior’ eerste erfopvolger, vatte de hertog met zijn moeder, vrouw, broer Louis en enkele vrienden een reis van twee maanden aan naar Engeland.

⁹³ VERBRUGGE, ‘De jacht’, 133.

⁹⁴ NEU, *Das Herzogtum Arenberg*, 41.

⁹⁵ NEU, *Das Herzogtum Arenberg*, 35-36.

⁹⁶ CHAUSSINAND-NOGARET, G. en LE ROY LADURIE, E., *La noblesse au XVIIIe siècle : de la féodalité aux Lumières* (Historiques 7), Brussel, 1984, 147-148.

⁹⁷ ACA, Biographie Louis-Engelbert d’Arenberg [43/1 voyages], *voyage à Londres 1782*, 03/04/1782.

⁹⁸ NEU, *Das Herzogtum Arenberg*, 44.

⁹⁹ R. CARPENTIER, ‘Een hertog in de industrie’, M. DEREZ e.a. red. *De blinde hertog: Louis Engelbert van Arenberg en zijn tijd: 1750-1820*, Leuven, 1996, 98.

¹⁰⁰ TYGAT, ‘Een blinde hertog’, 15.

Hij bezocht er Londen en omgeving. Op die reis en andere wordt in volgend hoofdstuk dieper ingegaan. Omstreeks die periode besteedde hij ook veel aandacht aan de rehabilitatie van het hertogdom Arenberg in het Eifelgebergte. In de lijn van de mijnexploitatie te Vedrin en Charleroi, zwengelde de hertog de mijnindustrie ook hier aan¹⁰¹.

Daarnaast was de hertog ook bijzonder geïnteresseerd in de vooruitgang op natuurwetenschappelijk vlak. Vooral met betrekking tot het onderzoek naar een goedkoper en lichter gas dan waterstof voor luchtballons is het mecenaat van de blinde hertog bekend. Hierdoor stond hij in contact met Jan Pieter Minckelers. Deze wetenschapper was één der ontdekkers van het steenkoolgas. Dit gas werd voor het eerst gebruikt in het park van Heverlee om een ballon de lucht in te stuwen¹⁰². Het was pas later dat de gebroeders Montgolfier hun heteluchtballon te Parijs in de lucht lieten opgaan. De hertog was bij de pionierspoging te Heverlee een eerste getuige¹⁰³. Deze natuurwetenschappelijke en industriële interesses zouden hem eveneens op reis begeistere. De bezoeken die hij op reis dan ook deed, kunnen soms in die lijn gesitueerd worden.

In de late jaren tachtig van de achttiende eeuw knaagden de aanzetten tot de Brabantse Omwenteling en de Franse Revolutie aan zijn geduld en vrolijkheid. In deze periode begon hij veel te reizen. Soms deed hij dat resoluut om aan de beslommeringen te ontsnappen. Van februari tot einde april 1788 bezocht hij het zuiden van Frankrijk en in 1789 maakte hij van februari tot oktober een reis naar de belangrijkste Franse, Zwitserse en Duitse steden langs de Rijn. In de pamfletten van de statisten tegen de vonckisten in 1790 werd deze afwezigheid als een soort vaandelvlucht veroordeeld en handig uitgespeeld tegen de hertog¹⁰⁴. In deze ontombare jaren werd zijn huwelijksgeluk verblijd met de geboorte van nog drie zonen. Met Paul (°1788), Pierre (°1790) en Philippe (°1794) werd de adellijke kroost plots een huishouden van zeven personen¹⁰⁵. Maar niet alles op persoonlijk vlak was rozengleur en manenschijn. Op 1 juli 1810 verloor dochter Pauline (°1774) het leven toen ze op tragische wijze in een brand omkwam. Samen met haar man Jozef van Windisch-Graetz, vorst van Schwarzenberg en Oostenrijks ambassadeur in Parijs, gaf ze een groot feest ter gelegenheid van het huwelijk van Napoleon en Marie Louise¹⁰⁶. Zijn raadgever, privé-secretaris en naaste vriend Dey verwoordde met de nodige zin voor dramatiek in twee brieven hoe diep het overlijden van zijn geliefde dochter de hertog geraakt had. *Les pleures que vous repandez, Monseigneur, sont trop juste, puisqu'un instant vous a fait perdre tout ce qu'il y avais de plan accompli de plan parfait sur la terre, ...*¹⁰⁷. Nog niet bekomen van het heengaan van haar dochter, overleed twee jaar later zijn liefhebbende echtgenote Louise Pauline de Brancas-Villars. Zij had de onzekerheid over het lot van Prosper-Lodewijk als krijgsgevangene van de Engelsen, van Pierre als officier van het 27ste regime jagers te paard ergens in Spanje en het tragische verlies van Pauline nooit kunnen verwerken. En nog schaarde de voorspoed zich niet aan zijn kant. Zijn vierde zoon Philippe kwam ten val te paard en overleed op twintigjarige leeftijd. In 1816 schreef de hertog, dat sedert de dood van zijn vrouw, zijn moeder en zijn kinderen zijn enige troost en steun in moeilijke

¹⁰¹ ROSENTAHL, *Arenberg in Geschichte und Gegenwart*, 83-85. - TYTGAT, 'Een blinde hertog', 15. - NEU, *Das Herzogtum Arenberg*, 44.

¹⁰² NEU, *Das Herzogtum Arenberg*, 42.

¹⁰³ TYTGAT, 'Een blinde hertog', 16.

¹⁰⁴ TYTGAT, 'Een blinde hertog', 18.

¹⁰⁵ DE WOLF, 'Een prinsenspiegel' (stamboom), 39.

¹⁰⁶ TYTGAT, 'Een blinde hertog', 23.

¹⁰⁷ ACA, Correspondance [41/34 Dey], 'brief van Dey aan de blinde hertog', 10/07/1810.

dagen waren¹⁰⁸. Uiteindelijk trouwde Prosper voor de tweede keer in 1819. Gelukkige bruid was Ludmilla van Lobkowitz. Omdat zijn bijna negentigjarige moeder de reis naar Praag onmogelijk kon maken, was de hertog niet aanwezig op deze bruiloft. Uiteindelijk zou zijn moeder hem overleven, want op 7 maart 1820 stierf de hertog te Brussel. Het was in de armen van zijn teerbemide moeder dat hij zijn laatste adem uitblies. *Le 7 de ce mois il a succombé sans souffrances a une maladie très courte et s'est éteint dans les bras de sa mère éplorée*¹⁰⁹. Zijn raadsman en advocaat Hyacinthe Mary schreef over de uitvaart dat men nog nooit zo'n talrijke menigte had gezien te Edingen¹¹⁰. Een greep uit alle innige deelnemingen die de familie Arenberg toegestuurd kreeg, geeft ons al een eerste indruk van de vele contacten die zij er op na hielden: de prins van Wagram, Victoire hertogin van Kent, Willem prins van Oranje, de hertog van Avaray, Frederic prins van de Nederlanden, de hertog van Crillon, 'toegenegene' Wilhelmina van Oranje-Nassau, graaf van Marescot, pair de France, ...¹¹¹ Niet door de minsten werd hij postuum bejubeld.

In 1875, een halve eeuw na het overlijden van de blinde hertog werd er te zijner ere een herdenkingsmis gehouden. Hierbij werd door de toenmalige vice-rector van de Leuvense universiteit een lofboek uitgegeven¹¹². Deze eloge werd uitgeleid met een ode aan Caesar¹¹³. Dit doet ons sterk vermoeden dat de auteur van deze loftekst de blinde hertog op dezelfde hoogte wilde plaatsen als 'le petit caporal' Napoleon. Teveel eer is dit niet voor de hertog. Misschien veeleer te weinig, maar hier gaan we ons dan misschien te buiten aan superlatieven. Het kan geenszins ontkend worden dat beide, elk in hun context, vooraanstaande personen waren in de vaderlandse geschiedenis en de vergelijking in dit kader wel van tel kan zijn.

¹⁰⁸ TYGAT, 'Een blinde hertog', 23.

¹⁰⁹ ACA, Biographie, Duc Louis Engelbert IV 43/4, ex-biographie, *minuten van brieven aan Prosper-Louis en Pierre bij het overlijden van Louis Engelbert*.

¹¹⁰ TYGAT, 'Een blinde hertog', 25.

¹¹¹ ACA, Biographie Duc Louis Engelbert [IV 43/4 ex-biographie], 'innige deelnemingen naar aanleiding van het overlijden van Lodewijk Engelbert van Arenberg'.

¹¹² CARTUYVELS, *Eloge funèbre de Mgr. D'Arenberg*, 17.

¹¹³ CARTUYVELS, *Eloge funèbre de Mgr. D'Arenberg*, 19.

3. Een woelige achttiende eeuw

*D'où part l'éloquence sublime
qui frappe nos cœurs attendris ?
Quel est ce Héros magnanime
Qui rassure tous les esprits ?
Au milieu de l'Aéropage
La Grèce d'un huitième Sage
Fait-elle parler les vertus ?
Ou bien dans Rome belliqueuse
Entens-je la voix généreuse
Des Scipion ou des
Brutus¹¹⁴ ?*

Welke aandachtspunten bepaalden de achttiende eeuw en hoe kunnen we de de Arenbergs en de blinde hertog in dit plaatje passen? Nogmaals, het is niet de bedoeling een geschiedenis van de adel, van de achttiende eeuw, van de Brabantse Omwenteling of Franse Revolutie te schetsen¹¹⁵.

Wanneer het gaat om de eerste edelman der Zuidelijke Nederlanden is het wel nuttig om de grote lijnen van die bewegingen weer te geven en te koppelen aan raakpunten die de Arenbergs in het bijzonder aanbelangden. De politieke gebeurtenissen speelden voortdurend mee op de achtergrond van de hertogelijke reizen. Vaak werd hij gedwongen zich naar het buitenland te begeven. Een andere keer zocht hij veiligheid of rust, om zich te herbronnen, te ontspannen. Toch blijven de gebeurtenissen zich als een rode draad weven doorheen de reisverhalen en geven ze mee vorm aan de denk- en leefwereld van de hertog op zijn reizen. Veelal maakte hij politieke en culturele reflecties geïnspireerd op de verwickelingen, liet hij zich dagelijks informeren over de ontwikkelingen op het thuisfront of bezocht hij legerkampen waar eenheden van het keizerlijk leger gekazerneerd waren. De moeilijkheden omtrent het sekwester en het 'émigré-statuu't' werden reeds enkele malen aangehaald. Ook bepaalde personen, die zich op het achttiende-eeuwse schouwtoneel vertoonden, duiken opnieuw op in de reisverhalen. Deze en andere informatie is één van de thema's die in de reisverhalen neergepend zijn.

De achttiende eeuw, voor een groot deel getekend door de Verlichting, bracht onder andere op politiek vlak een breuk met het verleden. Het absolutistisch bestuur van Jozef II, Frederik de Grote of Lodewijk XIV werd vervangen door een constitutioneel regime waar drie machten in wisselwerking met elkaar stonden en de macht uitoefenden. De adel was geen bevoorrechte stand met bijzondere voorrechten meer en de stem van de burger werd veeleer gehoord¹¹⁶. De breuk met het Ancien Régime was een feit en dat zullen de Arenbergs geweten hebben. Als één van de rijkste adellijke families in de Zuidelijke Nederlanden, zoniet de rijkste, konden ze een vergelijking met de vermogende buitenlandse adel doorstaan¹¹⁷. De gebeurtenissen die zich afspeelden aan het internationaal firmament hadden voor hen en de Europese adel rampzalige gevolgen¹¹⁸. Vooral de

¹¹⁴ ACA, Biographie Louis-Engelbert [V 43/5], *Ode à son altesse Monseigneur le duc D'Arenberg, ... par l'avocat Le Mayeur, fils, auteur de l'Ode présentée à Messieurs les Brabançons*, 1787.

¹¹⁵ cf. voetnoot 1 en 19

¹¹⁶ VERBESSELT, *De adel in het hertogdom Brabant*, 7.

¹¹⁷ P. JANSSENS, 'Een patrimonium in de branding', M. DEREZ e.a. red. *De blinde hertog: Louis Engelbert van Arenberg en zijn tijd: 1750-1820*, Leuven, 1996, 81.

¹¹⁸ J. DEWALD, *The European Nobility, 1400-1800*, Cambridge, 1996, 189.

wisselende machtsverhoudingen tussen Frankrijk en de Duitse staten (in de eerste plaats Pruisen en Oostenrijk) zouden hun vermogen tussen 1789 en 1815 aantasten. Tijdens de onlusten werden al hun bezittingen in Frankrijk onder sekwestering geplaatst. Ook de hertogelijke bezittingen ontsnapten niet aan deze bevroeringsmaatregel¹¹⁹. De hertog werd constant geplaagd met maatregelen betreffende het ‘émigre-statuuat’ en ergerde zich meermaals aan het plaatsen van zijn goederen onder sekwestering.

Een blinde hertog in het oog van de ‘Brabantse Storm’

Hoe is dit allemaal zover kunnen komen en welke rol speelden de Arenbergs daarin?

Onder Maria Theresia kende de adel ongekende hoogdagen en behoorden de Arenbergs tot de begunstigen van de keizerin. Wanneer telgen van belangrijke geslachten zoals de Arenbergs militair of politiek hun moed en dienstbaarheid hadden getoond, werden ze bedacht met een patent op een adellijke titel. Weliswaar moest deze titel gefinancierd worden wat de schatkist dan weer ten goede kwam. Deze adel, die zijn sociale mobiliteit vooral te danken had aan afgekochte titels, wordt de ‘noblesse de robe’ of ‘tabbaert-adel’ genoemd¹²⁰. Dit in schril contrast met de feodale of oude adel, tot wie de Arenbergs behoorden¹²¹. Haar politiek hield rekening met de eisen en wensen van het volk. Het ‘theresiaans compromis’, waarbij Maria Theresia de Nederlanden een hoge mate van zelfbestuur had toegestaan in ruil voor een betere greep van de centrale regering op de overheidsfinanciën en hogere belastingsopbrengsten, werd bij het volk positief onthaald.

Van 1746 tot 1749 hadden de Fransen Brussel bezet. De Franse invloed drong door in alle gelederen van de samenleving¹²². Dit was het sein voor landvoogd Karel van Lotharingen om het culturele leven op een levendigere Franse leest te schoeien. In zijn functie werd hij bijgestaan door de gevolmachtigde minister, achtereenvolgens markies Botta-Adorno (1749-1753), graaf Cobenzl (1753-1770) en prins Stahremberg (1770-1780)¹²³. Het hofleven onderging een ware metamorfose. Een lossere Franse levensstijl verdrong de starre Oostenrijkse etiquette. Brussel herleefde en werd de culturele vaandeldrager van het land. Theaterbezoek, een favoriet tijdverdrijf van vele edelen, was ook één van de stokpaardjes van Karel van Lotharingen. Hij verblijdde de Muntshouwborg dan ook meermaals met een bezoekje en nam zoals het een vrolijke levensgenieter betaamt aan vele dans- en kaartfestijnen deel. Voorts organiseerde hij grote jachtpartijen te Tervuren, Mariemont of in de omgeving van Brussel. Zijn voorbeeld werd al gauw door de belangrijkste adellijke families, zoals de Arenbergs gevolgd¹²⁴. Op een herziene lijst van wie entree had tot de appartementen van de gouverneurs-generaal aan het Brusselse hof, zien we de hertog en aanverwanten genoteerd staan. Strikte regels bepaalden wie als wekelijks gast z’n opwachting mocht maken in de privé-vertrekken van de gouverneur-generaal. Enkel mensen die zich op de hoogste echelons van staatsaangelegenheden begaven of personen die een hoog aristocratisch voorouderschap konden

¹¹⁹ JANSSENS, ‘Een patrimonium in de branding’, 81

¹²⁰ cf. VANHOUTTE, J., *Van robins tot très grands nobles : de sociale klim van het geslacht de Richardot in de Zuidelijke Nederlanden (1540-1701)*, Onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Katholieke Universiteit Leuven, departement Geschiedenis, 2000.

¹²¹ CORBEEL, *Aspekten uit het leven van de adel in XVIIIe eeuw*, 3.

¹²² VERBESSELT, *De adel in het hertogdom Brabant*, 145.

¹²³ VERBESSELT, *De adel in het hertogdom Brabant*, 147.

¹²⁴ VERBESSELT, *De adel in het hertogdom Brabant*, 148.

voorleggen, waren geprivilegieerden. De Arenbergs ontleenden hun bevoorrechte positie aan hun statuut van regerende rijksvorsten dat ze vanaf de zestiende eeuw uitoefenden¹²⁵. Nog een ‘getuige’ van de ‘culturele’ connectie tussen beide edellieden is de *Catalogue manuscrit annoté des objets d’art, bibliothèque et tableaux du Prince Charles de Lorraine, vente à Bruxelles le 21 mai 1781*, die in het archiefmateriaal van de blinde hertog steekt¹²⁶.

Maria Theresia werd vanaf 1780 opgevolgd door haar zoon Jozef II. Hij voerde vanaf 1780 het bewind over de Oostenrijkse Nederlanden. Waar Maria Theresia het goed kon vinden met de bevolking en notabelen ondanks financieel rovende maatregelen, daar schoot de ‘keizer koster’ duidelijk te kort. Zij had steeds de historische continuïteit in haar hervormingen benadrukt. Daarentegen trachtte de keizer op verschillende manieren met de eeuwenoude praktijk te breken¹²⁷. Het teveel aan beknottingen en maatregelen lokte een storm van protest uit. Het beleid van de nieuwe keizer mikte op uitschakeling van alle moderatoren, politieke spilfiguren of tussenpersonen zoals de blinde hertog er één was. Alle onderdanen op eenzelfde voet en de keizer als een verlicht despoot aan de top, dat was zijn devies¹²⁸. Na een lange periode van amicaliteit en ‘stilzwijgende alliantie’ met de Habsburgermonarchie konden de Arenbergs deze politiek niet meer smaken en scheurden zich voor onbepaalde periode af¹²⁹. Reden daartoe waren de algemeen genomen keizerlijke maatregelen, en meer specifiek diegene die een aanslag vormden op de status en rechten van de blinde hertog. Het stelselmatig afknabbelen van de privileges en bevoegdheden met betrekking tot het grootbaljuwschap van Henegouwen troffen hem diep¹³⁰. De grootbaljuw¹³¹ was in alle opzichten de hoogst geplaatste vorstelijke ambtenaar in het graafschap en zag namens de landsheer toe op de ordehandhaving en het vlotte verloop van de rechtspraak. Tevens liet hij de vorstelijke ordonnances afkondigen en benoemde een deel van de provinciale ambtenarij. Ook kon hij als voorzitter van de vergaderingen van de Staten politieke hangijzers naar zijn hand zetten en een achterban mobiliseren¹³². Persoonlijk kwetste het hem diep dat men zijn handicap gebruikte om hem een lage mobiliteitsradius aan te wrijven en zo gemakkelijker aan de kant te schuiven¹³³. De titulatuur, toch één van de mooiste bewijzen van adellijke afkomst, werd hem ontnomen. Sinds de vijftiende eeuw was deze traditie in zwang geraakt¹³⁴. Maar op het einde van de achttiende eeuw verviel zelfs het leenverhef voor naamgebonden titels weg¹³⁵.

Het was overduidelijk. Adel, clerus en burgerij hekelden het rigide bewind van Jozef II dat enkel tot doelstelling had om het bestuur van de Nederlanden gelijk te schakelen aan dat van de Oostenrijkse erflanden. Andere burgerlijke, kerkelijke en in mindere mate economisch-sociale

¹²⁵ DUERLOO, L., ‘Arenberg en Habsburg’, M. DEREZ e.a. red. *De blinde hertog: Louis Engelbert van Arenberg en zijn tijd: 1750-1820*, Leuven, 1996, 43.

¹²⁶ ACA, Biographie Louis-Engelbert [V 43/5], *Catalogue manuscrit annoté des objets d’art, bibliothèque et tableaux du Prince Charles de Lorraine, vente à Bruxelles le 21 mai 1781 (deux parties : LE 3)*.

¹²⁷ J. ROEGIERS en N.C.F. VAN SAS, ‘Revolutie in Noord en Zuid (1780-1830)’, J.C.H. BLOM en E. LAMBERTS red. *Geschiedenis van de Nederlanden*, Baarn, 2003, 234.

¹²⁸ ROEGIERS, en VAN SAS, ‘Revolutie in Noord en Zuid’, 235-237.

¹²⁹ DUERLOO, ‘Arenberg en Habsburg’, 52-56.

¹³⁰ M. DEREZ, ‘Een weifelende gids’, M. DEREZ e.a. red. *De blinde hertog: Louis Engelbert van Arenberg en zijn tijd: 1750-1820*, Leuven, 1996, 7.

¹³¹ Het ambt was al eeuwenlang in het bezit van de Arenbergs: o.a. ... Philippe-François d’Arenberg (1663-1674), Charles-Eugène-Léon d’Arenberg (1675-1681), Charles d’Arenberg (1754-1778), ... (Uit : G.-H. GONDRY, *Histoire des grands baillis du Hainaut*, Bergen, 1887, 161-166; 166-168; 187-192.)

¹³² DUERLOO, ‘Arenberg en Habsburg’, 49.

¹³³ NEU, *Das Herzogtum Arenberg*, 42.

¹³⁴ VERBESSELT, *De adel in het hertogdom Brabant*, 129.

¹³⁵ VERBESSELT, *De adel in het hertogdom Brabant*, 130.

maatregelen vormden de druppel die de emmer deed overlopen¹³⁶. Net als de hertog, zoals hierboven aangegeven, verloren talloze anderen door deze decreten hun functie, hun lokale of regionale machtsbasis.

Het verzet kreeg vorm in de Provinciale Staten, eerst in Henegouwen, daarna in Brabant, vervolgens in Vlaanderen. De Staten van Brabant deden een beroep op advocaat Hendrik van der Noot, alsook op de blinde hertog¹³⁷. Als lid van de tanende Staten van Brabant en Staten van Henegouwen zou de blinde hertog het geweer van schouder verleggen en resoluut tegen de keizerlijke entourage ageren¹³⁸. Of hij nu tot gevolmachtigde van de keizer in 1781 aangesteld was of niet, dat deerde hem niet om zijn belangen te verdedigen¹³⁹. Zich funderend op de eisen van de Blijde Inkomst en de overige provinciale privileges, waar het beklemtonen van de constitutionele rechten van het Brabantse, Henegouwse en Vlaamse volk het belangrijkste was, zouden de Staten tegen de keizerlijke belangen in gaan¹⁴⁰. In 1787 deed de hertog voor het eerst echt van zich spreken. In de Henegouwse, maar ook in de Brabantse aanklachten drukte hij zijn overtuigingen door. De ideeën vielen niet in dovemansoren en onderstreepten de richting die men was ingeslaan¹⁴¹. In april 1787 weigerden de Staten van Brabant over de belasting te stemmen. Opperuid door een toespraak van graaf de Limminghe en door het *Mémoire sur les droit du peuple brabançon* van van der Noot, waren de leden van de staten nog nauwelijks in te tomen. Ze fulmineerden tegen de wanordelijke en onoverzichtelijke ordonnantiën en plakaten die afgekondigd werden en hekelden het beleid van een hof dat enkel het Weens klokgelui wilde horen¹⁴².

In 1787 verloor de regering, ondanks steeds straffere maatregelen, haar greep op het gebeuren. De ondergrondse of van uit ballingschap opererende oppositie kreeg nu de wind in de zeilen. Leden van de stedelijke burgerij en van de vrije beroepen veranderden van koers en schaarden zich als één man achter de opstandelingen¹⁴³. Uit schrik voor oncontroleerbaar geweld gaven Albrecht van Saksen-Teschen en Marie-Christine, landvoogden van de Oostenrijkse Nederlanden, de gouverneurs-generaal en gevolmachtigd minister Barbiano de Belgiojoso zich over. Ze stemden in met de eisen van de opstandelingen om een herstel van de oude situatie te realiseren en willigden hun grieven in. Mede-redacteur van deze ‘klachten’ was Jean-François Gendebien, zoon van algemeen beheerder of intendant van de hertogelijke bezittingen Jean-Joseph Gendebien¹⁴⁴. Deze ommeslag was ook het werk van de belangrijke intermediair graaf Cornet de Grez, vertrouwensman van de hertog van Arenberg zowel als van de landvoogden¹⁴⁵. Het aandeel dat de hertog had in de overwinning van deze ‘Kleine Omwenteling’ werd duidelijk in de hulde die hem later te beurt viel¹⁴⁶. Zo werd in 1787 een ode geschreven aan de hertog. In de beginrede werd nog eens z’n titulatuur vermeld. *Ode à Son Altesse Monseigneur le duc d’Arenberg, d’Arschot et de Croy; Prince du Saint-Empire Romain; Pair de Hainau; Grand d’Espagne de la première classe;*

¹³⁶ ROEGIERS, en VAN SAS, ‘Revolutie in Noord en Zuid’, 234.

¹³⁷ ROEGIERS, en VAN SAS, ‘Revolutie in Noord en Zuid’, 235.

¹³⁸ DUERLOO, ‘Arenberg en Habsburg’, 49.

¹³⁹ ibidem

¹⁴⁰ ROEGIERS, en VAN SAS, ‘Revolutie in Noord en Zuid’, 236.

¹⁴¹ ROEGIERS, ‘Een aarzelend democraat’, 54.

¹⁴² J.-J., HEIRWEGH, ‘Het einde van het Ancien Régime en de revoluties’, H. HASQUIN, red. *Oostenrijks België: 1713-1794*, Brussel, 1987, 472.

¹⁴³ ROEGIERS en VAN SAS, ‘Revolutie in Noord en Zuid’, 236

¹⁴⁴ TYGAT, ‘De bezittingen van Arenberg in de Nederlanden en Frankrijk’, 140.

¹⁴⁵ ROEGIERS, ‘Een aarzelend democraat’, 54.

¹⁴⁶ ROEGIERS, ‘Een aarzelend democraat’, 54.

chevalier de l'ordre de la Toison d'Or; Grand-Bailli et officier souverain du Pays et Comté de Hainau, ... Onder de beginrede wordt duidelijk gemaakt waarom dit lofdicht aan hem wordt opgedragen : *On sait avec quel zèle patriotique Monseigneur le Duc d'Arenberg a agi dans les circonstances présentes. Ses discours pathétiques dans les Assemblées d' Etats, et sa noble fermeté sont le sujet de cette Ode*¹⁴⁷.

De hertog wist evengoed als zijn medestrijders dat de storm nog niet ging liggen en nodigde het kruim van de statenoppositie uit om verdere plannen te bespreken. Naast Lodewijk Engelbert van Arenberg zou advocaat Henri Van der Noot, graaf Coloma en baron d'Hoogvorst de kopstukken vormen¹⁴⁸. Baron d'Hoogvorst zou de hertog op enkele reizen nog vergezellen. Trautmansdorff, door de keizer aangesteld tot gevolmachtigd minister, werd aangesteld om de gemoederen te bedaren. Dit lukte niet echt en er werd overwogen om gewapenderhand een einde te maken aan de weerspanningen. Pas nu werd schoon schip gemaakt. Diep gekrenkt bood de hertog in 1788 zijn ontslag als grootbaljuw aan¹⁴⁹. Om zijn ongenoegen te laten blijken, reisde hij naar het buitenland¹⁵⁰. Als vergelding of drukkingsmiddel knoopte hij zelfs contacten aan met het Franse hof¹⁵¹. Eeuwenlang was Frankrijk het middelpunt van Europa en toonaangevend op het gebied van geestesleven en alle facetten van kunst en cultuur. De door de filosofen gepropageerde opvattingen omtrent staatsinrichting, luidden niet alleen in hun land de zwanenzang van het absolutisme in, maar hadden over gans Europa verstrekkende gevolgen. Hoewel de Oostenrijkse censuur de verspreiding van hun werken verbood, werden ze druk gelezen door de burgerij en de jonge leidende klasse. Ook omdat ze, zoals de hertog misschien ambieerde, vaak onder het mom van reisverhalen werden aangeboden¹⁵². In de Nederlanden heerste er reeds geruime tijd misnoegdheid. Het was dan ook een gedroomde voedingsbodem om de nieuwe verlichte ideeën krachtadig te maken. Van nu af aan verliep het protest tegen Jozef II gelijklopend met de ideeën van de Franse Revolutie¹⁵³. In augustus 1788 trachtte de regering haar belangrijkste tegenstrevers te arresteren, maar Van der Noot kon ontsnappen¹⁵⁴.

De Brabantse Omwenteling was haar laatste fase ingegaan. Een groep rond de advocaten Vonck en Verlooy vormde in april-mei 1789 het geheim genootschap 'Pro aris et focus'. Onder leiding van de gepensioneerde generaal J. Vandermeersch zou dit genootschap de overwinning op de Oostenrijkers kunnen vieren¹⁵⁵. De blinde hertog werd opnieuw in zijn functie van grootbaljuw hersteld. De nieuw opgerichte Verenigde Nederlandse Staten werden een op confederale leest geschoeide republiek¹⁵⁶. In theorie was de soevereiniteit in handen van de provinciale statenvergaderingen. In de praktijk werd de regering door minister Van der Noot en de staatssecretaris van Eupen geleid. Zij verzetten zich met klem tegen elk voorstel om aan het standen-en statenregime te sleutelen. Aan dit eeuwenoude en respectabele gebouw mocht men niet raken. Anders riskeerde men dat alles aan het schuiven ging en men binnen de kortste keren in

¹⁴⁷ ACA, Biographie Louis-Engelbert [V 43/5], *Ode à son altesse Monseigneur le duc D'Arenberg, ... par l'avocat Le Mayeur, fils, auteur de l'Ode présentée à Messieurs les Brabançons, 1787.*

¹⁴⁸ ROEGIERS, 'Een aarzelend democraat', 54.

¹⁴⁹ DUERLOO, 'Arenberg in de Habsburgse Nederlanden', 77.

¹⁵⁰ ROEGIERS, 'Een aarzelend democraat', 55.

¹⁵¹ DUERLOO, 'Arenberg en Habsburg', 51.

¹⁵² cf. lettres persanes van Montesquieu.

¹⁵³ HEIRWEGH, J.-J., 'Het einde van het Ancien Régime en de revoluties', 476.

¹⁵⁴ ROEGERS, 'Een aarzelend democraat', 56.

¹⁵⁵ ROEGIERS en VAN SAS, 'Revolutie in Noord en Zuid', 235-236.

¹⁵⁶ ROEGIERS, 'een aarzelend democraat', 58.

Frans-revolutionaire toestanden kon afglijden¹⁵⁷. Vonck en zijn medestanders dachten er anders over. Zij ijverden voor een min of meer grondige hervorming van de Staten. Representativiteit en het geven van een stem zowel aan de middengroepen als aan de plattelandsbevolking was hun hoofdbekommernis. Velen stonden een ‘assemblée nationale’ naar Frans model voor ogen. Een onbarmhartige campagne tegen de vonckisten, leidde in maart 1790 tot aanslagen en plunderingen. Zuid-Vlaamse boeren kwamen in opstand en kozen de kant van de nieuwbakken Oostenrijkse keizer Leopold II. Beloofde buitenlandse steun kwam er niet voor de regering. Toen de leden van de recente opgerichte Driebond tussen de Verenigde Provinciën, Pruisen en Groot-Brittannië integendeel toenadering zochten tot hun Oostenrijkse tegenstander, was het lot van de jonge republiek bezegeld. Leopold II kreeg het fiat om de Zuidelijke Nederlanden te heroveren op voorwaarde dat hij er de traditionele instellingen zou respecteren¹⁵⁸. De hertog kon opnieuw zijn functie opnemen werd lid van de *Société des Amis du Bien Public*. Dit was een gezelschap van terugkerende democraten die nu hoopten met Oostenrijkse steun wraak te nemen op de statisten van Van der Noot en de door hen gewenste hervormingen door te voeren¹⁵⁹.

Napoleon en de prinsen van het Empire

In 1792, na de nederlaag bij Jemappes, kwamen de Zuidelijke Nederlanden onder Frans bewind. Wat aanvankelijk als een ‘bevrijding’ werd gezien van het Oostenrijks militair juk, bleek al gauw een dictatoriale stempel te zijn¹⁶⁰. Het jaar 1793 betekende de Oostenrijkse restauratie na de slag bij Neerwinden. Uit voorzorg liet de hertog het merendeel van zijn meubels en kunstwerken naar Keulen en Bonn, en later naar Oostenrijk overbrengen¹⁶¹. De terreur die ondertussen bij de Fransen was losgebroken en die onder meer de schoonmoeder van de hertog op het schavot had gebracht, verdreef ten huize Arenberg de laatste sympathieën voor het revolutionair gedachtegoed. In de Staten verdedigde de hertog met kracht het gezag van de keizer. De re-alliantie met de Habsburgers, nu in de persoon van Frans II van Habsburg, was een feit¹⁶². Helaas haalden de Fransen opnieuw hun gram en lijfden ze op 1 oktober 1795 de Oostenrijkse Nederlanden in bij de Franse Republiek¹⁶³. De bevolking kreunde nu onder een militair regime, waarvan het bestuur nog voorlopig in vreemde handen bleef. De financiële malaise waarmee Frankrijk reeds vroeg te kampen had, besmette nu ook onze contreien. De assignaten bleven praktisch waardeloos en de sluikehandel tierde welig¹⁶⁴. Met de verwoesting van het hertogelijke stamslot in de Eifel¹⁶⁵ in 1794 door de Fransen was ondertussen ook het doek gevallen over een landsheerschappij die meer dan zevenhonderd jaar had geduurd¹⁶⁶. Met de Vrede van Lunéville in 1801 werd de gehele linkeroever van de Rijn, waartoe het hertogdom Arenberg behoorde, bij Frankrijk ingelijfd¹⁶⁷. Tot eind 1802

¹⁵⁷ ROEGIERS en VAN SAS, ‘Revolutie in Noord en Zuid’, 237.

¹⁵⁸ ROEGIERS en VAN SAS, ‘Revolutie in Noord en Zuid’, 238.

¹⁵⁹ ROEGIERS, ‘een aarzelend democraat’, 120.

¹⁶⁰ NEU, *Das Herzogtum Arenberg*, 46.

¹⁶¹ NEU, *Das Herzogtum Arenberg*, 46.

¹⁶² ROEGIERS, ‘Een aarzelend democraat’, 60.

¹⁶³ ROEGIERS, ‘Een aarzelend democraat’, 60.

¹⁶⁴ CORBEEL, *Aspekten uit het leven van de adel in XVIIIe eeuw*, 89-94.

¹⁶⁵ cf. meer informatie over de bouwwerken aan het slot: NEU, *Das Herzogtum Arenberg*, 48-53. – cf. bijlage 1:

¹⁶⁶ ROSENTHAL, *Arenberg in Geschichte und Gegenwart*, 79. - P. NEU, ‘Het hertogdom verhuist’, M. DEREZ e.a. red. *De blinde hertog: Louis Engelbert van Arenberg en zijn tijd: 1750-1820*, Leuven, 1996, 61-63.

¹⁶⁷ VAN ARENBERG, ‘De heren, graven, prins-graven en hertogen van Arenberg’, 13.

Figuur 1: slot van Arenberg in de Eifel (uit: NEU, *Das Herzogtum Arenberg*, 34.)

opnieuw ongekende mogelijkheden te openen¹⁷⁰. Enkele jaren later, meerbepaald in 1806, werd de anti-nobiliaire stemming aan de kant geschoven. Adellijke onderscheidingen werd onder Napoleon opnieuw ingevoerd¹⁷¹. De keizerlijke adel verschildte echter van de samenstelling van de Ancien Régime-adel. De oude voorrechten bleven afgeschaft en van collectieve restauratie was er evenmin sprake¹⁷². De hertog deelde zijn verbolgenheid omtrent die maatregel mee tijdens zijn reis van Düsseldorf naar Parijs. *Mr. de Neny passa avec moi une heure. Il paraît être extrêmement au courant de tout ... il me dit de même que ceux que j'avais vu la veille que Bonaparte ne voulait point d'anciens nobles ni de familles puissantes en France*¹⁷³. Maar helaas, de relatie met de kleine korporaal was één van vallen en opstaan¹⁷⁴. De willekeur waarmee Napoleon regeerde, maakte dat de hertog opnieuw zijn 'land en onderdanen' verloor. Weliswaar werd hij daarvoor ruimschoots vergoed¹⁷⁵. Dit kon niet verhinderen dat de hertog ontstemd was.

Hoe de hertog achteraf tegenover Napoleon stond, blijkt duidelijk uit de correspondentie met vriend-generaal Puységur, die ook in de reisverhalen opduikt. Zowel de hertog als de generaal spuwden hun gal over Napoleon en spotten met zijn megalomane ideeën om een nieuw wereldrijk te stichten: *Je suis persuadé que le principal motif des guerres continuelles de Napoleon n'était pas seulement d'envahir faire la conquête du monde, mais pour forcer le peuple à s'occuper de ses succès*¹⁷⁶. In een volgende uitvoerige brief wordt in meteen duidelijk op welke manier Puységur en

zou de hertog in het buitenland verblijven en liet hij de controle over have en goed over aan zijn vrouw. Dankzij haar zorgen, deinzet van het personeel en de vertrouwenspersonen, overleefde het grootste deel van het Arenbergpatrimonium in de Nederlanden wel de revolutionaire periode¹⁶⁸. In 1803, onder voorwaarde dat de hertog Frans staatsburger was geworden en te Brussel of Parijs vertoefde, werd de sekwestratie van de bezittingen van het huis van Arenberg opgeheven. Napoleon zelf besloot dat de hertog als gewezen emigrant niet meer onder politieel toezicht gehouden moest worden¹⁶⁹.

De hertog gooide hoge ogen bij keizerin Joséphine. Mede daardoor werd Prosper, de oudste zoon van de hertog, uitverkoren als bruidegom van een nicht van de keizerin. Deze verbintenis en de keizerlijke protectie leken voor het huis Arenberg

nicht van de keizerin. Deze verbintenis en de keizerlijke protectie leken voor het huis Arenberg

¹⁶⁸ ROEGIERS, 'Een aarzelend democraat', 60.

¹⁶⁹ ROEGIERS, 'Een aarzelend democraat', 60.

¹⁷⁰ NEU, 'Het hertogdom verhuist', 64.

¹⁷¹ NEU, *Das Herzogtum Arenberg*, 48.

¹⁷² NEU, *Das Herzogtum Arenberg*, 49.

¹⁷³ ACA, Biographie Louis Engelbert [III 43/3 voyages], *voyage à Paris/Düsseldorf et retour, janvier-avril 1803, voyage 11*, 23/01/1803.

¹⁷⁴ FIETTE, *La noblesse française des Lumières à la Belle Epoque : psychologies d'une adaption*, 259.

¹⁷⁵ cf. infra: Meppen en Recklinghausen : voetnoot 135 en 136

¹⁷⁶ ACA, Correspondence [41/16 – 337-349], *Mr. Général Puységur au duc Louis Engelbert d'Arenberg* 349, 06/11/1816.

de blinde hertog terugblikken op de absolutistische regimes van Jozef II en Louis XIV, voleindigd door het dictatoriale leiderschap van Napoleon. *Les exemples que nous avons eu pendant les 25 dernières années de notre vie sont une preuve bien évidente des erreurs de l'esprit de Joseph II ainsi que des ministres de Louis XVI, imbus d'idées fausses d'améliorations et de perfectionnements puisqu'elles n'ont réussi qu'à amener successivement la pauvre humanité au délire et à sa destruction, achevée par Napoleon ... Je puis bien t'assurer que je n'ai jamais considéré cet être que comme l'ange exterminateur (deus ex-machina) : lancé du ciel sur la terre par la colère de Dieu pour être notre fléau, rien le montre-t-il plus évidemment que les massacres continuels causés par l'orgueil d'un seul homme et sa volonté de vouloir tout gouverner par lui-même, tout conquérir et établir sa monarchie universelle sur la ruine de tous les pays*¹⁷⁷. Familiale problemen dienden zich aan in 1812 toen op 10 augustus zijn echtgenote Louise Pauline overleed. De hertog moest zijn laatste levensjaren nu als weduwnaar door het leven¹⁷⁸.

Na het korte maar markante optreden van Napoleon werd op het Congres te Wenen beslist om de hertog finaal zijn goederen terug te schenken. Zijn rijksvrijheid was hij weliswaar voorgoed kwijt. Hij was geen soeverein vorst meer en met het hertogdom Meppen, dat hij ondertussen verworven had en tot het nieuw opgerichte hertogdom Arenberg behoorde, ressorteerde onder de koning van Hannover¹⁷⁹. Recklinghausen, eveneens in 1803 gekregen, ging naar de koning van Pruisen¹⁸⁰. De Arenbergs waren gemediatiseerd, zoals het toen heette¹⁸¹. Ze behoorden van toen af tot de hoge adel in Duitsland, maar niet meer tot de soevereine vorsten¹⁸².

In 1815, na de oprichting van het Koninkrijk der Nederlanden, werd in de grondwet de oprichting van een adelstand gestipuleerd. Aan provinciale ridderschappen werd ook een politieke rol toegekend. Ondanks het formele onderscheid tussen 'adelsverheffing' en 'adelskeuring' vonden in de praktijk een reeks individuele verheffingen plaats. Wel werd het behoren tot de Ancien Régime-adel een criterium voor verheffing in de adelstand¹⁸³.

¹⁷⁷ ACA, Correspondence [41/16 – 337-349], *Mr. Général Puysegur au duc Louis Engelbert d'Arenberg* 349, 20/02/1813.

¹⁷⁸ NEU, 'Het hertogdom verhuist', 65.

¹⁷⁹ VAN ARENBERG, 'De heren, graven, prins-graven en hertogen van Arenberg', 13. – NEU, *Das Herzogtum Arenberg*, 48.

¹⁸⁰ JANSSENS, 'Een hertogdom in de branding', 84.

¹⁸¹ TYTGAT, 'De bezittingen van Arenberg in de Nederlanden en Frankrijk', 111.

¹⁸² NEU, 'Het hertogdom verhuist', 70.

¹⁸³ NEU, 'Het hertogdom verhuist', 71.

III. ADEL EN REIZEN

*“Les nobles sont comme des livres,
il en est beaucoup qui ne brillent
que par leurs titres”¹⁸⁴*

Vooraleer we de volgende drie hoofdstukken, die het corpus van de licentiaatsverhandeling vormen, aanvatten, zullen we een deel van de vraagstelling wat nader toelichten. Aan de hand van de theorieën van de controversiële econoom en socioloog Thorstein Veblen en de Franse socioloog Pierre Bourdieu pogen we ons een beter inzicht te verwerven in de status- en prestigedrang - of was het eerder een consolidatie? - van de blinde hertog op reis. Doorheen de drie volgende hoofdstukken zullen we nagaan in hoeverre we de levensstijl en interesses van de blinde hertog in deze theorieën kunnen passen. In wat volgt schetsen we kort de krachtlijnen van beide theorieën zonder ons in te laten met de kritieken die beide theorieën – vooral die van Thorstein Veblen – te verduren kregen. In ons laatste hoofdstuk zullen we de kritieken met onze eigen opvattingen confronteren en vergelijken. We bespreken kort de ideeën van Thorstein Veblen en Pierre Bourdieu.

Als we kort en bondig beschrijven wat Veblen onder ‘leisure class’ verstond, dan levert het lang en antropologisch geduide inleidend hoofdstuk van zijn werk ons geen concreet antwoord op. Maar tussen de regels verstaan we dat de adel en de geestelijkheid bedoeld worden. Dit omdat zij een gemeenschappelijke economische achtergrond van niet-industriëlen hadden¹⁸⁵. Hij liet in het midden of het nu de hoge of lage adel, de oude of nieuwe adel was die hij bedoelde. Een goeie verstaander merkt wel dat hij vooral de nieuwe adel of ‘nouveaux riches’ viseerde en hen de losbandige levensstijl – die hij op soms hilarische toon zou beschrijven - ‘aanwreef’.

Waarop sloeg deze losbandige levensstijl dan wel? En waarom bewandelden deze mensen dit pad? Volgens Thorstein Veblen volstond het niet lid te zijn van de economisch non-actieve bezittende klasse om ook werkelijk als dusdanig beschouwd en aanvaard te worden. ‘Sociale klasse’ is immers geen statisch gegeven maar krijgt slechts inhoud in de mate dat de omgeving die status erkent. Wil de topklasse nu als dusdanig erkend worden dan dient zij aan de lagere klassen sprekende bewijzen te leveren van het feit dat ze haar tijd niet opvult met het verrichten van productieve arbeid. Dergelijke bewijzen zijn de diverse vormen van wat Veblen ‘conspicuous leisure’ noemt, hetgeen we kunnen vertalen door ‘opzienbarende vrije tijd’¹⁸⁶.

Volgens de Amerikaan is een eerste vorm van ‘opzienbarende vrije tijd’ het vergaren van eretitels als symbool van het nietsdoen¹⁸⁷. Onder de tweede vorm van ‘conspicuous leisure’ verstond Veblen het zich eigen maken van immateriële goederen. Het beheersen van vreemde talen, het actief en passief beoefenen van diverse kunsttakken zijn hier voorbeelden van¹⁸⁸.

Meest frappant is wellicht de actieve en passieve beoefening van de theaterkunst door de ‘high society’. Velen van hen hadden een loge. Nochtans is het overduidelijk dat het hen niet zozeer

¹⁸⁴ J. VAN DEN BERGHE, *Noblesse oblige : kroniek van de Belgische adel* (Wereldbeeld-reeks), Groot-Bijgaarden, 1997, 13.

¹⁸⁵ T. VEBLER, *The theory of the leisure class*, 21-40; 41-50.

¹⁸⁶ VEBLER, *The theory of the leisure class*, 52.

¹⁸⁷ VEBLER, *The theory of the leisure class*, 52-54.

¹⁸⁸ VEBLER, *The theory of the leisure class*, 55-56.

om de kunst met de grote ‘K’ te doen was. Dit blijkt niet enkel uit het ‘lichte’ repertoire dat voor negentig procent uit optimistische comedies en opéras-comiques bestond, maar eveneens uit het feit dat ze er meestal een bonte avond van maakten. Storend lawaai afkomstig uit de aanpalende gok- en biljartzalen – geopend voor het entertainment van het personeel van de adel - haalden acteurs en publiek uit concentratie¹⁸⁹. Een aantal leden van de vrijetijdsklasse hadden een verhouding met artiesten. Prins Charles van Ligne kon het goed vinden met Angélique d’Hannetaire, dochter van de theaterdirecteur, hertog Charles-Leopold van Arenberg met figurante Nogentelle. Kunstenaars waren dan ook de enige bevolkingsgroep die in de leisure class werden opgenomen. In de achttiende eeuw behoorde het tot de mode om met artiesten bevriend te zijn, daar dit aanzien met zich meebracht¹⁹⁰. De grote interesse van de leisure class voor het theatergebeuren bleek niet enkel uit haar talrijke bezoeken aan schouwburgen. Privé-theaters aan de kastelen en hoven waren de perfecte locatie voor de adel om zelf een acterend gezelschap te vormen. We zullen in het deelhoofdstuk ‘cultuur’ zien dat ook de Arenbergs in hun kasteel te Heverlee deze ‘toneelkunst’ beoefenden.

Een laatste vorm van opzienbarende vrije tijd was het aanwerven van een uitgebreide personeelsstaf. Opvallend was het aantal ‘parade-personeel’ in dienst van de ‘high society’. Strikt materieel beschouwd overbodig, golden zij als bewijs van geld- en tijdverspilling en bezorgden de werkgever bijgevolg een zekere status. Dit personeel mocht zich niet inlaten met productieve arbeid. Door hun optreden gaven ze vorm aan ideeën van superioriteit, segregatie en distinctie die leefden onder de elite van een ongelijke samenleving. Ze brachten de adellijke ideologie in de praktijk en toonden de sociale, economische en politieke macht van hun meesters, stelt Koen De Vlieghe-De Wilde in zijn licentiaatsverhandeling¹⁹¹. Ze hadden als enige opdracht de werkgever het gevoel te geven een belangrijk man te zijn¹⁹². In volgend hoofdstuk zullen we zien dat de hertog op reis steeds vergezeld was door een hofhouding. Was deze noodzakelijk of kon ze ook als een vorm van ‘parade-personeel’ beschouwd worden?

In tegenstelling tot de burgerij consumeerde de adel, volgens Veblen, enkel voor het prestige dat eraan verbonden was. Een eerste vorm van deze ‘conspicuous consumption’ of ‘opzienbarende consumptie’ – die ook Scott en Storrs met de adel in verband brengen¹⁹³ - was het organiseren van groots opgezette geldopslopende feesten¹⁹⁴. Dergelijke geste om het volk bij de festiviteiten te betrekken, vonden we eveneens bij hertog van Arenberg die ter gelegenheid van de genezing van Maria Theresia op 21 juni 1767 voor zijn woonst wijnfontein liet oprichten en geld-, brood- en vleesbedelingen hield. Binnen werd aan de landvoogd en de adel een souper aangeboden¹⁹⁵. Het geven van feesten had een driedubbel voordeel. Het toonde aan hoe prestigieus het huis wel was, het overlaadde de genodigden maar ook concurrenten met voedsel en geschenken die een men niet kon weigeren. Omdat men niet kon weigeren – dit zou afbreuk doen aan de (georchestreerde?) gastvrijheid – werd men door deze overvloedige pracht en praal de ogen uitgestoken. Het had mede

¹⁸⁹ VERBESSELT, *De adel in het hertodom Brabant*, 157.

¹⁹⁰ VERBESSELT, *De adel in het hertogdom Brabant*, 158.

¹⁹¹ K. DE Vlieghe-DE WILDE, K., ‘Un pain pour le Chocolat: het dienstpersoneel van de graaf en de gravin van Bergeyck (ca. 1685-1741)’, G. MARNEF en R. VERMEIR, red., *Adel en macht: politiek, cultuur, economie*, Maastricht, 2004, 104.

¹⁹² VEBLLEN, *The theory of the leisure class*, 57-60.

¹⁹³ SCOTT en STORRS, ‘Introduction: the consolidation of noble power in Europe, 1600-1800’ H.M. SCOTT red. *The european nobilities in the seventeenth and eighteenth centuries*, Londen, 1995, 20-29.

¹⁹⁴ VEBLLEN, *The theory of the leisure class*, 74-75.

¹⁹⁵ VERBESSELT, *De adel in het hertogdom Brabant*, 164

tot doel te zien in hoeverre de genodigde zijn etiquette bleef volgen en hoever hij zich alles liet gebeuren. Hoe meer iemand iets accepteerde, hoe rijker hij was, hoe meer hij zelf moest uitgeven om de andere in zijn uitgaven en luxe te overtreffen¹⁹⁶. Antropologen zouden van ‘potlachgedrag’ spreken. De potlach-theorie met betrekking het bestedingspatroon van Indianen is de multiculturele variant van dit patroon, maar laten we verder buiten beschouwing. Dit zou ons te ver van onze doelstelling leiden.

Hoe zat dit met het huwelijksfeest tussen Prosper van Arenbergen Stephanie Tascher-de la Pagerie? Was er ook van zoveel luxe sprake en was dit voor dezelfde reden als we hier aanhaalden? De diners met talrijke genodigden en vooral exquisite gerechten dienen eveneens in de context van deze opzienbarende consumptie te worden gezien¹⁹⁷. Kunnen we de maaltijden en menu’s die de hertog nuttigde op reis ook in dit plaatje passen? Schoof hij aan riantgedekte tafels aan of kwam dit slechts voor wanneer er een belangrijke gebeurtenis gevierd werd?

Kansspelen waren een andere vorm van opzienbarende consumptie. De kansspelen genoten in de achttiende eeuw een enorm succes bij de ‘leisure class’, enerzijds door het attractieve gokaspect ervan, anderzijds doordat deze ontspanningsvorm volledig kaderde in haar levenspatroon van ‘conspicuous leisure’ en ‘conspicuous consumption’. Zowel tijd- als geldopslopend was de beoefening ervan een element van status. Het gamma kansspelen door de Brusselse ‘high society’ beoefend was vrij uitgebreid. Naast spelen als lotto, tric-trac, domino en roulette waren vooral kaartspelen erg in trek¹⁹⁸. Zien we deze activiteiten ook in het leven op reis bij de blinde hertog opduiken? Zo ja, kunnen we dit tijdverdrijf dan ook als dubbelzinnig catalogeren?

Het personeel van de adellijke families werd volgens Veblen in het specifieke consumptiepatroon ingeschakeld door aan plaatsvervangende consumptie te doen. Het dragen van dure livreeën en de luxueuze behuizing van de dienstboden in de woning van de werkgever droegen immers bij tot diens persoonlijk aanzien¹⁹⁹. Dit verklaarde de materieel relatief gunstige situatie van het hoge dienstpersoneel verklaarde in de achttiende eeuw²⁰⁰. Anne Verbrugge heeft in het werk over de blinde hertog een uitvoerig artikel aan dit thema gewijd²⁰¹. Een ander kenmerk, volgens Veblen, zou de overmatige aankoop van voedsel, kleding, lakens en meubels door de dame zijn²⁰². Het artikel van Koen De Vlieghe-De Wilde, gebaseerd op een deel van zijn licentiaatsverhandeling, kan ons hier heel wat over vertellen. De huishoudjournalen van de adellijke dame Maria Livina de Beer- Bergeyck – weliswaar lagere adel – werden hier als basisbron bestudeerd²⁰³.

De Franse socioloog Pierre Bourdieu was één van de weinige grote sociologen die theorie en empirie met elkaar verbonden. Hij verrichtte grootschalig onderzoek door middel van zowel enquêtes als diepte-interviews en bronnenonderzoek en wist de vergaarde gegevens te gebruiken

¹⁹⁶ VEBLLEN, *The theory of the leisure class*, 75-79; 80-87.

¹⁹⁷ VEBLLEN, *The theory of the leisure class*, 62. – VERBESSELT, *De adel in het hertogdom Brabant*, 165.

¹⁹⁸ VEBLLEN, *The theory of the leisure class*, 70-73; 182-185.

¹⁹⁹ VEBLLEN, *The theory of the leisure class*, 60-61; 118-131.

²⁰⁰ VERBESSELT, *De adel in het hertogdom Brabant*, 169. – VEBLLEN, *The theory of the leisure class*, 72; 124-135.

²⁰¹ A. VERBRUGGE, ‘De garderobe: livreeën en habijtjes’, M. DEREZ e.a., red. *De blinde hertog: Louis Engelbert van Arenberg en zijn tijd: 1750-1820*, Leuven, 1996, 153.

²⁰² VEBLLEN, *The theory of the leisure class*, 52; 62; 70-74.

²⁰³ DE Vlieghe-DE WILDE, K., ‘Adellijke consumptie en levensstijl: een terreinverkenning aan de hand van de huishoudjournalen van Livina de Beer, gravin van Bergeyck (ca. 1685-1740)’, *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis*, 1 (2004), 31-52.

voor nieuwe diepgaande theorieën. Volgens Bourdieu worden de handelingen van individuen niet volledig bepaald door zoiets abstracts als ‘de maatschappij’, noch bestaat de maatschappij volledig uit de optelsom van de handelingen van individuen. Er is eerder sprake van een wisselwerking²⁰⁴. Om deze kloof tussen Lévi-Strauss en Sartre te overbruggen ontwikkelde hij het begrip veld (champ). De samenleving bestaat uit verschillende, elkaar overlappende, velden, zoals de politiek, de wetenschap en de kunst. Binnen deze velden is een voortdurende (deels onbewuste) machtsstrijd gaande tussen de medespelers om de schaarse middelen die binnen dat veld op het spel staan. Binnen elk veld gelden specifieke (weer: deels onbewuste) spelregels waar de deelnemers zich aan moeten houden. Om in een veld macht en invloed te verwerven hebben mensen kapitaal nodig. In elk veld ontwikkelen mensen onbewust een bepaalde habitus, een duurzame manier van waarnemen, denken en handelen, waarmee mensen zich in het veld kunnen handhaven en verder kunnen komen. Mensen die zich al lang in een veld bevinden, bijvoorbeeld sinds hun geboorte, hebben zo een voorsprong op nieuwkomers, omdat de habitus bij hen volledig geïnternaliseerd is. De habitus is dus door het samenspel van individuen gevormd, om vervolgens structurele vormen aan te nemen die hun handelen verder beïnvloedt: zie hier de sleutel tussen individu en maatschappij, tussen micro en macro²⁰⁵.

Zijn grootste bekendheid heeft Bourdieu te danken aan zijn uit 1979 daterende boek *La distinction. Critique sociale du jugement*. Hierin werkte hij de manier waarop de sociale klassen zich tot elkaar verhouden verder uit door hun lifestyle en culturele smaak te bestuderen. Iemands culturele smaak is niet simpelweg een persoonlijke voorkeur, maar in veel gevallen een uiting van de groep waartoe hij of zij behoort. Op grond van onder meer een enquête in de jaren zestig onder ruim 1200 mensen concludeerde hij dat mensen zich met behulp van hun culturele smaak van elkaar onderscheiden. Het gaat hier niet alleen om zaken als muziek, literatuur en beeldende kunst, maar ook om eetvoorkeuren, kleding, interieur en dergelijke. Door hun opvoeding en in mindere mate hun opleiding hebben mensen uit de hogere klassen een habitus ontwikkeld waarin ‘hoge cultuur’ centraal staat. Zij zijn in staat en ook geneigd om kunstwerken meer op vormaspecten, originaliteit en de verhouding tot andere kunst te beoordelen (dit noemt hij een ‘esthetische dispositie’) dan op de inhoud, het oproepen van emoties en het directe nut. Het onderscheidt ze van mensen uit lagere klassen, tegen wie ze zich – al dan niet bewust – afzetten. Mensen uit de midden- en arbeidersklasse die hogerop willen, hebben aan hun eventuele hoge opleiding vaak niet genoeg om volledig geaccepteerd te worden door de hoogste klassen²⁰⁶. Ze hebben niet genoeg ‘cultureel kapitaal’, hoge cultuur zit niet in hun ‘habitus’. En als bepaalde groepen een culturele voorkeur van hogere klassen overnemen, beschouwen die hogere klassen het niet meer als exclusief en is het voor hen dus tijd om weer iets nieuws te omarmen.

De klassestructuur is door Bourdieu weergegeven in een ‘sociale ruimte’, waarin niet alleen de hoeveelheid kapitaal die mensen bezitten een rol speelt (de traditionele hiërarchie), maar ook de samenstelling van het kapitaal. Mensen met vooral economisch kapitaal (bv. in het bedrijfsleven) hebben vaak een traditionele culturele voorkeur, mensen met veel cultureel kapitaal (academici, kunstenaars) een meer progressieve (avant-garde). Ook speelt het traject dat mensen hebben afgelegd een belangrijke rol (zijn ze bv. sociale stijgers?), wat het geheel een dynamisch karakter

²⁰⁴ P. BOURDIEU, *La distinction : critique sociale du jugement*, Parijs, 1992, 22.

²⁰⁵ BOURDIEU, *La distinction*, 35.

²⁰⁶ V. D’ ALKEMADE, *La Haute: Les styles de vie des classes dites dominantes*, Brussel, 2004, 66.

geeft²⁰⁷. Naast cultureel kapitaal – kapitaal verworven door opleiding en opvoeding en weerspiegeld in aanleg en interesse voor kunst en cultuur in de brede zin - is economisch kapitaal één van de vier pijlers waarop Bourdieu zijn theorie fundeert. Zoals reeds kort aangegeven is deze vorm van kapitaal een verzameling van roerende en onroerende goederen, fortuin of materieel bezit. Wie rijk is aan sociaal kapitaal heeft vele vrienden, kennissen, familieleden, ... die een solide achterban vormen waarop men steeds kan terugvallen. We kunnen het omschrijven als een vorm van ‘networking’ waardoor steeds beroep kan doen op de juiste persoon met de juiste referenties. Handig en nuttig om zich gezwind doorheen het leven te laveren, maar het pronken met zoveel belangrijke artiesten, staatslieden, hoogwaardigheidsbekleders, edelen, ... was des te belangrijker. Het symbolisch kapitaal behelst het totaal van de drie vorige vormen van kapitaal en fungeert zo als barometer voor macht en rijkdom die volgens Bourdieu nauw samenhangen²⁰⁸.

In welke mate kunnen we de opvattingen van beide heren projecteren in het leven en interesses van de hertog op reis? Hoe verhiel de hertog zich als telg van de oude adel tegenover lieden van de nieuwe adel, de nouveaux riches? In hoeverre is ‘conspicuous consumption’ zoals Veblen het overmatig consumeren duidt, een kenmerk van de nouveaux riches? Ging de oude adel zich daaraan ook te buiten en waarom? Was ‘conspicuous consumption’ een vorm van ‘distinction’? Of moeten we beide begrippen wat betreft de blinde hertog volledig uit elkaar houden? In hoeverre kunnen of mogen we het laatste deelhoofdstuk ‘reizen en motieven’ in dit kader plaatsen?

²⁰⁷ D’ALKEMADE, *La Haute: Les styles de vie des classes dites dominantes*, Brussel, 2004, 73.

²⁰⁸ BOURDIEU, *La distinction*, 101.

1. Reizen en organisatie

1.1. Organisatie en logistiek

Het moet geen sinecure geweest zijn te reizen in de achttiende eeuw. Onverharde (slechte) wegen, geen wegmarkeringen, schraal uitgebouwde herberg- of hotelinfrastructuur, tolheffingen, ... Om nog maar te zwijgen van de troebelen die de revoluties met zich meebrachten. En toch reisde de hertog, geplaagd door zijn blindheid, zo goed en zo kwaad het kon. Na de adellijke 'grand tour', de Duitse Kavaliers- of Bildungsreise, pelgrimsreizen en vaganten of rondtrekkende 'Wanderburschen' raakte het reizen in de achttiende eeuw 'en vogue'²⁰⁹. Algauw stimuleerden andere beweegredenen het reizen. Zowel de adel als de burgerij leerden het plezier van het reizen kennen. De infrastructuur raakte geleidelijk aan uitgebouwd, prijzen werden gedemocratiseerd en de veiligheid nam toe²¹⁰. Hoewel de transportmogelijkheden nog traag waren, kon men dankzij het goed uitgebouwde postsysteem al aardig opschieten²¹¹. Pas in de napoleontische tijd werd de aanzet tot een degelijke wegeninfrastructuur geoptimaliseerd²¹². Het drukke verkeer met zijn files en verkeersopstoppingen was een kwaad dat de wegen van toen nog niet teisterde. In zekere zin was het reizen natuurlijker, onbezoedelder en rustiger.

Zoals nog steeds was een degelijke voorbereiding onontbeerlijk. Uitstippeling van de reisroute, aanduiding van de pleisterplaatsen en het uitspuren van de bezienswaardigheden waren de voornaamste zaken waarmee rekening gehouden moest worden²¹³. De grootste voorwaarde die vervulde diende te worden, was het aanvragen van paspoorten en het zoveel mogelijk vermijden van problemen omtrent het sekwester. Elisabeth Florent Dey, de privé-secretaris van de blinde hertog, schreef naar talrijke instanties om een 'vrije doortocht' doorheen regio's en landen te verwerven. Soms werden de lokale overheden aangemaand om de hertog gratis paarden aan te bieden.

In tegenstelling tot hun voorgangers uit vroegere eeuwen bereidden de achttiende-eeuwse reizigers hun reis doorgaans beter voor. Ze staarden zich niet enkel meer blind op weinig originele reisgidsen van bijvoorbeeld het type *The Grand Tour* van Thomas Nugent²¹⁴. Andere werken waren reeds voorhanden. De traditie van het uitgeven van handboeken en gidsen voor reizigers was in de zestiende eeuw begonnen. Deze boeken over de kunst van het reizen zijn samen te vatten als *Ars apodemica* of *Prudentia peregrinandi*²¹⁵. Op het einde van de achttiende eeuw was er zo'n toename aan reisverslagen en -gidsen ontstaan dat compendia opgemaakt werden²¹⁶.

In plaats van deze conformistische en weinig geïnspireerde beschrijvingen, kocht de reiziger ter plaatse of achteraf reisliteratuur. Dit om hun eigen ervaringen te toetsen aan wat er reeds

²⁰⁹ STOLS, 'De Oostenrijkse Nederlanden in de kijker van de buitenlanders', 506.

²¹⁰ K. BOSCHMA, *Reizen in Napoleons tijd : een avontuurlijke en soms hachelijke onderneming*, Abcoude, 1992, 9.

²¹¹ BOSCHMA, *Reizen in Napoleons tijd*, 10.

²¹² BOSCHMA, *Reizen in Napoleons tijd*, 10.

²¹³ BOSCHMA, *Reizen in Napoleons tijd*, 11.

²¹⁴ STOLS, 'De Oostenrijkse Nederlanden in de kijker van de buitenlanders', 507.

²¹⁵ BOSCHMA, *Reizen in Napoleons tijd*, 11.

²¹⁶ bv. G.H., STUCK, *Verzeichnis der älteren und neueren Reisebeschreibungen*, Halle, 1784-1787. – W. ENGELMANN, *Bibliotheca Geographica*, Leipzig, 1858. – G. BOUCHER DE LA RICHARDERIE, *Bibliothèque Universelle des Voyages, 6 tomes*, Parijs, 1808. - ... (Uit: BOSCHMA, *Reizen in Napoleons tijd*, 10.)

geschreven was. De kritische geest van de Verlichting was hier wellicht niet vreemd aan²¹⁷. Ook de hertog kocht reisliteratuur met dit doel voor ogen. De rekeningen van zijn reis van Brussel naar Berlijn verklappen ons een aanschaf van drie volumes van een algemene *Guide des voyageurs*. Twee volumes met een beschrijving van Potsdam en Berlijn en twee Franstalige volumes over ‘Reizen langs de Rijn’ werden aangekocht²¹⁸. Als het ware in bijlage, in de achterflap van zijn reisverslag naar Londen steekt een origineel plan van Londen uit het jaar 1782. Op het plan zijn de grenzen van de stad, de straten die men van plan was aan te leggen, de gebouwen die men in de nabije toekomst zou optrekken en de nieuwe wegen aangegeven²¹⁹.

De hertog was zich van de weinig geïnspireerde technieken die andere reizigers hanteerden erg bewust. Hij wilde ten allen prijze vermijden om het zoveelste reisverhaal in de rij neer te pennen. Zijn kritische geest en zijn motieven vormden wellicht de hoofdverklaring voor deze attitude. Ook het feit dat, zoals Goethe aangaf, een ware leeslust in alle standen was ontstaan en reisverhalen een manier waren om de censuur die op krantenartikels woog te omzeilen, maakten het schrijven en lezen van reisverhalen populair²²⁰. Dat reisliteratuur populair was, blijkt uit de collectie van een deel van de hertogelijke bibliotheek. Bij de verhuis van de inboedel uit een ‘hôtel’ te Parijs, werd een korte inventaris opgesteld van alle roerende goederen. We kunnen niet stellen dat de kleine bibliotheek bulkte van de reisliteratuur maar her en der ontwaren we toch toeristisch-geografische interesses²²¹. Het lijkt er dan ook op dat de hertog algemene reisliteratuur thuis ter beschikking had. Wellicht omdat het z’n stand betaamde. Want zoals we weten, was hij geen bibliofiel. We vermoeden dat een algemene reisgids zoals de *Guide des Voyageurs* (cf. supra) niet werd gekocht om als referentiekader te dienen voor de eigen reisverhalen. We achten het meer plausibel dat hij dit deed om de bibliotheek wat aan te dikken. Specifieke reisgidsen kocht hij ter plaatse en dit om de reiskwaliteit te verhogen. Wanneer hij dit wenste, kon hij een reisroute bijsturen. In die zin zijn de reisdagboeken van de hertog niet de zoveelste transcriptie van een allegaartje reisgidsen, maar een eerlijk en subjectief reisverslag van een hertog die niet altijd de platgetreden wegen (voor zover er die in de achttiende eeuw al waren) opzocht. Toch één kanttekening in die bedenking. Het aankopen van een plan van Londen uit 1782 (cf. supra) met niet enkel de huidige gebouwen, straten en pleinen, maar ook toekomstige verwezenlijkingen, strookt dan niet echt met deze redenering. Als de hertog louter en alleen Londen wilde verkennen op zijn doorreis, zou hij zich dan geen kleinere kaart met enkel de huidige zaken aanschaffen? We denken dat architecturale of maatschappijkritische interesses eveneens drijfveren waren.

Reisliteratuur behelsde niet alleen beschrijvingen van een streek, ervaringen van een koopman, gastronomische aanbevelingen of logistieke informatie. Een heikel thema was tevens de veiligheid op reis. Hoewel vanaf de tweede helft van de achttiende eeuw de criminaliteit langs de

²¹⁷ STOLS, ‘De Oostenrijkse Nederlanden in de kijker van de buitenlanders’ 509-510.

²¹⁸ ACA, Biographie Duc L.E. [II 43/2 VOYAGES], *Voyage de Bruxelles à Berlin et retour : 1806 (nov-déc), voyage 15*, rekeningen.

²¹⁹ ACA, Biographie Duc L.E. [II 43/2 Voyages], *Voyage dans les provinces méridionales de la France, 1788, voyage 7*, Bowles’s new pocket plan of the cities of London and Westminster with the borough of Southwark : comprehending the new buildings and other alternations tot the year 1782.

²²⁰ BOSCHMA, *Reizen in Napoleons tijd*, 12-14.

Noot: in het hoofdstuk over ‘Reizen en interesses’ zal er dieper ingegaan worden op de maatschappijkritische bedenkingen die de hertog in zijn reisverhalen maakte. Hij hoopte misschien via deze weg i.p.v. kranten waarop censuur woog een publiek te bereiken die zijn hervormingsgezinde ideeën smaakten.

²²¹ ACA, Correspondance [41/34 Dey], *Inventaire des effets appartenans à son Altesse Sérénissime Mgr. Le Duc d’Arenberg en son hôtel, rue d’Antin n°5 à Paris*.

reiswegen in dalende trend was²²², bleef de hertog toch beducht voor struikrovers en dievenbendes. Lodewijk Engelbert was zich terdege bewust dat zijn passage niet overal onopgemerkt voorbij zou gaan. Van paparazzi en prentjesjagers zou de hertog nog geen last ondervinden. Hongerige en brutale mannen, muitende soldaten, frauduleuze hoteliers of gewelddadige landlopers zagen in de rijke hofhouding van de hertog wel een ultieme kans om aan hun benarde situatie te ontsnappen. Vooral langs plattelandswegen, in streken waar oproer een dagelijks woord was geworden, en vreemd genoeg langs drukke ‘verkeersaders’, lagen gevaarlijke aasgieren op de loer. De gespecialiseerde reisliteratuur berichtte de reislustigen daar ook uitvoerig over.

De hertog was weinig ongerust over dergelijke voorvallen. De verhalen van dieven die zich op zes à zeven mijl van Londen langs de grote wegen zouden ophouden *avait trouvé peu de créance dans mon esprit*. De anderen hadden elk een kleine buidel met weinig geld klaar om af te geven aan een dief²²³. Alhoewel zijn broer Louis ooit het slachtoffer was geweest van een diefstal waarbij z’n koets vanbinnen helemaal vernield werd en *les chevaux déferrés et l’un des deux estropié* en men verhalen had gehoord van een brutale overval op Mrs. William Pitt en de prins Gargarin²²⁴, ging de hertog zes jaar later op zijn reis door het zuiden van Frankrijk, wegefns de warmte, in zijn koets voor de herberg slapen²²⁵. Hij mag zich dan al weinig zorgen maken over diefstal en inbraken, toch was de hertog als natuurwetenschappelijk interessant geabonneerd op allerlei magazines betreffende veiligheid op reis. Het rubriekje *Divers objets de sureté et d’utilité pour des voyageurs* beval onder andere een dubbel hangslot voor de slecht sluitende kamerdeuren of deuren zonder slot aan. Mocht dit niet voldoende zijn, dan kon een ‘schildwacht met verklikker’ extra bescherming waarborgen. Vooraleer de dief binnenraakte, ging een klikalarm af waardoor men de dief op heterdaad kon betrappen. Een poederpistool kon via het magazine ook besteld worden. Bij het afvuren van een schot deed er zich een oorverdovende ontploffing voor waardoor de dief zou opschrikken en wegrennen. Een variant hierop was de ‘pistolet à lanterne’. Het comfort op reis van een dame was een ander item in magazines. De reizende vrouwen konden hun sieraden in een ‘petite boîte en forme d’écrin à double serrure’ opbergen. Andere praktische reisbenodigdheden waren ook in de aanbieding. Kleine zilveren koffiepotten, kleine reiskoffers als voorlopers van de ‘beauty-cases’, mooie reisschrijftafeltjes of handige portefeuilles moesten het reiscomfort van vrouwen verbeteren²²⁶.

Hoe ingelezen en voorbereid men ook mag zijn, de hertog kon moeilijk te voet reizen. Hij kon het wel, maar een heer van stand reisde niet zo rudimentair. De blinde hertog had een zwakke gezondheid wat reizen te voet te belastend zou maken. Zelfs toen hij reisde met de reiskoets maakte hij meermaals de opmerking dat z’n lichaam en maag niet gewend waren aan het vele reizen. De hertog klaagde veelvuldig over zijn zwakke maag. *Mais étant si peu habitué aux grands voyages, il n’est pas étonnant que je me ressente les huit ou dix premiers jours, plus mal, que je ne te ferai le reste de la route, lorsque mon corps sera habitué aux secousses, aux différentes nourritures aux*

²²² STOLS, ‘De Oostenrijkse Nederlanden in de kijker van de buitenlanders’, 511.

²²³ ACA, Biographie Duc Louis Engelbert [43/1 voyages], *Voyage à Londres, voyage 6*, 05/04/1782.

²²⁴ ACA, Biographie Duc Louis Engelbert [43/1 voyages], *Voyage à Londres, voyage 6*, 211-212.

²²⁵ ACA, Biographie Duc L.E. [II 43/2 Voyages], *Voyage dans les provinces méridionales de la France, 1788, voyage 7*, 22/02/1788.

²²⁶ ACA, Correspondance [41/34 Dey], Notes des inventions de M. Regner : Conservateur du Musée de l’Artillerie, chevalier de la Légion d’Honneur, Membre de la Société d’Encouragement pour l’industrie nationale, de l’Athénée des Arts, de la Société Royale académique des Sciences, ...

*variétés du climat qui se fait déjà extrêmement sentir*²²⁷. Welke waren nu de vervoersmiddelen van die tijd en welke prefereerde de hertog en waarom ?

Reizen te voet werd zeker en vast gedaan, maar veeleer door de lagere klassen, aldus Cornelius Neutzsch. Wanneer men ten volle een streek in zich op wilde nemen, kon men een reis te voet overwegen. Op een gezapig tempo voelde men zich echt verbonden met de natuur en kon men plaatsen bereiken waar men te paard of te koets niet bij kon komen. Het wandelen was de beste manier om frisse lucht op te snuiven, je conditie op peil te houden en je geest tot rust te brengen. Het stimuleerde als geen ander de appetijt²²⁸.

Een andere manier was het reizen te paard. Men kon met zijn eigen paard de wereld intrekken. Aan elk posthuis kon men tevens een paard huren. Men volgde een bepaalde postverbindingroute en leverde het paard aan een volgende posthalte af. Het reizen te paard werd kracht bij gezet door het publiceren van specifieke reisliteratuur omtrent deze manier van reizen²²⁹. In Gera (Duitsland) verscheen in 1783 de reisgids *Einige der nöthigsten Verhaltensregeln für unerfahrene Reisende zu Pferde*. Allerlei raadgevingen omtrent veterinaire keuringen en bewijzen, hoefslag, zadelmodellen, zithouding, voeding, ... werden meegedeeld. Net zoals reizen te voet betekende reizen te paard een gebrek aan draag- en laadruimte. Men kon onmogelijk vele reiskoffers met zich meesleuren. Deze beide manieren van reizen werden vaak door armere mensen met weinig bagage of door mensen die geen grote afstanden moesten afleggen, gehanteerd²³⁰.

Eind zeventiende, begin achttiende eeuw werd de roep naar een reiswagen steeds luider. Een paard kon lange afstanden niet altijd aan. Het grootste nadeel was dat men amper bagage kon meenemen²³¹. De comfortabelste en beste manier om te reizen was dan ook het reizen met een reiswagen of koets, aangetrokken door gehuurde paarden. Enkel mensen die goed bij kas zaten, zoals de blinde hertog, konden zich dergelijk transportmiddel veroorloven. Men was afhankelijk van het verkeersnetwerk. Tot midden achttiende eeuw was de staat van het merendeel van de wegen hobbelig, ongekasseid en ronduit slecht. Frankrijk en de Nederlanden konden sinds de tweede helft van de achttiende eeuw op een deftig verkeersnetwerk bogen. Bij de troonsbestijging van Napoleon in 1804 was Frankrijk met tweeënvijftigduizend kilometer gekasseide straten belegd. Het particularisme van Duitsland maakte dat de wegeninfrastructuur op een lappendeken van onverharde of zanderige wegen trok²³². Het 'extra-postsysteem', waarbij koetsen door gehuurde paarden langs postwegen getrokken werden, kwam toen in voege. Men was niet afhankelijk van vervoerstijden en men kon halt houden waar, wanneer en hoe lang men wilde. Vermoeide paarden konden aan het posthuis achtergelaten en nieuwe aangespannen worden²³³. Het aantal paarden dat voor een koets werd aangespannen was afhankelijk van de breedte van de wielen²³⁴. Eveneens was

²²⁷ ACA, Biographie Duc L.E. [II 43/2 Voyages], *Voyage dans les provinces méridionales de la France, 1788, voyage 7*, Lettre à Madame la Duchesse de Lyon le 29 février 1788.

²²⁸ C. NEUTSCH, *Reisen um 1800 : Reiseliteratur über das Rheinland und Westfalen als Quelle einer wirtschafts- und sozialgeschichtlichen Reiseforschung* (Sachüberlieferung und Geschichte. Siegener Abhandlungen zur Entwicklung der materiellen Kultur 6), Sankt Katharinen, 1990, 99.

²²⁹ NEUTSCH, *Reisen um 1800*, 99.

²³⁰ NEUTSCH, *Reisen um 1800*, 100.

²³¹ NEUTSCH, *Reisen um 1800*, 90.

²³² NEUTSCH, *Reisen um 1800*, 71.

²³³ BOSCHMA, *Reizen in Napoleons tijd*, 28.

²³⁴ ACA, Biographie Duc Louis Engelbert [43/1 voyages], *Voyage à Londres, voyage 6*, 02/04/1782.

de aard van de wegen een bepalende factor²³⁵. In Duben, even voorbij Leipzig, moesten de hertog en zijn entourage nog twee extra paarden aanspannen vanwege de slechte zanderige wegen²³⁶.

Dat de wegen slecht waren, komt herhaaldelijk in de bronnen voor. De hertog reisde binnen een tijdsbestek van dertig jaar. In die korte tijdsperiode veranderde er veel. Nieuwe wegen werden aangelegd, streken werden onbereikbaar vanwege oorlogsdreiging, betere koetsen werden gebouwd, ... Bij het lezen van dit hoofdstuk, moeten we ons daar steeds bewust van zijn. De literatuur spreekt van goed berijdbare wegen in Frankrijk en voor een deel in de Nederlanden. In de bronnen vinden we daar maar weinig van terug. Ook de hachelijke weersomstandigheden kunnen hier natuurlijk een rol in spelen. Toen de hertog doorheen de Franse zuidelijke provincies reisde, deed hij viermaal in twee dagen zijn beklag over de erbarmelijke staat van de wegen. Op 21 februari 1788 in Bellevue beschadigden putten in de wegen de ophanging van de wielen en de carrosserie: *les volets étaient défaits et les bandes d'attache brisées*²³⁷. De hertog kon gelukkig een beroep doen op de hulpvaardigheid van de lokale wachtmeester die de woning tegenover de post betrok. Professionele garages of reparatiewinkels waren er langs de routes niet te vinden. Men moest zelf voor het materiaal en het herstel instaan of rekenen op de goodwill van de postbeambten. Postkoetsen die vuil en bestoft waren, konden mits betaling in een groot poststation zoals Berlijn gereinigd worden²³⁸. Ietsje verder in Sedan jammerde de hertog opnieuw. *Les portes étant fermées, nous fumes obligés nous arrêter dans les faubourgs, où descendûs nous avons pris un bouillon et restauré un peu nos gens épuisés par l'inferral temps*²³⁹. Een dag later, nu in Samoigneux, was men verplicht te stoppen *parce qu' une feuille de notre ressort de derrière étant cassé*²⁴⁰. Nog ietsje meer naar het zuiden, te Saint-Audiol, moest men een rivier oversteken. Hier liet de kwaliteit van het transport te wensen over. *Le bac dans lequel on traverse cette rivière est si mauvais et si mal construit, que c'est en frissonnant qu'on la passe*²⁴¹.

De hertog had niet enkel oog had voor de staat van de wegen. De inkleding van het landschap activeerde meermaals zijn analytisch oog. Van afschuw tot bekoering, alle indrukken schreef hij op. Maar geen enkel landschap kon tippen aan zijn eigen streek. *De wegen en eigendommen zijn niet beplant zoals in Brabant of 'notre Hainaut'*²⁴². Spoorvorming was een ander kwaad waar de koetsen mee rekening diende te houden. Er bestonden tabellen per land en per stand die aantoonde hoe dik de sporen waren en welke hoefslag de paarden dienden aangemeten te worden²⁴³. In de Nederlanden en in mindere mate Duitsland, in tegenstelling met Frankrijk, was er een dicht net van goedgekasseide en lommerrijke wegen uitgebouwd. Spoorvorming of putten in de

²³⁵ NEUTSCH, *Reisen um 1800*, 56.

²³⁶ ACA, Biographie Duc L.E. [II 43/2 VOYAGES], *Voyage de Bruxelles à Berlin et retour : 1806 (nov-déc)*, voyage 15, Duben.

²³⁷ ACA, Biographie Duc L.E. [II 43/2 Voyages], *Voyage dans les provinces méridionales de la France, 1788*, voyage 7, 21/02/1788.

²³⁸ ACA, Biographie Duc L.E. [II 43/2 VOYAGES], *Voyage de Bruxelles à Berlin et retour : 1806 (nov-déc)*, voyage 15, Berlijn. - NEUTSCH, *Reisen um 1800*, 96.

²³⁹ ACA, Biographie Duc L.E. [II 43/2 Voyages], *Voyage dans les provinces méridionales de la France, 1788*, voyage 7, 21/02/1788.

²⁴⁰ ACA, Biographie Duc L.E. [II 43/2 Voyages], *Voyage dans les provinces méridionales de la France, 1788*, voyage 7, 22/02/1788.

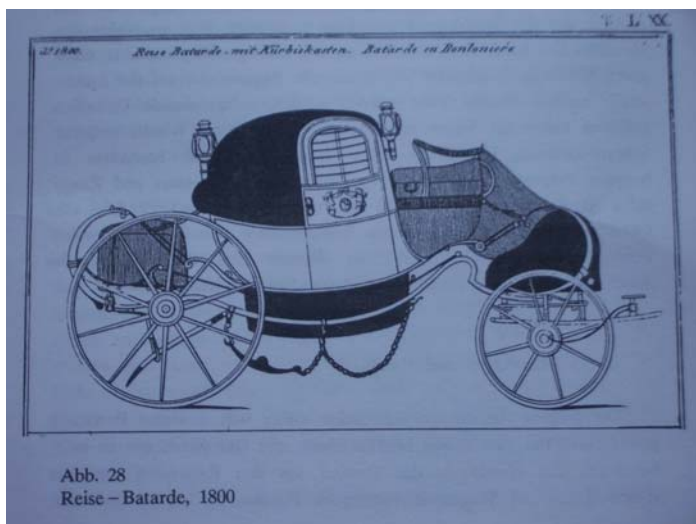
²⁴¹ ACA, Biographie Duc L.E. [II 43/2 Voyages], *Voyage dans les provinces méridionales de la France, 1788*, voyage 7, 22/02/1788.

²⁴² ACA, Biographie Duc L.E. [II 43/2 Voyages], *Voyage dans les provinces méridionales de la France, 1788*, voyage 7, 20/02/1788.

²⁴³ NEUTSCH, *Reisen um 1800*, 64.

wegen kwam hier minder voor. Bovendien was er geen gebrek aan regelmatige, moderne en snelle postkoetsen²⁴⁴.

Hoe verder in de achttiende eeuw, hoe meer de reiskoetsen aangepast werden aan de wegen. De eerste reiskoetsen waren logge karren met vier grote wielen. Vaak waren ze niet overdekt en beschermden ze allesbehalve tegen onweer, hagel of andere ongemakken. Een eerste beroemd rijtuigtype, dat wel overdekt werd, was de 'Berline'. Net zoals de 'diligence' te Frankrijk en de 'saytag-coaches' te Engeland waren ze op de Europese markt geëerd vanwege hun stabiliteit en comfort²⁴⁵. Voor wie zich de aanschaf van een eigen rijtuig niet kon veroorloven, bestonden er ook huurwagens²⁴⁶. Naargelang het reizen te koets steeds populairder werd, voerde men in wetenschappelijke artikels discussies over de optimalisering van deze reisvoertuigen. Zekerheid, duurzaamheid, comfort en 'lichtheid' waren punten waar extra aandacht aan besteed werd. In de tweede helft van de achttiende eeuw werden de wielen met ijzeren wielassen in plaats van houten wielassen vervaardigd²⁴⁷. Het gedokker waaraan het 'chassis' onderhevig was, werd zo beter opgevangen. De 'Wiener Batarde', die naar Engels voorbeeld werd ontworpen, was een voorbeeld van een beter uitgebalanceerde koets. In de jaargang 1787 van het *Journals des Moden* vinden we een uitvoerige beschrijving van dit transportmiddel. De koets verschaft plaats aan twee of drie mensen en bood de mogelijkheid om kofferruimtes aan de koets te monteren. Lichten, spiegels, dekens en geldkistjes konden eveneens aangeschroefd worden.

Figuur 2: Wiener Batarde (uit: NEUTSCH, *Reisen um 1800*, 76.)

staan. Het feit dat er zo'n verschil bestond tussen de tolheffingen in de Lage Landen en Duitsland is opmerkelijk en kan contradictorisch geïnterpreteerd worden. De Duitse 'overheid' had in tegenstelling tot de Lage Landen nog geen goed verkeersnet aangelegd. Misschien hoopte de overheid via tolheffingen de schatkist te spijzen om zo in verkeersinfrastructuur te investeren. Maar dat zou de politiek van de Lage Landen ook kunnen geweest zijn. De Lage Landen, die hun netwerk aan het uitbouwen waren en bijgevolg ook instonden voor het onderhoud van de wegen, konden de centen aardig gebruiken. De hertog specificeerde wel niet hoeveel er aan elk station apart diende

De rekeningen voor de reis van Brussel naar Wenen in 1779 schenken ons een mooi inzicht in de transportorganisatie van deze hertogelijke reis. Alvorens de grens met Duitsland over te steken, moest men tot aan Sint-Truiden zeven tolpoorten passeren. Voor elk paard werd driekwart florijn tol gevraagd. Men reisde met drie 'batarde's' en 'une calèche allemande', elk aangetrokken door vier paarden. In Duitsland moest men zelfs 3 florijnen per tolbarrière betalen²⁴⁸.

Op diezelfde reis engageerde men ook twee postiljons waarvan de kosten niet vermeld

²⁴⁴ STOLS, 'De Oostenrijkse Nederlanden in de kijker van de buitenlanders', 511.

²⁴⁵ NEUTSCH, *Reisen um 1800*, 44.

²⁴⁶ BOSCHMA, *Reizen in Napoleons tijd*, 16.

²⁴⁷ NEUTSCH, *Reisen um 1800*, 91.

²⁴⁸ ACA, Biographie Duc Louis Engelbert [II 43/2 voyages], *Voyage à Vienne 1779, voyage 3*, Rekeningen.

betaald te worden. Wetende dat Duitsland een lappendeken was van politiek onafhankelijke staten, kon het best zijn dat een welbepaalde regio (bv. Beierse Alpen waardoor men moest trekken om naar Wenen te trekken) een hoge tolheffing hief. Dan nog is het grote verschil met de tolleren die in de Lage Landen dienden betaald te worden niet verklaard. Op Engelse bodem huurde men lichte en gemakkelijke koetsen, aangetrokken door de paarden die voor de postkoets niet genoeg waren. In een land waar het paardenrennen populair is, was het opmerkelijk dat men nog een onderscheid maakte tussen postkoetspaarden en reiskoetspaarden²⁴⁹. De hertog liet de twijfel bij de Engelse regering omtrent tolheffingen doorschemeren. Moest men barrelen, ‘turnpikes’ of ‘tonnepechs’ installeren²⁵⁰?

Andere verbeteringen op het vlak van reiscomfort en thema’s werden in de vaktijdschriften aangekaart. Het interieur van een reiskoets was even belangrijk als de ‘carrosserie’. De slechte staat van de wegen kon hier ook voor problemen zorgen. Daarom dat het *Journal des Luxus und der Moden* gedetailleerd een reisslaapkussen beschreef. Dit lang en dik kussen vervaardigd uit schapenleer en gevuld met ganzenveren, kon men met een riem rond het hoofd binden. Dit kussen beschermde de reiziger wanneer hij met een klap tegen de binnenkant van de wagen zou gesmakt worden²⁵¹. Een aparte plaats voor de ‘postillon’ of ‘bediende’ was een andere innovatie. Het maakte het mogelijk dat koetsier en ‘bemanning’ van elkaar gescheiden waren²⁵². Dit was uiterst nuttig wanneer zakenmensen, heren van stand of andere hoogwaardigheidsbekleders geheime informatie met elkaar wilden delen. De blinde hertog volgde alle vernieuwingen op de voet. In hetzelfde magazine, dat hem informeerde over veiligheid op reis, werd informatie omtrent de wieldiameter van koetsen en karren verstrekt. In ander een artikel over een dynamometer werden in tegenspraak met de gangbare verlichte mentaliteit²⁵³ vreemde culturen afgedaan als ongecivileerd. De dynamometer was een toestel om de kracht te meten die nodig was om karren te trekken door mensen. Het toonde aan dat geciviliseerde mensen sterker waren dan ‘les sauvages’ *et dans plusieurs institutions, on s’en sert pour observer les progrès de la force des jeunes gens*, stond er te lezen²⁵⁴. In sommige Duitse regio’s maakte de literatuur zelfs gewag van discriminatie ten aanzien van blinde personen. Postiljons namen enkel blinden mee als zij brandewijn bij zich hadden en er uitvoerig mee trakteerden. Meermaals werd gewag gemaakt van dronken postiljons. Deftige en nette personen zoals graven en hertogen konden deze wankel service niet smaken en vreesden soms voor hun veiligheid²⁵⁵. Maar hiervan heeft de blinde hertog geen last ondervonden.

De vaktijdschriften hadden het ook over praktische zaken die men diende aan te schaffen als men op reis zou gaan. Het meenemen van koffers, reisbestek, uurwerk, papier en handdoeken, een kompas (want nog geen wegwijzers), thermometer, barometer (want nog geen weerberichten), landkaarten en gespecialiseerde kaarten, theelichtjes (want nog geen elektriciteit), camera obscura, telescoop, ...²⁵⁶. Om die zaken mee te kunnen nemen, werden vaker aparte compartimenten in

²⁴⁹ ACA, Biographie Duc Louis Engelbert [43/1 voyages], *Voyage à Londres, voyage 6*, 10/04/1782.

²⁵⁰ ACA, Biographie Duc Louis Engelbert [43/1 voyages], *Voyage à Londres, voyage 6*, 14/04/1782.

²⁵¹ NEUTSCH, *Reisen um 1800*, 107.

²⁵² NEUTSCH, *Reisen um 1800*, 94.

²⁵³ in de ‘Lettres Persanes’ van Montesquieu wordt de huidige Franse maatschappij op satirische wijze op de korrel genomen en worden vreemde en exotische culturen zoals de Perzische als zuiver en natuurlijk aanzien.

²⁵⁴ ACA, Correspondance [41/34 Dey], Notes des inventions de M. Regner : Conservateur du Musée de l’Artillerie, chevalier de la Légion d’Honneur, Membre de la Société d’Encouragement pour l’industrie nationale, de l’Athénée des Arts, de la Société Royale académique des Sciences, ...

²⁵⁵ NEUTSCH, *Reisen um 1800*, 52.

²⁵⁶ NEUTSCH, *Reisen um 1800*, 105.

reiskoetsen ingebouwd. Een zwaarbeladen reiskoets had het voordeel stabiel te zijn, maar trager te rijden en makkelijker in onvaste ondergrond weg te zakken. Hoe snel men reisde was ook afhankelijk van het weer, de haltes die men noodgedwongen of niet inlaste, de aard van de wegen, ... Daarom is het bijna onmogelijk om in te schatten met welke gemiddelde snelheid men te koets reisde. Sporadisch gaf de hertog aan hoelang men deed van één punt naar een ander. Van Ath naar Leuze deed men er bijvoorbeeld een uur over²⁵⁷. Op één dag reisde men van Ath naar Avesnes²⁵⁸.

Om onder andere zich ervan te vergewissen of wat er in de tijdschriften te lezen stond wel waar was, ging de hertog vaak naar magazijnen waar reiskoetsen opgesteld waren. Zo kon hij zich een beeld vormen wat er nieuw op de markt was. Ieder land had zijn bepaalde types die aangepast waren aan de wegen. Wanneer de eigen reiskoets niet voldeed, werd er sporadisch een nieuwe reiskoets aangekocht of er één gehuurd. Meestal nam de hertog folders en informatie mee omtrent de reiskoetsen die hij in een magazijn gezien had²⁵⁹.

Een laatste manier om ‘te lande’ te reizen was de ‘chaise à porter’ of de draagstoel. De hertog maakte van deze oude draagtechniek niet vaak gebruik. Nochtans had hij een draagstoel en dragers te zijner beschikking. Dit transportmiddel werd af en toe gebruikt om korte afstanden te overbruggen wanneer bijvoorbeeld de koets in reparatie was. Op zijn reis naar het zuiden van Frankrijk vertelde de hertog dat bijna iedereen te voet door de stad wandelde. Enkel sommige vrouwen werden in een draagstoel vervoerd, vaak om kleine afstanden in de stad te overbruggen zodat iedereen hen kon zien. *Iedereen gaat er te voet en de dames gebruiken draagstoelen*. Over de fiakers en ‘wagons de remise’ zegt de hertog dat die er te Marseille nog maar sinds een jaar rijden. Dit wil zeggen dat de reiskoetsen in Zuid-Frankrijk pas sinds 1787 bij de bevolking ingeburgerd waren²⁶⁰. De verwijzing naar de aloude koninklijke traditie maakte dat de hertog zich op deze manier sporadisch liet vervoeren. Ook hier is de prestige alomtegenwoordig. Toen de hertog te Rome met kardinaal Herzan bij de paus op audiëntie ging, werd hij in een draagstoel stapvoets voorgereden door een colonne van vier reiskoetsen met daarachter een grote groep domestieken en mensen die mee de stoet liepen²⁶¹.

Alhoewel de eerste pogingen met de heteluchtballon reeds ondernomen waren, werd er nog niet ‘te lucht’ gereisd (cf. supra). Te water kon men wel al aardig zijn streng trekken. Vooral in Nederland en Duitsland waren de trekschuiten populair om rivieren of zee-engtes af te varen of over te steken. Wanneer de hertog vanuit Calais naar Dover wenste te varen deed hij dit op aanraden van Bosschaert *sous pavillon impérial d’Ostende*. Koetsen en karren werden ingeladen en men zette koers richting krijtrotsen van Dover. Een keer liet Bosschaert een pakketboot overkomen van Engeland om vanuit Calais naar Engeland in te schepen. *Le 6 matin enfin grace aux exploits de l’intrepide Bosschaert, il nous arriva un paquebot de Douvres. Sous prétexte d’aller à la pêche il s’était confié la veille aux flots dans une chetise barquée de pêcheurs avec laquelle il n’a pas craint de pousser jusqu’en Angleterre, et d’affronter les vaisseaux en croisière, et les canons du port et de*

²⁵⁷ ACA, Biographie Duc L.E. [II 43/2 Voyages], *Voyage dans les provinces méridionales de la France, 1788, voyage 7*, 20/02/1788.

²⁵⁸ ACA, Biographie Duc L.E. [II 43/2 Voyages], *Voyage dans les provinces méridionales de la France, 1788, voyage 7*, 21/02/1788.

²⁵⁹ ACA, Biographie Duc Louis Engelbert [III 43/3,voyages], *Voyage de Bruxelles à Paris, 1806, voyage 14*, 29/04/1806.

²⁶⁰ ACA, Biographie Duc L.E. [II 43/2 Voyages], *Voyage dans les provinces méridionales de la France, 1788, voyage 7*, 22/02/1788.

²⁶¹ ACA, Biographie Louis Engelbert [III 43/3 voyages], *Voyage en Italie 1791, voyage 9*.

*la tour de Douvres*²⁶². Het viel ook eens voor dat de hertog en zijn entourage zich met een krottige vissersloep op het water moesten begeven. Het wankele vissersbootje had een petieterige kajuit. Men mocht niet rechkomen, anders stootte men zijn hoofd aan de mahoniehouten planken van het bed erboven. Hoewel weinig ademruimte, verkoos men toch niet aan dek te komen en daar de bedden op te stellen. Dit zou teveel argwaan opwekken²⁶³. Er stond niet aangegeven waarom men dit avontuur aanvatte, maar wellicht zal het genoodzaakte clandestiene karakter van hun reizen er ook iets mee te maken hebben. Door weet te hebben van die achtergrondinformatie (cf. hfdst 1 en 2) mogen we geen te voorbarige conclusies trekken. Het waren de omstandigheden die ervoor zorgden dat de hertog soms weinig comfortabel kon reizen en niet het gebrek aan geld of middelen. Enkele malen zorgden niet de omstandigheden, maar gewoon de abominabele staat van het veerpont voor de rivierboten voor gejammer. *Le passage de la Durance, qui est le deuxième fleuve de la Provence que nous avons fait dans un bac très mauvais, inspire la tristesse*²⁶⁴.

De naweeën van de Franse Revolutie en de daaropvolgende oorlogen beschadigden de wegen en het steeds dichtere postverbindingennetwerk dermate dat dit reissysteem een stille dood stierf²⁶⁵.

De intensivering van het reisverkeer gedurende de achttiende eeuw correspondeerde in grote mate met het zich manifesterende hotelwezen. Met het toenemende aantal reizigers die een toenemend aantal plaatsen bereisden en bezochten, nam de vraag naar accommodatie toe. In een eerste fase werden posthaltes omgetoverd tot weinig professionele gasthoven waar een klein publiek kon overnachten. In andere dorpen of steden werd aan het postgebouw een al iets deftiger hotelletje opgetrokken. Op het einde van de achttiende eeuw, maar vooral begin negentiende eeuw rezen al onafhankelijke hotels en herbergen op²⁶⁶. De hertog hoorde je op reis amper klagen over de hotelaccommodatie. Hij logeerde meestal bij familie, in grote hôtels die zijn eigendom waren of bij vrienden. Wanneer het niet anders kon verbleef hij in goed uitgeruste herbergen, die door zijn entourage geprospecteerd en geboekt waren.

Twee avonden voor de aanvang van een reis ontwaren we steeds hetzelfde patroon bij de hertog en zijn entourage. Vertrekkend vanuit hun residentie te Brussel gingen ze op het kasteel van Edingen of bij vrienden overnachten. De volgende dag kregen de bedienden vrijaf om alles in gereedheid te brengen²⁶⁷. Wanneer de hertog via Calais-Dover naar Londen op reis vertrok, rustte hij uit in ‘des lits commodes’ van de bevriende abt van de Sint-Bertijnsabdij te Saint-Omer²⁶⁸. Toen Lodewijk Engelbert in 1806 van Brussel naar Parijs vertrok liet hij zijn paarden rijden tot Braine-le-Comte waar hij bij de lokale pastoor verbleef. De volgende morgen zette hij koers naar Bergen waar de bevriende abt Hennet hem onderdak schonk²⁶⁹. Wanneer hij niet bij vrienden of familie kon overnachten, werd zijn verblijf vaak geregeld door vrienden ter plaatse. De reis naar Londen biedt ons een beter inzicht in die materie. Alvorens de boot naar Londen te nemen, moest men in Calais

²⁶² ACA, Biographie Duc Louis Engelbert [43/1 voyages], *Voyage à Londres, voyage 6*, 02/04/1782.

²⁶³ ACA, Biographie Duc Louis Engelbert [43/1 voyages], *Voyage à Londres, voyage 6*, 17/04/1782.

²⁶⁴ ACA, Biographie Duc Louis Engelbert [II 43/2 voyages], *Voyage au Sud de la France 1788, voyage 7*, ‘Lettre du duc L.E. à Madame la Duchesse de Marseille’, 06/03/1788.

²⁶⁵ NEUTSCH, *Reisen um 1800*, 41-42; 101.

²⁶⁶ NEUTSCH, *Reisen um 1800*, 89.

²⁶⁷ ACA, Biographie Duc L.E. [II 43/2 Voyages], *Voyage dans les provinces méridionales de la France, 1788, voyage 7*, 18/02/1788.

²⁶⁸ ACA, Biographie Duc Louis Engelbert [43/1 voyages], *Voyage à Londres, voyage 6*, 02/04/1782.

²⁶⁹ ACA, Biographie Duc Louis Engelbert [III 43/3,voyages], *Voyage de Bruxelles à Paris, 1806, voyage 14*, 29/04/1806.

overnachten. De herberg *La poste aux chevaux* had alle comfort die men nodig had. Hij beschikte zelfs over een spektakelzaal, een biljarttafel en een hangar voor de koetsen. In Frankrijk, en vooral de streek rond Donzières was het de gewoonte dat de herbergen uitgerust waren met grote hangars waar de reizigers hun koetsen konden stallen²⁷⁰. De hertog raadde dan ook iedereen die in Calais wenste te overnachten deze pleisterplaats aan. *Vous qui passez par Calais, si vous aimez vos aises, n'allez point dans une autre auberge ... Le pavillon que Mr. Le Duc de Croÿ a fait bâtir au port pour observer ce qui se passe sur les côtes d'Angleterre nous sert beaucoup aussi contre l'ennui et l'impatience*²⁷¹.

Aangekomen te Dover, werd er in een gîte gelogeed. Ze beschikten over vijf kamers waarvan twee op de benedenverdieping, twee op de eerste en één op de tweede verdieping. De uitbouw van hotelinfrastructuur was volop aan de gang. De hertog was die beweging niet ontgaan. *D'après les infos qu'il avait prises, convaincu qu'il ne fallait pas espérer de trouver à Londres, en ce moment surtout, ou à cause du renouvellement du ministre, toute la nation y était rassemblée, des auberges pareilles à celles de Paris, et autres villes de l'Europe*²⁷². In Londen zou men enige tijd logeren. Een vaste verblijfplaats was onontbeerlijk. Privé-secretaris en voorbode Dey had daarom een afspraak met de keizerlijke ambassadeur, graaf Barbiano de Belgiojoso geregeld. Hij zou 'notre bande joyeuse'²⁷³, zoals de hertog het reisgezelschap typeerde, aan een geschikte uitvalsbasis helpen. De drukbezette graaf beklagde er zich wel over dat hij te laat was ingelicht om de nodige regelingen te treffen. Belgiojoso informeerde bij één van zijn duitstalige 'conducteurs' die een onderkomen bij de Vlaming Pareys in Suffolk Street wist te regelen²⁷⁴. Het verblijf bij Mr. Pareys behaagde de hertog niet en hij ging op eigen houtje in het St. James Royal Hotel in Cleveland Row logeren. Samen met zijn moeder had de hertog uitzicht op het Koninklijk Paleis. Veel beter was hij hier niet gelogeed. *Sans être infiniment mieux logés, puisque l'odeur des privés placés au chevet de mon lit m'obligeant tous les soirs de le transporter près de la fenêtre, pour ne pas être infecté pendant la nuit*²⁷⁵.

Eind achttiende eeuw waren de meeste landen uitgerust met een redelijk aantal ruime herbergen. De kwantiteit voldeed, maar de kwaliteit liet nog vaak te wensen over. *Nous ne sentons l'incommodité que le lendemain, surtout d'Hooghvorst, qui le matin se plaignit d'étouffement*²⁷⁶. Het was vanzelfsprekend dat niet ieder dorp of stadje accommodatie aan de reiziger kon aanbieden. In het middelgrote Villeurbanne even voorbij Lyon, was het vijftienvijftigkoppig gezelschap genoodzaakt zich over vier kleine herbergen op te splitsen²⁷⁷. Voor de betaling van deze verblijven werden vaak ontwerpcontracten opgesteld die men veelvuldig hanteerde. Men diende enkel de som en de datum te veranderen.

Hoewel misschien weinig relevant, constateren we uit rekeningen van de reis naar Londen dat de hertog en hertogin wellicht apart sliepen. Van 11 april tot 17 april sliep men in het St James Royal Hotel *the duke's apartment and the duchesses apartment*, Of dit op andere reizen zo het

²⁷⁰ ACA, Biographie Duc Louis Engelbert [II 43/2 voyages], *Voyage au Sud de la France 1788, voyage 7*, Donzières.

²⁷¹ ACA, Biographie Duc Louis Engelbert [43/1 voyages], *Voyage à Londres, voyage 6*, 03/04/1782.

²⁷² ACA, Biographie Duc Louis Engelbert [43/1 voyages], *Voyage à Londres, voyage 6*, 03/04/1782.

²⁷³ ACA, Biographie Duc Louis Engelbert [43/1 voyages], *Voyage à Londres, voyage 6*, 193.

²⁷⁴ ACA, Biographie Duc Louis Engelbert [43/1 voyages], *Voyage à Londres, voyage 6*, 04/04/1782.

²⁷⁵ ACA, Biographie Duc Louis Engelbert [43/1 voyages], *Voyage à Londres, voyage 6*, 04/04/1782.

²⁷⁶ ACA, Biographie Duc L.E. [II 43/2 Voyages], *Voyage dans les provinces méridionales de la France, 1788, voyage 7*, Neufchâteau.

²⁷⁷ ACA, Biographie Duc L.E. [II 43/2 Voyages], *Voyage dans les provinces méridionales de la France, 1788, voyage 7*, Villeurbanne.

geval was, is niet met zekerheid na te gaan. Ruimtelijke en gezondheidsredenen, andere slaappatronen en uiteenlopende dagschema's zullen wellicht aan de basis gelegen hebben. De ganse hofhouding werd ook apart te slapen gelegd. Uit het kostenplaatje dat advocaat Hyacinthe Mary voor 'un hôtel britannique' te Parijs had berekend, blijkt duidelijk de accommodatie die vereist was als men met zo'n groot gezelschap op reis ging. Voor een *quartier tout neuf bien meublé composé d'une antichambre, balcon, cabinet, une chambre pour Mary, chambre à coucher pour monsieur, chambre à coucher pour madame, chambre pour le valet, petit cabinet, chambre pour le baron de Wengen, ...* werden twintig 'louis'²⁷⁸ per maand betaald²⁷⁹.

1.2. Reisgezelschap en -'hofhouding'

Toen Jan van Brouhoven en Maria Livina de Beer- de Bergeyck – beiden leden van de lagere adel en residerend op het kasteel van Cortewalle nabij Beveren - op reis gingen trad één van de hogere bedienden op als reisleader. Die bespaarde de familie van alle beslommingen met herbergiers, douaniers en bedelaars. Terwijl de dames en heren achter de zijden gordijnen van hun koetsen zaten te keuvelen of te kaarten, zorgden de kamenier, de maître d'hôtel of de aalmoezenier ervoor dat ze behouden op hun bestemming aankwamen. Zij lieten de gebroken assen repareren, regelden logies en kochten mondvoorraad voor onderweg. Na de reis kreeg de gravin de rekening gepresenteerd en betaalde ze de gemaakte onkosten terug²⁸⁰. Hoe zat dat bij de hoge adel? Wie waren de trouwe metgezellen van de blinde hertog van Arenberg op reis? Waarom gingen ze mee en wat was hun functie? Veelal waren het 'gezelschapsmensen' die de hertog vergezelden naar spektakels en opera's. Maar sommigen hadden ook een specifieke functie. Op welke manier werden zij verloond voor hun engagement? Droegen ze ook bij tot het prestige van de hertog? Antwoorden op deze vragen trachten we te vinden in volgend deelhoofdstuk. Op het einde van dit hoofdstuk zal er eveneens een korte vergelijking gemaakt worden met de zorgen van de 'gewone reizigers', als ze al vergezeld werden.

We hebben al vermeld dat, veelal na contact met z'n privé-secretaris Elisabeth Florent Dey, de blinde hertog via lokale vrienden een verblijf op reis wist te vinden. Elisabeth Florent Dey is niet de eerste de beste secretaris. Naast zijn functie als 'secrétaire et précurseur'²⁸¹ of 'secrétaire-intime'²⁸² had Dey nog verschillende andere functies. Zoals hij zelf in een brief aan Lodewijk Engelbert schreef was hij '*député de Brabant au Congrès et aux Etats généraux, trésorier général de la République, receveur général des Douanes, administrateur général de la Caisse de Religion, receveur général des dons patriotiques et canoniques qui vont grand train, commissaire à la Chambre de Compte, Commissaire de la Monnaie et Membre du Comité des Finances*'²⁸³. Dat Dey één van de trouwste reisgezellen van de blinde hertog zich als bezieler dermate inzette voor de hertogelijke belangen, ondervonden vele collega's. Ze verweten hem zich teveel voor de hertog,

²⁷⁸ 1 louis = 20 livres, 1 livre = 20 sols, 1 sol = 12 deniers

²⁷⁹ ACA, Biographie Duc Louis Engelbert [43/1 voyages], *Voyage à Londres, voyage 6, 05/04/1782.*

²⁸⁰ 104

²⁸¹ ACA, Biographie Duc L.E. [II 43/2 Voyages], *Voyage dans les provinces méridionales de la France, 1788, voyage 7, 'woord vooraf'*. cf. voetnoot 304

²⁸² ACA, Biographie Duc L.E. [II 43/2 Voyages], *Voyage dans les provinces méridionales de la France, 1788, voyage 7, 'woord vooraf'*.

²⁸³ ACA, Correspondance [41/34 Dey], *Lettre de Dey à Louis Engelbert, 29/10/1790.*

met wie hij een te persoonlijke relatie zou hebben, weg te cijferen. Wellicht was men gewoon jaloers dat Dey zich tot persoonlijk secretaris van ‘de eerste edelman van de Nederlanden’ had weten op te werken. Misschien vreesde men dat Dey sneller cruciale informatie zou kunnen verwerven en zich op politiek vlak nog verder zou kunnen profileren. Deze ergernis verwoordde baron de Barthès de Marmorières treffend in een brief gericht aan Dey. *Je vous ay attendu, Monsieur, avant hier au soir et toute la journée de hier sans succès. Vous ne pouvez disconvenir qu’en général depuis deux années je ne suis pas heureux dans mes courses d’auprès vous, soit à cause de vos affaires personnelles et de vos changemens de domicile dans Paris, soit parce que votre place actuelle et les voyages qu’elle vous occassonne vous absorbent entièrement*²⁸⁴. Hieruit blijkt zelfs dat Dey, wellicht omwille van de vele lopende zaken die hij voor de hertog moest behartigen, zich in Parijs ging vestigen. Als Dey al niet ter plaatse was, dan was hij één van de trouwe metgezellen om vanuit Edingen of Brussel met de hertog op reis te vertrekken. Aan elk begin of uitzonderlijk op het einde van elk reisdagboek werd kort aangegeven met wie de hertog op reis vertrok. Een van de frequent terugkerende namen is Elisabeth Florent Dey²⁸⁵.

Maar wat was nu de taak van Dey? We hebben al vermeld dat Dey de administratieve en vaak ook de logistieke zaken van de hertog regelde. Maar wat hield dit specifiek in? Vooreerst assisteerde Dey de hertog quasi bij alle bezoeken. Concreter zien we dat hij soms de agenda van de hertog opstelde, op reis evenzeer als op het thuisfront. Soms was het andersom. In een brief van de hertog gericht aan Dey krijgen we inzage in de agenda van de blinde hertog voor een bepaalde week in Brussel in het jaar 1785. De blinde hertog hoopte dat Dey hem minstens één avond kon vergezellen. *J’ay le bonheur de vous envoier mon cher ami le répertoire de toute la semaine pour votre direction, espérant que vous y viendrez au moins un jour*. Maandag-, dinsdag- en donderdagavond kon de hertog aan opera- en komediebezoek besteden. Vrijdag was ‘un jour de relâche’. De zaterdag werd de hertog verwacht op de voorstelling van de tragedie *Andromaque* van Racine. Dit zou afgesloten worden met een ballet²⁸⁶. Spijtig genoeg hebben we het antwoord op dit voorstel niet in de archieven teruggevonden. Opvallend was wel dat Dey geen voorstel deed om de zondagavond te passeren. We weten uit de reisverhalen dat de hertog iedere zondag naar de misviering ging. Conform die normen, zou het kunnen dat de zondag als ‘rustdag’ geïnterpreteerd werd. Wellicht bracht de hertog die avond in familiale kring door en werd hij vrijgesteld van de sociale verplichtingen, die hem soms frustreerden²⁸⁷.

Naast deze sociale taken was Dey de pen en spreekbuis van de hertog. Voor het dagelijkse slapengaan had de hertog een drietal ‘rituelen’. Na een drukke dag, rustte hij wat uit op de kamer van zijn toegewijde moeder²⁸⁸. Daarna trok hij zich terug op zijn kamer om zijn ervaringen van de dag in zijn reisdagboek te (laten) noteren²⁸⁹. Wanneer de hertog bijna vaak had, trok hij zich met Dey terug op zijn kamer. Blind, maar politiek geïnteresseerd als hij was, liet hij zich elke avond de belangrijkste nieuwtjes uit de kranten voorlezen²⁹⁰. Twee keer, wanneer Dey hem niet assisteerde,

²⁸⁴ ACA, Correspondance [41/34 Dey], *Lettre de Barthès de Marmorières à Dey*, 10/12/1809.

²⁸⁵ bv. ACA, Biographie Duc L.E. [II 43/2 Voyages], *Voyage dans les provinces méridionales de la France, 1788, voyage 7*, ‘woord vooraf’.

²⁸⁶ ACA, Correspondance [41/34 Dey], *Lettre de Dey à Louis Engelbert*, 13 :06/1785.

²⁸⁷ cf. ‘reizen en interesses’ en ‘reizen en status’

²⁸⁸ ACA, Biographie Louis Engelbert [III 43/3 voyages], *Voyage à Paris/Dusseldorf et retour : janvier-avril 1803, voyage 11*, 19/01/1803.

²⁸⁹ ACA, Biographie Duc Louis Engelbert [II 43/2 voyages], *Voyage à Vienne 1779, voyage 3*, ‘woord vooraf’.

²⁹⁰ ACA, Biographie Louis Engelbert [III 43/3 voyages], *Voyage à Paris/Dusseldorf et retour : janvier-avril 1803, voyage 11*, 18/01/1803.

werd iemand anders als secretaris meegenomen. Op reis naar Berlijn fungeerde een zekere Mr. Duprès als ‘lecteur’. Mr. Eckert behartigde de administratieve belangen²⁹¹. Op de tocht naar Parijs vergezelde Mr. Raduis de hertog en las hem in al zijn papieren voor. Dey vervulde toegewijd en gedwee zijn strak en druk dagschema. Daarom kreeg hij af en toe wat vrije tijd om op eigen houtje de bereisde streek te verkennen. Op 30 april te Londen werden hem vijf vrije dagen gegund. De hertog raadde hem aan om alles te bezoeken wat men hem had aangeraden. Lodewijk Engelbert stelde Henry Simmons te zijner beschikking. Simmons was de zoon van een zadelmaker van Brussel en was voor de hertog een grote steun in de kennis van het land en de taal²⁹². In Italië stond ‘l’abbé Giuntotardi’ de hertog als ‘maître de langue’ bij²⁹³.

Guillaume Bosschaert was een andere trouwe reiscompagnon van de hertog. Net zoals Dey duikt Bosschaert bijna altijd op in het reisgezelschap dat voor het feitelijke reisdagboek wordt vermeld²⁹⁴. Ook hij had een welomschreven functie op reis. Uit de bronnen en de literatuur blijkt duidelijk dat het schilderen van landschappen en gebouwen de hoofdtaak was waar hij zich mee bezig diende te houden. In navolging van de hofhistoriografen aan onder andere het Bourgondische Hof (zoals Georges Chastellain er één was) bracht hij de bereisde streken in kaart. Niet beschrijvend, maar picturaal. Het beschrijvende gedeelte had de hertog ‘overgenomen’. Vele gravures, tekeningen en schilderijen zijn dan ook door hem vervaardigd. Bosschaert was ‘*directeur en chef du Musée à Bruxelles*’²⁹⁵ en tevens een begenadigd tekenaar. Op reis schetste hij allerlei voorwerpen zoals meubeltjes, kacheltjes, kistjes, ... om de hertog een indruk te geven wat hij eventueel kon aanschaffen voor de decoratie van zijn interieur²⁹⁶. Zo vinden we verschillende schetsen van vergezichten terug in een versie van het reisdagboek naar Rome²⁹⁷.

Reizen zat Bosschaert in het bloed. Hij deinsde er dan ook niet voor terug om andere continenten te bereizen. We denken dat de hertog zich aan zo’n avontuur ook wel wilde wagen, maar dat zijn gezondheid hem te grote parten speelde. Daarom liet de hertog Bosschaert alleen vertrekken naar het Caraïbisch gebied. Op uitdrukkelijke wens van de hertog moest Bosschaert een algemene prospectie van Martinique doen. Dit om het huwelijksfeest van zijn oudste zoon Prosper voor te bereiden. Geheel conform het verlichte ideaal raadde de belezen, maar niet bibliotheek hertog z’n vriend aan om het mythologisch werk *Carina et Zébedon* mee te nemen. In het boek werd een amfitheater op Martinique beschreven. Bosschaert bewonderde de hertog om het bedenken van zo’n ingenieuze ideeën. ... *pour vous exprimer combien j’ai trouvé charmante l’idée ingénieuse et gaie que vous avez imaginé. Permettez-moi de vous faire compliment de vos insomnies, puisque sans déranger votre santé, elles embellissent les objets qui se présentent en votre imagination*²⁹⁸. Schetsen van klederdracht, havenzichten, natuur, landschappen, bevolking, ... hadden tot doel de maskerade naar aanleiding van het huwelijk tot in de puntjes voor te bereiden. In zijn vele brieven

²⁹¹ ACA, Biographie Duc L.E. [II 43/2 VOYAGES], *Voyage de Bruxelles à Berlin et retour : 1806 (nov-déc), voyage 15*, ‘woord vooraf’.

²⁹² ACA, Biographie Duc Louis Engelbert [43/1 voyages], *Voyage à Londres, voyage 6*, 30/04/1782.

²⁹³ ACA, Biographie Louis Engelbert [III 43/3 voyages], *Voyage en Italie 1791, voyage 9*.

²⁹⁴ bv. ACA, Biographie Duc Louis Engelbert [43/1 voyages], *Voyage à Londres, voyage 6*, ‘woord vooraf’.

²⁹⁵ ACA, Correspondance L.E. 472, *Bosschart: directeur en chef du Musée à Bruxelles: notaire membre du conseil ducal d’Arenberg ... au duc Louis Engelbert 1802-1816*.

²⁹⁶ ACA, Correspondance L.E. 472, *Bosschart: directeur en chef du Musée à Bruxelles: notaire membre du conseil ducal d’Arenberg ... au duc Louis Engelbert 1802-1816*, Lettre de Bosschaert à Louis Engelbert, 30/07/1805.

²⁹⁷ ACA, Biographie Louis Engelbert [III 43/3 voyages], *Voyage en Italie 1791, voyage 9*.

²⁹⁸ ACA, Correspondance L.E. 472, *Bosschart: directeur en chef du Musée à Bruxelles: notaire membre du conseil ducal d’Arenberg ... au duc Louis Engelbert 1802-1816*, Lettre de Bosschaert à Louis Engelbert, 17/02/1808.

berichte Bosschaert herhaaldelijk over het leven op Martinique. *Les femmes créoles, la plupart grandes et bienfaites ont un costume qui leur est très avantageux*²⁹⁹. *Je n'y ai pas trouvé les graces naïves qui se présentent à chaque Page dans le petit Poème de la Danse. Ce sont autant de tableaux pleines de chaleur et de vérité, ils ne laissent à désirer qu'une description détaillée de ces jolies créoles qui d'un pas léger suivent le mouvement que le Plaisir et la Cadence leur inspirent... Renonçons pour un moment à l'idée de représenter la vue imposante du Port de St. Pierre. Supposons en contraire que les habitans de la Martinique ayant appris l'illustre mariage de la belle Stephanie lui adressent une députation chargée de lui présenter l'hommage des sentimens qu'ils éprouvent, en lui offrant dans de jolies corbeilles, oranges, ananas et autres productions de l'isle*³⁰⁰. De hertog drukte Bosschaert op het hart dat dit project geenszins mocht uitlekken. *Il vous serait bien facile, et sans lui donner le moindre soupçon de votre project lui faire en manière de conversation des questions sur le local, sur la manière dont les cases des nègres sont distribuées, sur l'habitation principale, son elevation, ...*³⁰¹.

Dit luisterrijke huwelijk tussen zijn oudste zoon Prosper en Stephanie Tascher de la Pagerie, een nicht van keizerin Joséphine, moest weerklank krijgen over gans Europa. Het feit dat de hertog een bijzondere sympathie had voor 'cette princesse créole' – Stephanie was op Martinique geboren - en zijn oudste zoon Prosper maakte dat hij het koppel dit exclusief feest wilde geven. *La surprise serait plus agréable encore par la représentation des lieux ou la Princesse Stephanie a pris naissance*³⁰². De hertog opperde om het feest te laten plaatsgrijpen in de 'Jardin des Entrées' aan het kasteel van Edingen³⁰³. We kunnen deze briljante verrassing toeschrijven aan de genegenheid en liefde die hij voor die mensen voelde. *Je pense même qu'une fête dans le genre de ce pays là mise en scène par une mascarade superbe et l'escume de la mer auprès de l'habitation de la mère de Stéphanie ferait plus de plaisir à ma belle fille que tous les autres sujets*³⁰⁴. Lodewijk Engelbert adoorde zijn schoondochter. Hij beschreef haar als een 'Botticelliaanse Venus' die uit de zee werd gebaard. *En effet, que peut on présenter de plus agréable à ma belle fille que la vue du port qui l'a vu naître avec la maison de l'habitation de sa mère, ...*³⁰⁵. Belangrijker was de prestige en de glans op het internationaal adellijk platform dat deze gebeurtenis met zich zou meebrengen. *Je suis persuadé, Monsieur le Duc quand ..., nous saurons tout ce que nous devons savoir pour préparer une fête charmante et d'autant plus piquante qu'on ne s'y attendra point!*³⁰⁶. Enkel genodigden en 'groten der aarde' waren uitgenodigd. Om een massale toeloop van ongewenste gasten te

²⁹⁹ ACA, Correspondance L.E. 472, Bosschart: directeur en chef du Musée à Bruxelles: notaire membre du conseil ducal d'Arenberg ... au duc Louis Engelbert 1802-1816, Lettre de Bosschaert à Louis Engelbert, 16/02/1808.

³⁰⁰ ACA, Correspondance L.E. 472, Bosschart: directeur en chef du Musée à Bruxelles: notaire membre du conseil ducal d'Arenberg ... au duc Louis Engelbert 1802-1816, Lettre de Bosschaert à Louis Engelbert, 07/03/1808.

³⁰¹ ACA, Correspondance L.E. 472, Bosschart: directeur en chef du Musée à Bruxelles: notaire membre du conseil ducal d'Arenberg ... au duc Louis Engelbert 1802-1816, Lettre de Bosschaert à Louis Engelbert, 16/02/1808.

³⁰² ACA, Correspondance L.E. 472, Bosschart: directeur en chef du Musée à Bruxelles: notaire membre du conseil ducal d'Arenberg ... au duc Louis Engelbert 1802-1816, Lettre de Bosschaert à Louis Engelbert, 16/02/1808.

³⁰³ ACA, Correspondance L.E. 472, Bosschart: directeur en chef du Musée à Bruxelles: notaire membre du conseil ducal d'Arenberg ... au duc Louis Engelbert 1802-1816, Lettre de Bosschaert à Louis Engelbert, 08/03/1808.

³⁰⁴ ACA, Correspondance L.E. 472, Bosschart: directeur en chef du Musée à Bruxelles: notaire membre du conseil ducal d'Arenberg ... au duc Louis Engelbert 1802-1816, Lettre de Louis Engelbert à Bosschaert, 13/02/1808.

³⁰⁵ ACA, Correspondance L.E. 472, Bosschart: directeur en chef du Musée à Bruxelles: notaire membre du conseil ducal d'Arenberg ... au duc Louis Engelbert 1802-1816, Lettre de Louis Engelbert à Bosschaert, 14/02/1808.

³⁰⁶ ACA, Correspondance L.E. 472, Bosschart: directeur en chef du Musée à Bruxelles: notaire membre du conseil ducal d'Arenberg ... au duc Louis Engelbert 1802-1816, Lettre de Bosschaert à Louis Engelbert, 16/02/1808.

voorkomen werkte men met een ticketsysteem dat toegang moest verschaffen³⁰⁷. Met deze vormen van prestige en onderscheiding komen we opnieuw in aanraking met de distinctietheorie van Pierre Bourdieu waar er in het hoofdstuk over ‘reizen en interesses’ dieper op ingegaan zal worden.

Vanop het thuisfront voerde Lodewijk Engelbert een erg intense briefwisseling over wat de meest prestigieuze opdracht van Bosschaert voor de hertog zou worden. Ook de hertog zelf was op het thuisfront actief bezig met de organisatie van het feest. Hij probeerde zoveel mogelijk informatie over Martinique en de Benedenwindse Eilanden te verzamelen. Uit deze correspondentie, die in uitstekende staat is nagelaten, blijkt dan ook het aanstekelijk enthousiasme van de hertog om dit project te verwezenlijken. *J'ai appris par Mr. Moreau de St. Merry, qu'il avait des gravures et les desseins de toute ce qu'il y est de curieux dans l'Isle, étant l'historiographe des colonies*³⁰⁸. Dit heen en weer schrijven creëert nogmaals een blik in het karakter van de hertog, zoals we die in het inleidend hoofdstuk reeds belichtten. *Vous voyez donc, mon cher ami, qu'il sera facile d'obtenir de lui (Mr. Moreau de St. Merry) tout ce que nous voudrions, sans cependant lui dire le pourquoi, car pour réussir il faut toujours que le mystère le plus profond veilla la silence ... pour obtenir des succès en ce genre, il faut de la persévérance*³⁰⁹. Volgens de blinde hertog beschikte Bosschaert alleszins over deze eigenschappen. Aan lofbetuigingen voor Bosschaert is er dan ook soms geen gebrek. *Qui mieux que vous, mon cher ami, est capable d'imaginer de projeter ou de créer même quelque chose que fasse honneur et plaisir*³¹⁰. Al eerder had Bosschaert ook zijn bewondering voor het adellijke geslacht der Arenbergs laten blijken. *J'en profiterai pour te remercier exclusivement nos devoirs, je sais depuis longtemps combien de qualités aimables distinguent tous ceux qui portent ce nom et j'ajouterai avec grand plaisir au souvenir des vôtres, Monsieur le Duc, la connaissance de celui-ci*³¹¹. Door dit intense contact raakten de hertog en de museumconservator zodanig op elkaar ingespeeld dat ze elkaars schrijfstijl soms onbewust imiteerden. Vooral de romantische ondertoon van de hertog beïnvloedde Bosschaert in het schrijven van zijn brieven. Naar aanleiding van het miraculeuze overleven van een accident schreef Bosschaert: *... voiture et chevaux touché des huit pieds de hauteur dans une cave, la nuit couvrant de ses ombres cette horrible situation*³¹².

Advocaat Hyacinthe Mary en intendant-generaal Jean-Joseph Gendebien behoorden evenzeer tot de ‘vaste hofhouding’ waarmee de hertog zich thuis en sporadisch op reis omringde. Zij vergezelden de hertog één enkele keer op reis³¹³. Wanneer dringende boodschappen van het thuisfront dienden meegedeeld te worden, correspondeerde men met elkaar. Enkele keren, regelde

³⁰⁷ ACA, Correspondance L.E. 472, *Bosschart: directeur en chef du Musée à Bruxelles: notaire membre du conseil ducal d'Arenberg ... au duc Louis Engelbert 1802-1816*, Lettre de Louis Engelbert à Bosschaert, 06/02/1808.

³⁰⁸ ACA, Correspondance L.E. 472, *Bosschart: directeur en chef du Musée à Bruxelles: notaire membre du conseil ducal d'Arenberg ... au duc Louis Engelbert 1802-1816*, Lettre de Louis Engelbert à Bosschaert, 01/02/1808.

³⁰⁹ ACA, Correspondance L.E. 472, *Bosschart: directeur en chef du Musée à Bruxelles: notaire membre du conseil ducal d'Arenberg ... au duc Louis Engelbert 1802-1816*, Lettre de Louis Engelbert à Bosschaert, 01/02/1808.

³¹⁰ ACA, Correspondance L.E. 472, *Bosschart: directeur en chef du Musée à Bruxelles: notaire membre du conseil ducal d'Arenberg ... au duc Louis Engelbert 1802-1816*, Lettre de Louis Engelbert à Bosschaert, 06/02/1808.

³¹¹ ACA, Correspondance L.E. 472, *Bosschart: directeur en chef du Musée à Bruxelles: notaire membre du conseil ducal d'Arenberg ... au duc Louis Engelbert 1802-1816*, Lettre de Bosschaert à Louis Engelbert, 12/07/1805.

³¹² ACA, Correspondance L.E. 472, *Bosschart: directeur en chef du Musée à Bruxelles: notaire membre du conseil ducal d'Arenberg ... au duc Louis Engelbert 1802-1816*, Lettre de Louis Engelbert à Bosschaert, 07/04/1808.

³¹³ ACA, Biographie Duc Louis Engelbert [III 43/3,voyages], *Voyage de Bruxelles à Paris, 1806, voyage 14*, ‘woord achteraf’.

men een persoonlijke afspraak. Onder andere te Parijs ging de hertog met financieel expert Gendebien naar de Minister van Financiën om financiële kwesties te bespreken³¹⁴.

Dey, Bosschaert, Mary en Gendebien. Dit viertal was persoonlijke vriend van de hertog en behoorden tot de ‘vaste hofhouding’ die mee op reis ging. Daarnaast had de hertog nog een hele schare ‘los personeel’ (dagloners) die het zware en ‘vuile’ werk moesten opknappen. Dit personeelsbestand was niet echt vast en werd naargelang de duur en bestemming van de reis ingevuld. Opvallend is het feit dat de hertog op vele reizen zijn eigen kok mee had. Zo bemerkenswaardig hoeft dit ook niet te zijn als men weet hoe slecht de hertog verandering van spijzen verteerde. Op reis naar de zuidelijke provincies van Frankrijk maakte Mr. Saint-Boeuf de hertogelijke maaltijden klaar³¹⁵. Net zoals bij de Bergeycks stellen we een grote schare van domestieken met Frans klinkende namen vast. Ze waren niet alleen beter onderlegd in de finesse van voedselbereiding of haarverzorging, maar ze getuigden ook van een actieve belangstelling voor de Franse cultuur³¹⁶. Op weg van Brussel naar Berlijn vervulde Mr. Mangel de gastronomische wensen van de blinde hertog³¹⁷. Net zoals bij de lage adel behoorden domestieken, kamerheren en kamermeisjes steeds tot het vaste patroon wat de hofhouding op reis betrof³¹⁸. Zij werden verscheidene taken opgedragen. Ze varieerden van het openen van een deur, het dragen van de reisbagage, het escorteren van de hertog, het aanspannen van de paarden, het bezorgen van een pakje of brief, het oppikken van een passagier tot het waken over de veiligheid van de hertog op reis. De ‘valets de pied’ waren als het ware ‘bodyguards avant-la-lettre’. Soms werden ze voor bewezen diensten in natura betaald of kregen ze een extraatje op hun patroonsfeest. Dit kunnen we concluderen uit diverse rekeningen³¹⁹. Ze maakten in feite deel uit van het gezin. Bevriende graven (graaf van Maldeghem³²⁰), baronnen (baron van Felz³²¹) prinses (zoals de prins en markies van Gavere³²²) of hertogen die Lodewijk Engelbert op reis vergezelden hadden vaak ook hun eigen dienstpersoneel mee. Tijdens de reis naar het zuiden van Frankrijk had de bevriende baron d’Hooghvorst één domestiek met zich meegebracht³²³.

De modieuze verschijning van de hertog was in handen van de kameniers of ‘valets de chambre’. Niet alleen de hertog moest er piekfijn uitzien en opgemerkt worden. Ook de domestieken waren van prachtige habijten en livreien voorzien, belegd met gouden knopen en galons waarop het schild van de Arenbergs te zien was³²⁴. Fraai gekostumeerde en georneerde

³¹⁴ ACA, Biographie Duc Louis Engelbert [III 43/3,voyages], *Voyage de Bruxelles à Paris, 1806, voyage 14*, 05/04/1806.

³¹⁵ ACA, Biographie Duc L.E. [II 43/2 Voyages], *Voyage dans les provinces méridionales de la France, 1788, voyage 7*, ‘woord vooraf’.

³¹⁶ DE Vlieghe-DE Wilde, ‘Un pain pour le chocolat’, 107.

³¹⁷ ACA, Biographie Duc L.E. [II 43/2 VOYAGES], *Voyage de Bruxelles à Berlin et retour : 1806 (nov-déc), voyage 15*, ‘woord vooraf’.

³¹⁸ K. DE Vlieghe-DE Wilde, *Adellijke levensstijl: dienstpersoneel, consumptie en materiële leefwereld van Jan van Brouhoven en Maria Livina de Beer*, Leuven, 2005, 186-187.

³¹⁹ ACA, Biographie Louis-Engelbert d’Arenberg [43/1 voyages], *voyage à Londres 1782*, Rekeningen : compte rendu à Londres de Mr. Watt le 10 avril.

³²⁰ ACA, Biographie Louis-Engelbert d’Arenberg [43/1 voyages], *voyage à Londres 1782*, 03/04/1782.

³²¹ ibidem

³²² ibidem

³²³ ACA, Biographie Duc L.E. [II 43/2 Voyages], *Voyage dans les provinces méridionales de la France, 1788, voyage 7*, ‘woord vooraf’.

³²⁴ VERBRUGGE, A., ‘De garderobe: livreien en habijten’, 151-154.

domestieken en reisgezellen waren het paradepaardje waarmee de hertog zich op reis kon onderscheiden. Ze waren een bewijs van het overtollige kapitaal (economisch kapitaal) en de uitgebreide kring van metgezellen (sociaal kapitaal) die de hertog bezat. Ze waren eveneens het bewijs van wat Veblen de ‘conspicuous consumption’ noemt. Het feit dat de merendeel van hun tijd bestond uit wachten in ‘anti-chambres’

op orders, het controleren van de dagloners en het spenderen van geld aan theaters en winkels, was nog maar eens een bewijs van ‘the waste of capital’ zoals Veblen het noemde. In tegenstelling tot

Figuur 3: Wapenschild van de Arenbergs (uit: NEU, *Das Herzogtum*

Veblen, die hier toch radicaliseert, moeten we opmerken dat de schare bedienden en domestieken die de hertog op reis vervoegden niet overdreven groot was in relatie tot de activiteiten die effectief dienden vervuld te worden. In dit kader moeten we de ‘conspicuous consumption’ van de blinde hertog relativeren. De prestige die de tamelijk uitgebreide hofhouding met zich meebracht was een reden, maar niet de primaire reden zoals Veblen het voorstelt.

Voorts vermelden we nog enkele mensen die minimum één keer met de hertog optrokken: kardinaal Caprara, Madame de Crillon, Madame de Puységur en huismentor Ameil. Deze personen waren intieme vrienden van de hertog en vergezelden hen. Gezelschap en prestige waren de

voornaamste redenen waarom deze mensen op reis meegingen. Voor hen was het een privilege om met de hertog op reis te mogen gaan. Ze beschouwden dit

‘snoepreisje’ dan ook als de kans van hun leven.

Tot slot vergezelden ook familieleden de hertog op reis. Vooral zijn vrouw en zijn hoogbejaarde moeder werden vaak aan zijn zijde gezien. Zij reisden hoofdzakelijk mee in het kader van sociale contacten. Ze vergezelden de hertog wanneer die op visite mocht bij staatshoofden of andere hoogwaardigheidsbekleders. Als ze kon, vergezelde Louise Pauline de Brancas-Villars haar echtgenoot zoveel ze wou. Wanneer ze genoodzaakt thuis moet blijven, maakte ze zich vaak zorgen over de gezondheidstoestand van haar man op reis. Zo berichtte huisdomestiek Mr. Caussil aan Dey ons toch. *Monsieur et ami! Son Altesse madame la Duchesse a supporté très bien le voyage et est arrivé on ne peut mieux, mais le soir au lods elle a eu encore une attaque pareille à celle de veille ; on voit que la fatigue et l'inquiétude de savoir Mgr. Le Duc malade loin d'elle y contribuent beaucoup*³²⁵.

1.3. Blindheid en andere ongemakken

Zoals we in de inleidende biografie reeds aanstipten, was blind zijn in een eeuw van Verlichting een ‘fout in de historische genese’. Toch was dit het lot van de blinde hertog. Tot de achttiende eeuw

³²⁵ ACA, Correspondance [41/34 Dey], *Lettre de Mr. Caussil à Dey*, 04/08/1819.

werd een blinde als het ware als een heilige aanzien³²⁶. Met de intrede van de Verlichting werd de mythe rond de blinde gedesacraliseerd. Men kon enkel iets weten en bewijzen wanneer men het op een natuurwetenschappelijke manier kon waarnemen, kon zien³²⁷. Blind zijn in de Verlichting was een groot probleem. De interesse naar nieuwe kuren om blindheid op te lossen wilden deze handicap uit de maatschappij bannen. Aanzet tot deze stigmatisering waren de *Lettres sur les aveugles* van Diderot die blinden als armen van kennis karakteriseerde³²⁸. In 1784 richtte Valentin Haüy de eerste ‘blindeninstelling’ op³²⁹. Het is niet geweten of de hertog deze instelling bezocht heeft. Hij refereerde er alleszins niet naar in zijn reisverhalen. Keizerin Maria Theresia noteerde in 1779 dat de hertog de ogen goed openhield, geen grimassen maakte, dat hij netjes at en erg goed triktrak speelde. Maar niet alles was peis en vree³³⁰!

Uit het voorgaande deelhoofdstuk blijkt dat de hertog, omwille van zijn blindheid, in zijn dagelijkse activiteiten afhankelijk was van andere personen. Hij liet het niet vaak merken, maar deze handicap irriteerde hem soms uitermate. Wanneer op reis te Londen de dames een uitstapje maakten, had de hertog wat tijd voor zichzelf en kon hij zich in hogere kringen begeven. Door het ‘terrible obstacle’, zoals hij zijn blindheid omschreef, kon hij maar weinig van de politiek opsnuiven. Dit was de enige reden waarom hij verhinderd werd om naar het Parlement te gaan. Het laten vertalen en voorlezen van kranten en tijdschriften compenseerde dit tekort³³¹.

Op diners waar de hertog te gast moest zijn, konden doven en blinden zich zodanig vervelen dat ze zin hadden om het af te trappen. *Mes compagnons, étant de mon avis, sur l’ennui des diners priés, ennui inévitable pour des sourdes et muets, et plus encore pour quelqu’un qui réunit la cécité aux deux incommodités, nous ne nous rendîmes qu’ à notre corps défendant aux invitations qui nous furent faites, et préférâmes d’employer le restant de notre séjour à mener la vie des garçons et à courir les tavernes et autres bons endroits, que nous devons voir absolument pour qu’il ne manquait rien à nos observations*³³².

Bewust van zijn situatie, kon Lodewijk Engelbert zich dan ook goed inleven in de ongemakken die anderen door deze ‘handicap’ ervaarden. Hij prees zich gelukkig dat hij niet blind én doof was. Het was voor hem altijd aangenaam om in contact te komen met lotgenoten en hierover woorden te wisselen. Na de ontmoeting met de blinde Minister van Erediensten Portalis, was de hertog vol lof over de empathie die hij bij deze man gevoeld had. In zijn handicap had hij een zielsverwant gevonden. *Il est aveugle comme moi et on se comprend sans presque dire des mots*³³³.

Zijn blindheid speelde hem het meest parten op zijn reis naar Rome. Hij ervoer hartzeer wanneer hij de mooie kunstwerken niet met zijn eigen ogen kon bewonderen. *C’est bien dans les lieux sanctifiés par les antiquités, que j’ai éprouvé combien la perte de ma vue était soutenue par celle du touché ...*³³⁴ *Non, je le dis encore, jamais je n’ai été si oppressé de mon état et si fatigué*³³⁵.

³²⁶ W.R., PAULSON, *Enlightenment, romanticism and the blind in France*, Princeton, 5.

³²⁷ PAULSON, *Enlightenment, romanticism and the blind in France*, 11.

³²⁸ PAULSON, *Enlightenment, romanticism and the blind in France*, 12.

³²⁹ PAULSON, *Enlightenment, romanticism and the blind in France*, 14.

³³⁰ TYTGAT, ‘Een blinde hertog’, 25.

³³¹ ACA, Biographie Duc Louis Engelbert [43/1 voyages], *Voyage à Londres, voyage 6*, 26/03/1782.

³³² ACA, Biographie Duc Louis Engelbert [43/1 voyages], *Voyage à Londres, voyage 6*, 193

³³³ ACA, Biographie Louis Engelbert [III 43/3 voyages], *Voyage à Paris/Dusseldorf et retour : janvier-avril 1803, voyage 11*, 01/05/1803.

³³⁴ ACA, Biographie Louis Engelbert [III 43/3 voyages], *Voyage en Italie 1791, voyage 9*, 12/03/1791.

³³⁵ ACA, Biographie Louis Engelbert [III 43/3 voyages], *Voyage en Italie 1791, voyage 9*, 15/03/1791.

De blinde hertog had zo'n grote bewondering voor het cultuurpatrimonium van Rome dat hij vreesde door zijn blindheid tegen zuilen of andere kunstwerken aan te lopen. Hij was zich bewust van het gevaar en poogde daarom met de grootste omzichtigheid beelden of bouwwerken met de hand aan te raken. Voor hem was dit de enige manier om zich een indruk aan te meten. *Je sortis avec François et je m'en fus à Sainte Pierre, ou j'ai passé toute ma matinée pour prendre idée de l'intérieur de le superbe édifice, dont l'immensité n'étonne point les yeux à cause des justes proportions, dans lesquelles est cet édifice, mais qui effraye l'aveugle de qu'il tate en marchant les contours des masses, qui soutiennent la coupole et les bas côtés ...*³³⁶.

Om zich een beeld te vormen van het gelaat, de postuur, de kledij, ... van personen wendde hij zijn handen en vingers aan. *Tous les français enthousiasmés des attitudes et des graces de Madame Harte, l'exaltation était si forte pour elle, que désolé que ma cécité m'empêchait de l'admirer, on me força de tatter sa taille, ses epaules, son col et tous les traits de son visage avec mes doigts*³³⁷. Door zijn handicap, had de blinde hertog toch één voordeel. Als vrouwenliefhebber kon hij met het excuus blind te zijn vele vrouwen aanraken. Met nog meer gevoel dan een ziende sterveling kon de blinde hertog zich een realistisch beeld van de persoon in kwestie scheppen. Lodewijk Engelbert had namelijk tot zijn vijftwintig jaar personen kunnen waarnemen. Anders dan een blind geboren persoon was het voor hem makkelijker om vroegere voorstellingen op te roepen. Als zijn geheugen en verbeelding hem in de steek lieten, kon hij nog steeds beroep doen op de beschrijvingen en het oordeel van anderen. *D'ailleurs sentant la faiblesse de mes organes, pour juger les choses, je cherchais d'intéresser et d'apprécier le jugement des autres*³³⁸.

Naast de blindheid had de hertog een zwakke gezondheid. Vooral zijn spijsvertering was onderhevig aan de wisselende klimaten en spijzen die hij voorgeschoteld kreeg. In vele brieven jammerde de hertog daarover. Menigmaal kloeg hij steen en been over de erbarmelijke wegen, het miezerige weer of het lange reizen. Deze factoren speelden zeker en vast zijn gezondheid parten. Alhoewel de hertog gekend was als een hartelijk en vrolijk man, ergerde zijn gezondheid hem zodanig dat hij er moedeloos en triest van werd. *Le passage de la Durance, qui est le deuxième fleuve de la Provence que nous avons fait dans un bac très mauvais, inspire la tristesse*³³⁹. *Le froid et le mauvais temps qu'il faisait ce jour là, m'avait véritablement donné de l'humeur. Vous n'avez pas d'idée de chagrin que cela fait et combien ce physique du temps influe sur nos corps*³⁴⁰. Zenuwen en vermoeidheid maakten zijn ademhaling oppervlakkiger waardoor hij af en toe hyperventilatieaanvallen kreeg. *Le 4 arrivé à Rome à 5 heure après diné ayant envoyé de la Sainte Benoit avec un billet pour annoncer au Cardinal Busca mon arrivée, il vint au devant de moi avec Mr. D'Estévenon, le bonheur d'être avec deux personnes, qui me sont si chères, me fit oublier tous les maux, que je souffrais depuis deux ou trois jours, causés par mes nerfs, mon estomac, et une interception de transpiration*³⁴¹. De aanvallen waren soms zo erg dat er een dokter moest bijgehaald worden. *A son réveil le matin à 8 heures il eut des vomissements et rendit beaucoup de bille, une*

³³⁶ ACA, Biographie Louis Engelbert [III 43/3 voyages], *Voyage en Italie 1791, voyage 9*, 14/03/1791.

³³⁷ ACA, Biographie Louis Engelbert [III 43/3 voyages], *Voyage en Italie 1791, voyage 9*, 18/03/1791.

³³⁸ ACA, Biographie Louis Engelbert [III 43/3 voyages], *Voyage en Italie 1791, voyage 9*, 22/03/1791.

³³⁹ ACA, Biographie Duc Louis Engelbert [II 43/2 voyages], *Voyage au Sud de la France 1788, voyage 7*, 'lettre du duc L.E. à Madame la Duchesse de Marseille', 06/03/1788.

³⁴⁰ ACA, Biographie Duc Louis Engelbert [II 43/2 voyages], *Voyage aux provinces méridionales de la France 1788, voyage 7*, 05/04/1788.

³⁴¹ ACA, Biographie Louis Engelbert [III 43/3 voyages], *Voyage en Italie 1791, voyage 9*.

*fièvre violente succèda un moment après et le mit dans un accablement affreux, spasmes, mal à la poitrine, cataplasme, ...*³⁴².

1.4. Contacten met het thuisfront

Op zijn reizen had de hertog veel tijd om na te denken en zijn gedachten neer te schrijven. Zijn karakter komt in de correspondentie uitgesproken naar voren. Wanneer zijn vrouw hem niet vergezelde, schreef hij haar soms dagelijks brieven waarin hij zijn hartstochtelijke liefde voor haar tentoonspreidde. In zijn gedachten was hij altijd bij haar. *Adieu, mon cher coeur, demain je vous donnerai encore de mes nouvelles*³⁴³. Op zijn eerstgeboren dochter Pauline was hij bijzonder fier. Hij droeg haar een warm hart toe en getuigde in de vele brieven van de onuitputtelijke warmte die hij voor haar voelde. *Adieu, mon cher coeur, embrassez pour moi ma fille, Philemon et notre tapageur, et donnez moi de leurs nouvelles et des vôtres qui me font aussi agréables que nécessaires*³⁴⁴. Tussen de regels in kan je de zorg van een toegewijde vader bespeuren. De hertog leed onder het feit zijn kinderen (en vrouw) ‘zo lang’ te missen en stelde zich wellicht vragen of hij wel een goeie vader was. *Adieu, mon cher cœur, embrasses nos enfans, merciés Pauline de la jolie lettre qu'elle m'a écrite : elle m'a fait un plaisir indicible et son bon petit cœur s'y reconnaît à chaque mot. Embrassés mon tapageur Prosper et caresse notre tranquille Philemon*³⁴⁵. Philemon was eigenlijk de eerste naam van Paul van Arenberg. Dit schuldbesef stootte hem soms zo tegen de borst dat hij blij was dat zijn toenmalige ‘voogd’ abbé Ameil nu een deel van de vaderfunctie compenseerde. *Je vous remercie, mon cher Ameil, de l'indulgence avec la quelle vous traitez mon jeune. Je lui ai trouvé comme vous d'excellente germes pour être bien mais malheureusement le peu de suite que j'ai pu mettre moi même à son éducation à cause des evenements et des circonstances, lui a nuit beaucoup*³⁴⁶. Ondanks zijn drukke agenda en doorgedreven interesses die zijn aandacht en energie opslopten, verloor de hertog zijn oogappel Prosper niet uit het oog. Het is opvallend hoe sterk Prosper aanwezig was in zijn gedachten. Niet verwonderlijk, na twaalf jaar huwelijk had het echtpaar slechts één dochter. De geboorte van een mannelijke erfopvolger was dan ook als een laat godsgeschenk³⁴⁷.

Wanneer de hertog kinderen zag van bevriende hertogen of gravinnen, reflecteerde hij over de kindertijd en vergeleek hij de guitige kornuiten met zijn Prosper. Die reflectie over de zalige kindertijd was een romantisch kantje die de hertog meer en meer typeerde. *J' en ai trouvé un qui s'appelle Emilien de cette Madame Teissier dont je vous ai parlé. Il est de l'âge de notre petit Prosper. Il m'avait pris en amitié et en le caressant et pensant à lui, je me prettais à l'illusion et je me disais: Oui, Prosper que j'aime serait par moi ainsi caressé si j'étais à Bruxelles ... Elle a une*

³⁴² ACA, Biographie Duc Louis Engelbert [II 43/2 voyages], *Voyage à Vienne 1779, voyage 3, 9-10 juni*.

³⁴³ ACA, Biographie Duc Louis Engelbert [II 43/2 voyages], *Voyage dans les provinces méridionales de la France 1788, voyage 7, 'Lettre à Madame la Duchesse de Marseille', 06/03/1788..*

³⁴⁴ ACA, Biographie Duc Louis Engelbert [II 43/2 voyages], *Voyage dans les provinces méridionales de la France 1788, voyage 7, 'Lettre à Madame la Duchesse de Marseille', 07/03/1788.*

³⁴⁵ ACA, Biographie Duc Louis Engelbert [II 43/2 voyages], *Voyage dans les provinces méridionales de la France 1788, voyage 7, 'Lettre à Madame la Duchesse de Lyon', 29/03/1788.*

³⁴⁶ ACA, Correspondance Louis Engelbert [Régistre 4, p. 88b. 176, 41/14], 201-246: *Corr. L.E. 206, 'brief van de blinde hertog aan abbé Ameil', 08:05/1806.*

³⁴⁷ J. DE WOLF, 'Een prinsenspiegel', M. DEREZ e.a. red. *De blinde hertog: Louis Engelbert van Arenberg en zijn tijd: 1750-1820*, Leuven, 1996, 29.

*petite fille de 3 ans qu'elle aime beaucoup et qui a autant d'oreille que notre fils Prosper*³⁴⁸. In een andere brief aan zijn vrouw schreef hij over de twee charmante zonen van Madame Mercier. De kleinste van drie jaar was zo aanhankelijk dat hij de hertog niet wilde loslaten en constant op zijn schoot wilde zitten. Deze ontstuijghigheid van dit tedere kind deed hem opnieuw aan Prosper denken³⁴⁹. Wellicht verzonk de hertog graag in de gedachten die hem terugvoerden naar zijn onbezorgde kindertijd en jeugd. Bestookt van alle kanten maakte de hertog een moeilijke en verwarrende mentale periode door. Enkele jaren later, toen hij op weg was van Düsseldorf naar Parijs, kocht de hertog allerlei cadeautjes voor zijn pasgeboren zonen Paul en Philippe³⁵⁰. Over hen schreef hij beduidend minder. Niet alleen geschenken voor zijn kinderen, maar ook huishoudelijke aankopen probeerde hij op reis te realiseren. Hij kon hiermee zijn echtgenote verrassen. Zo kocht hij te Langres drie grote vleesmessen, tien jachtmessen – alweer een vorm van adellijke exclusiviteit³⁵¹ - stopnaalden, brievenhouders, oesterlepels, ... Laconiek stelde hij dat hij vijf kleine botte messen had gekocht om de vriendschap met zijn 'vrouwen' (echtgenote en dochter) niet door te snijden. Vijf scherpe messen dienden om de banden met maîtresses door te snijden³⁵².

Hier begeven we ons op glad ijs. Had de hertog een maîtresse en was zijn echtgenote hiervan op de hoogte? We hebben geen enkel sluitend bewijs kunnen vinden voor deze insinuatie, maar aan vrouwelijke adoratie had de hertog geen tekort. Voor de vrouw van de bevriende generaal de Puységur had de hertog een aardige boon. Op weg van Düsseldorf naar Parijs volgde ze hem overal. Haar schoonheid was volgens de hertog ontstellend en hij bewierookte haar dan ook met vele woorden. *Mon cher ami ! La plus aimable, la plus spirituelle de toutes les femmes s'adresse à moi pour des affaires. Tu verras par cette lettre ci-jointe qu'elle m'écrit, que je ne puis pas mieux la déposer, qu'entre tes mains. Je te conjure de vous amener, en fiacre, menez la au spectacle dans ma languette enfin soignez la, fâtez la, je vous tiendrai compte de tout, car mes connaissances me doivent point être à charge à mes amis. Tu peux l'amener à Enghien, tu m'obligeras et ma femme, puisque c'est la belle sœur de mon ami Puységur*³⁵³. Thérèse de Beaufort liet alleszins haar grote blijken van waardering voor de smaak en aandacht van de hertog. *Je ne sais comment vous exprimer ma reconnaissance Mr. Le Duc, pour toutes les bontés que vous avez pour moi, on m'a remis à mon réveil un charmant cadeau de votre part, dont je vous fais un million de remerciements, c'est bien aimable à vous Mr. Le Duc de vous être ressourvenus avoir privées de deux superbes pots de tubéreuses qui sans doute ornaient votre salle, le sachet est d'une odeur excellente et le vinaigre me fait le plus grand plaisir, vous ne pourriez deviner mieux mon goût, je vous repète encore une fois Mr. Le Duc, combien je suis sensible à toutes vos bontés je vous prie de vouloir bien agréer l'assurance de toute ma reconnaissance*³⁵⁴.

³⁴⁸ ACA, Biographie Duc Louis Engelbert [II 43/2 voyages], *Voyage dans les provinces méridionales de la France 1788, voyage 7*, 'brief van de blinde hertog aan Madame la Duchesse d'Arenberg', 24/03/1788.

³⁴⁹ ACA, Biographie Duc Louis Engelbert [II 43/2 voyages], *Voyage dans les provinces méridionales de la France 1788, voyage 7*, 'brief van de blinde hertog aan Madame la Duchesse d'Arenberg', 15/03/1788.

³⁵⁰ ACA, Biographie Louis Engelbert [III 43/3 voyages], *Voyage à Paris/Dusseldorf et retour : janvier-avril 1803, voyage 11*, 11/05/1803.

³⁵¹ BLONDE, B., 'Botsende consumptiemodellen ? De symbolische betekenis van goederenbezit en verbruik bij de Antwerpse adel (ca. 1780)', G. MARNEF en R. VERMEIR, red., *Adel en macht: politiek, cultuur, economie*, Maastricht, 2004, 133.

³⁵² ACA, Biographie Duc L.E. [II 43/2 Voyages], *Voyage dans les provinces méridionales de la France, 1788, voyage 7*, 24/02/1788.

³⁵³ ACA, Correspondance L.E. 472, Bosschart: directeur en chef du Musée à Bruxelles: notaire membre du conseil ducal d'Arenberg ... du duc Louis Engelbert 1802-1816, 16/06/1807.

³⁵⁴ ACA, Corresp. L.E. Régistre 4, p. 88b. 176, Lettre de Thérèse de Beaufort au duc: 1806-19, 215.

Niet alleen de familie was iets waarover de hertog vaak dacht en schreef, ook de lopende zaken op het thuisfront hielden hem bezig. Veelal hield Gendebien hem op de hoogte wat er op zijn domeinen gebeurde en hoe de zaken er financieel en administratief voor stonden. Tijdens zijn reis van Brussel naar Berlijn stuurde Gendebien vele poststukken op die hem hierover inlichtten. Het rapport over de mijn van Vedrin was het belangrijkste nieuws. Verder handelden de stukken over wettelijke maatregelen die de keizer had genomen, tentoonstellingen over industriële producten, de publicatie van een administratief en statistisch jaarboek over Parijs en de departementen van de Seine, ...³⁵⁵

1.5. Vergelijking met andere reizigers

Uit voorgaande onderhoofdstukken blijkt al duidelijk van welke privileges op logistiek en organisatorisch vlak de blinde hertog kon genieten. Het vermoeden dat gewone reizigers hiervan niet konden gebruik maken, ligt voor de hand. Op basis van deze onderhoofdstukken zouden we ons al een beeld kunnen vormen van welke zaken relevant en welke irrelevant zijn voor de gewone reiziger. Om onze vermoedens te staven, moeten we de bewijzen uit de reisverhalen van de ‘gewone reizigers’ halen.

Een vergelijking met andere reizigers is trouwens niet zo eenvoudig als men zou denken. Wat is een ‘gewone’ reiziger? Bestaat die wel? Aan welke voorwaarden moet hij voldoen? Er bestaat een grote heterogeniteit onder de motieven, plannen, middelen, gevoelens, bestemmingen, ... van die reizigers. Om te kunnen bepalen wat een ‘gewone reiziger’ in vergelijking met de blinde hertog is, moeten we de unieke kenmerken van de blinde hertog naar voor schuiven. Z’n status, blindheid, rijkdom en de mogelijkheid om niet in functie van een ‘grand tour’ op reis te gaan, zijn hoofdkenmerken die hem van een gewone reiziger onderscheiden. Bourdieu spreekt dan ook van ‘distinction’. We zullen zien dat net die ‘onderscheidingsdrang’ een groot verschilpunt met de gewone reiziger is. Een ‘gewone reiziger’ is dus iemand die zonder status, zonder fysieke handicap en zonder al te grote rijkdom voor zijn plezier, welbepaald doel of in functie van een ‘grand tour’ – alhoewel dit al in de lijn ligt van de hertogelijke onderneming – reist.

Reizigers die reizen omwille van ontspanning, plezier, uit ‘escapisme’, gewoon reizen om te reizen, om er even tussenuit te zijn, kwamen niet vaak voor. Het hedendaagse patroon van strandvakanties of reizen doorspekt met een vleugje natuur, cultuur, avontuur en gastronomie was niet standaard voor die tijd. Een gewone reiziger in de achttiende eeuw reisde toch in functie van middelen en doelen. *It is the description of geographical settings, manners and customs, including diverse anecdotes, arranged in an autobiographical manner.* Zo omschreef Charles Badden in een kritisch artikel over Tobias Smollett’s reisverhalen, de kernmotieven van standaardreizigers in de achttiende eeuw³⁵⁶. Daarom proberen we objectieve reisverhalen van neutrale reizigers te vergelijken met de reizen van de hertog. Iemand die in de achttiende eeuw reisde zonder echt doel

³⁵⁵ ACA, Biographie Duc L.E. [II 43/2 VOYAGES], *Voyage de Bruxelles à Berlin et retour : 1806 (nov-déc), voyage 15, 09/09/1806.*

³⁵⁶ C. BADDEN, ‘Tobias Smollett: Deciphering Letters, travels through France and Italy and The Expedition of Humphry Clinker’, J. VIVIES en C. DAVISON red., *English Travel Narratives in the Eighteenth Century: Exploring genres* (Studies in Early Modern English Literatures IX), Ashgate, 2002, 60.

van betekenis, pende zijn avonturen niet neer. Bijgevolg kunnen we geen volledig onderscheid maken tussen een hertogelijke reiziger en een gewone reiziger. Daarom schetsen we steeds kort de achtergrond van de drie ‘gewone’ reizigers die we uit een overvloed aan reisverhalen distilleerden.

Tobias George Smollett was een Schotse auteur die in 1721 geboren werd en op vijftigjarige leeftijd stierf. Hij is vooral bekend vanwege zijn picareske novellen zoals ‘Roderick Random’ en ‘Peregrine Pickle’. Aan de universiteit van Glasgow studeerde hij geneeskunde. Algauw aspireerde hij een literaire carrière. Op zoek naar hulp voor zijn zwakke gezondheid reisde Smollett rond 1760 - twintig jaar voor aanvang van de eerste hertogelijke reis en dus twintig jaar vroeger op het vlak van infrastructurele ontwikkelingen! - doorheen Italië en Frankrijk. Van deze omzwervingen schreef hij zijn indrukken neer³⁵⁷.

William Beckford werd in 1760 geboren en was het enige kind van een enorm rijke familie. Zijn vader was een groothandelaar in suiker(producten) in West-Indië en zijn moeder was een kleindochter van de zesde ‘Earl’ (graaf) van Abercorn. Beckford werd thuis onderwezen en kreeg pianolessen van Mozart. Alexander Cozens leerde hem schilderen. Op twintigjarige leeftijd ging hij met z’n voogd op ‘grand tour’ doorheen Europa. Hiervoor had hij al enkele kleine reizen ondernomen³⁵⁸.

Novalis, Goethe, Ludwig Tieck en Joseph von Eichendorff zijn allen romantici die te voet of te paard reisden³⁵⁹. Goethe maakte wel nog een belangrijke reis naar Italië. Hun motto was ‘het volledig in zich opnemen van de natuur en de streek en het ontdekken van hun ziel’, zoals Cornelius Neutzsch het zo mooi formuleerde³⁶⁰. Allen reisden ze om zichzelf beter te leren kennen en zich van vele indrukken te vergewissen. Zij bereisden enkel Duitsland.

François-Armand-Frédéric de la Rochefoucauld is de zoon van de graaf van Liancourt, de latere ‘maître de la garde-robe’ van Lodewijk XVI. Qua achtergrond en levensstijl sluit hij het dichtst aan bij de blinde hertog. De la Rochefoucauld bereisde zijn geboorteland Frankrijk³⁶¹.

Wat bij alle ‘gewone’ reizigers opvalt is dat de organisatie, voorbereiding en logistiek lang niet zo uitgebreid was als bij de blinde hertog. Er is geen sprake van reisboeken of verhalen uit een privé-bibliotheek, geografische kaarten - uitgezonderd bij Beckford en de la Rochefoucauld -, vaktijdschriften in verband met reiskoetsen, diefstalpreventie, paarden, Men had er het geld of de middelen niet voor. De reisentourage was beperkt en lang niet iedereen die mee was had een aparte functie zoals bij de blinde hertog. Reizigers moesten hotels of herbergen ter plaatse boeken en moesten zelf met douaniers, postbeambten en herbergiers onderhandelen. Men had op reis weinig vaste adressen bij familie of vrienden. De dag voor vertrek kon men ook niet bij kennissen of vrienden uitrusten om met verse kracht de reis aan te vatten. Het onbrak hen gewoon aan slagkracht en sociaal kapitaal. Daar men kortere tochten of reizen met minder personen ondernam,

³⁵⁷ ‘Smollett, Tobias George’, *Winkler Prins*, 6de uitg., XVI, Brussel, 1953, 718.

³⁵⁸ E. MAVOR, *The Grand Tour of William Beckford (Europe before the Revolution seen through the Eyes of a Quizzical Young Man)*, Harmondsworth, 1986, 1-21.

³⁵⁹ *Reisen deutscher Romantiker* (Deutsche Reihe 75), Jena, 1983, titel.

³⁶⁰ C. NEUTZSCH, *Reisen um 1800*, 99.

³⁶¹ FRANCOIS DE LA ROCHEFOUCAULD, *Voyages en France (1781-1783)*, J. MARCHAND ed. (Société de l’histoire de France I), 2 dln., Parijs, 1933, 1-2.

waren sommige voorbereidselen dan ook niet nodig³⁶². Ze hoefden namelijk ook geen prestige uit te dragen wanneer ze door dorpen en steden trokken. Een mankement, een weinig opgepoetste koets, een afgemat paard of een haperende organisatie betekende geen smet op het blazoen, omdat ze eenvoudigweg geen blazoen hadden. Toch duurde de reis soms langer dan de hertogelijke onderneming en beklagden ze zich over het tekort aan luxe en comfort en wierpen ze weleens jaloerse blikken naar de uitrusting van lokale edellieden. *Valognes, 18 mai: le même jour, j'ai couché à Valognes. C'est dans cette ville qui se rassemble la noblesse de Cotentin. On y voit des carrosses et des équipages, ah quelle chance ils ont!*³⁶³. Terwijl de hertogelijke entourage met drie gekochte 'Wiener batardes' en één Duitse koets, aangespannen door vier gehuurde paarden – een reis was te lang of te uitputtend om dit met eigen paarden te doen, meestal werden zelfs afgedankte racepaarden of postkoetspaarden ingezet - van Brussel naar Wenen trok, reisden de 'gewone' reizigers enkel te paard of te voet. Wanneer het langere afstanden betrof werd een schamele koets gehuurd.

Tobias Smollett reisde om zijn gezondheidsproblemen op te lossen en nam daarom zijn kleine familie in zijn zog mee. Men reisde in een gehuurde koets³⁶⁴. Het is waar dat ook de hertog met familieleden op reis trok, maar dit omwille van een andere reden. Smollett reisde wellicht met zijn familie om hem bij te staan op vlak van zijn gezondheid. Een zieke ijende persoon kon moeilijk zelf alles regelen en kon zichzelf niet zo goed verzorgen als zijn familie deed. Moest hij op reis sterven, dan was zijn familie er toch om hem in zijn laatste uren bij te staan. De blinde hertog nam zijn familie mee als teken van 'conspicuous leisure'. De familie moest samen met de hertog de staatsbezoeken afleggen en de sociale contacten onderhouden waardoor het sociaal prestige uitgedragen werd. Natuurlijk diende de familie ook als gezelschap, maar dit was niet de hoofdreden.

Het lijkt er sterk op dat William Beckford samen met een voogd zich te gehuurd paard voortbewoog. Of er een koets aanhing is waarschijnlijk, maar wordt nergens vermeld. *When we stopped to change horses*³⁶⁵, ... *I started up at seven in the morning of July 15th, ordered the horses, and set forward*³⁶⁶ ... *Then, mounting our horses ... till we came to a rapid steep*³⁶⁷ ... *We mounted; spurred back, through the grove of pines which protect Valombrose from intrusion; descend the steeps, and, gaining the plains, galloped in three hours to Florence*³⁶⁸. Het feit dat soms één roeiboot/kajak of gondel werd gehuurd doet het vermoeden rijzen dat men slechts met twee personen op reis was. *Hiring a skiff, I rowed about a mile down the stram, and landed on a sloping meadow, level with the waters, and newly mown*³⁶⁹ ... *I procured a gondola*³⁷⁰. Ter plaatse werd men soms rondgeleid door een bevriende kennis of een adellijk persoon met wie men zelf contacten legde. *Eight days later he left Venice in company with Giustiniana, her Count, and his*

³⁶² bv. Een reisgezelschap bestaande uit een kleine familie met gehuurde koets of een reisgezelschap bestaande uit twee vrienden te paard sprong niet zo vlug in het oog als een steenrijke hertog met vier georneerde koetsen en een hele hofhouding. Daarom was inbraakpreventie minder belangrijk voor de gewone reiziger dan voor de hertog.

³⁶³ FRANCOIS DE LA ROCHEFOUCAULD, *Voyages en France I*, 75.

³⁶⁴ BADDEN, 'Tobias Smollett: Deciphering Letters, travels through France and Italy and The Expedition of Humphry Clinker', 54.

³⁶⁵ MAVOR, *The Grand Tour of William Beckford*, 24.

³⁶⁶ idem, 43.

³⁶⁷ idem, 87.

³⁶⁸ idem, 105.

³⁶⁹ idem, 42.

³⁷⁰ idem, 57.

own pagan idol as he was now calling Cornaro³⁷¹ ... The Conte Nobili conducted us, a noble Lucchese, but born in Flanders, and educated at Paris³⁷² ... Next morning, the Padre Decano gave us chocolate in his apartments; and, afterwards, led us round the convent, insisting most unmercifully upon our viewing every cell, every dormitory³⁷³.

De romantici reisden te paard of te voet. *Froh und wohlgenut traten wir unsere Fussreise an. Jeder seine grüne Reisetasche umgehungen, den Mantel um den Rücken geschnallt und oft plötzlic auf dem Gipfel einer ...*³⁷⁴. Wanneer men lange stukken moest doen, huurde men een paard. Meestal reisden ze alleen of met een vriend. Enkel Novalis was hierop een uitzondering: *Gutes Mutes enflogh ich am 15. April früh um acht Uhr mit meinem Hofmeister, Herrn Zachariä, und dem bedienten David unserm dumpfen Musenfitz in einer leichten Chaise mit zwei Pferden Extrapost*³⁷⁵. Novalis had ook een bediende mee om de paarden te menen. Ludwig Tieck zag een andere reiziger in een rijtuig met één paard de berg oprijden. *Wir konnten nur langsam reiten, und ich fror um so mehr; eine Chaise, die ich bei diesem Wetter einen Berg hinauffahren sah, machte auf mich einen sehr abenteuerlichen Eindruck*³⁷⁶. Van een draagstoel wordt er niet gesproken. De hertog haalde het gebruik van een draagstoel wel aan, maar dan eerder uit prestigieuze in plaats van praktische overwegingen.

De organisatie van de la Rochefoucauld lag al meer in de lijn van de blinde hertog. Hij reisde met enkele bedienden te paard en koets en had van vooraf contact gelegd met adellijke contactpersonen die hem op sleeptouw zouden nemen. Aan het begin van het reisverhaal lichtte hij zijn organisatie zelf toe: *Notre manière de voyager est certainement la plus simple et jugée la meilleure par ceux à qui nous en avons parlé. Nous sommes, M. de Lazowski, mon frère et moi, à cheval, un domestique dans une voiture à deux chevaux et un palefrenier pour avoir soin de notre équipage, composent notre suite*³⁷⁷. Belangrijke contactpersonen ontmoette hij dan ook frequent op reis en veelal assisteerden ze hem naar de volgende stopplaats. *Les premières connaissances que je fis dans cette ville (Rouen) furent avec MM. Les Grands vicaires de Rouen, qui me reçurent avec des honnêtetés dont je ne puis trop me louer. Mr. l'abbé Marescot eut la complaisance de me conduire dans la ville et les environs et de me faire connaître le pays... Mr. l'abbé de Goyon me procura un autre plaisir plus sensible: celui d'une société ou il m'introduisit et ou je passai agréablement l'hiver*³⁷⁸ ... *Nous y avons plusieurs connaissances: M. Kick est celle que nous avons le plus cultivée pendant notre séjour. C'est un des premiers négociants de Marseille; il est consul de la Maison d'Autriche*³⁷⁹.

Wat betreft contacten met het thuisfront wordt niet veel vermeld³⁸⁰. Vaak waren deze reizigers langer onderweg dan de blinde hertog. De melancholie overviel hen wel, maar weinig spreken ze over hun familie of schrijven ze brieven. Bij gewone reizigers is de familie vaak ook niet

³⁷¹ MAVOR, *The Grand Tour of William Beckford*, 63.

³⁷² idem, 86.

³⁷³ idem, 105.

³⁷⁴ *Reisen deutscher Romantiker*, 52.

³⁷⁵ idem, 10.

³⁷⁶ idem, 20.

³⁷⁷ FRANCOIS DE LA ROCHEFOUCAULD, *Voyages en France I*, 109.

³⁷⁸ FRANCOIS DE LA ROCHEFOUCAULD, *Voyages en France I*, 3.

³⁷⁹ FRANCOIS DE LA ROCHEFOUCAULD, *Voyages en France II*, 24.

³⁸⁰ op de achterflap van het werk 'Reisen deutscher Romantiker' staat een lijst met brieven die door de romantici aan personen geschreven zijn; het bevat geen groot aantal brieven en aangezien ze niet weergegeven zijn tussen de tekstpassages zijn ze allicht van secundair belang.

zo uitgebreid en belangrijk dan in adellijke kringen. Daarenboven kostte het versturen van een brief handenvol geld, wat men niet frequentelijk kan doen. Het hertogelijke reisverhaal was eerder een lange brief ‘post datum’.

Net zoals de blinde hertog hadden de gewone reizigers ook met ongemakken af te rekenen. Warmte, onverharde wegen, ondermaats comfort, slechte gezondheid, Het valt wel op dat de ‘gewone reizigers’ – uitgezonderd Tobias Smollett die net zoals de blinde hertog een slechte gezondheid had - niet zo vlug kloegen over het weer. Een plausibele reden is er daar niet voor, enkel dat men misschien in betere weersomstandigheden kon reizen. Beckford had wel last van insecten: *the plagues of Egypt have been renewed, one might almost imagine, in this country, by the appearance of the oak trees: not a leaf have the insects spared*³⁸¹. Alhoewel ze in minder comfortabele omstandigheden reisden – je moet in acht nemen dat iemand die arm was niet vaak reisde, dus wie soms op reis ging, had toch beetje geld – ze in vergelijking met de blinde hertog zeker niet meer kloegen. Net zoals de hertog beschreef men de infrastructuur als zijnde in haar eerste fase en werd de wegeaanleg hoofdzakelijk als slecht bestempeld. Het varieerde ook van streek tot streek en op dit vlak was Frankrijk best ontwikkeld. Vooral in kleine steden of stopplaatsen liet de infrastructuur te wensen over of was ze nog onbestaande. De blinde hertog kloeg hier niet over omdat zijn contactpersonen en domestieken reeds op voorhand kleine herbergen hadden geprospecteerd om in geen verloederd huis te moeten overnachten. Doorgaans overnachtte de hertog in een degelijk hotel in een grote stad, in een eigen eigendom, bij familie of bij vrienden. De gewone reizigers hadden deze privileges niet en moesten zich hoofdzakelijk in kleine herbergen, schamele afspanningen of vuile dorps-hotels te slapen leggen. De zieke Smollett stoorde zich hier uitermate aan: *inns are far from hospitable: the chambers are in general cold and comfortless, the beds paultry, the cookery execrable, the wine poison, the attendance bad, the publicans insolent and the bills extortion ... The beds put me in mind of the holes described in some catacombs, in which the bodies of the dead were deposited, being thrust in with the feet foremost*³⁸². Zo’n harde taal over het ‘hotelwezen’ noteerden we nooit bij de hertog. Ook de wegeinfrastructuur moest het ontgelden: *... from Antibes to Nice the roads are very bad, through rugged mountains bordered with precipices on the left, and by the sea to the right, whereas in fact, there is neither precipice nor mountain near it*³⁸³ ... *The heavy roads and ugly prospects, together with the petulant clamours of my petitioners, made me quite uncharitable*³⁸⁴ ... *The road was never formed to delight an impatient traveller, loose pebbles and rolling stones render it, in the hightest degree, tedious and jolting*³⁸⁵.

De la Rochefoucauld wist de ondermaatse hotelinfrastructuur een beetje te relativieren. *Il est inutile de se plaindre des auberges; encore bien heureux d’avoir trouvé celle-la qui est la seule dans l’endroit... Il est vrai qu’il n’y avait rien pour les chevaux et que nous n’y trouvames pas de quoi suouper. Je fus obligé de coucher habillé sur un lit composé d’une paillasse dont les puces me tourmentaient fort*³⁸⁶. Wellicht omdat hij doorgaans in mooie hotels in grote steden kon

³⁸¹ MAVOR, *The Grand Tour of William Beckford*, 65.

³⁸² BADDEN, ‘Tobias Smollett: Deciphering Letters, travels through France and Italy and The Expedition of Humphry Clinker’, 58.

³⁸³ BADDEN, ‘Tobias Smollett: Deciphering Letters, travels through France and Italy and The Expedition of Humphry Clinker’, 63.

³⁸⁴ MAVOR, *The Grand Tour of William Beckford*, 34.

³⁸⁵ MAVOR, *The Grand Tour of William Beckford*, 53.

³⁸⁶ FRANCOIS DE LA ROCHEFOUCAULD, *Voyages en France II*, 67.

overnachten. Eén mindere nacht was geen reden om zich over het tekort aan comfort te beklagen. De la Rochefoucauld reisde uitsluitend in Frankrijk en daarom was de klachtenregen over de slechte wegen veel minder aanwezig. Het postkoetsennetwerk was daar goed georganiseerd en vele belangrijke verbindingswegen waren daarom behoorlijk aangelegd. Toch was lang niet alles al goed aangelegd. De wegen in de Limousin behoorden tot de beste van Frankrijk en van Europa – voor zover hij Europa bereisd had -, besloot hij.

2. Reizen en interesses

2.1. Cultuur

Voordat we de culturele interesses van de hertog in kaart brengen, moeten we de breed te interpreteren term ‘cultuur’ van naderbij bekijken. Volgens cultuuranthropoloog William Sewell bestaan er twee concepten van cultuur³⁸⁷. De eerste betekenis ziet cultuur als een theoretisch gedefinieerd aspect van het sociale leven, zoals biologie, economie, politiek, Wanneer we het over cultu(u)r(en) hebben, belichten we de tweede betekenis. Hier gaat het om een concrete wereld van geloven en praktijken. Het houdt nauw verwantschap met de samenleving. Zo hebben we de Europese cultuur en de Amerikaanse cultuur, de cultuur van de ‘beschaafden’ en deze van de ‘barbaren’ (vb. indianen)³⁸⁸. Deze tweede ruimere betekenis zullen we achterwege laten. Het is niet zozeer deze betekenis die de hertog interesseert als hij het over cultuur met een grote ‘C’ heeft³⁸⁹. Interesses in mens en maatschappij hebben we onder een ander deelhoofdstuk geplaatst, maar kunnen we evenzeer in deze tweede betekenis kaderen. De hertog maakte af en toe aantekeningen omtrent de gelijkenissen en verschillen tussen nationale culturen. Toch is het wat riskant om deze informatie in de tweede betekenis onder te brengen.

*Vivre noblement, c'est accepter la fatalité de l'oisiveté, ou profiter des bonheurs du loisir ... Et non seulement par le complexe modèle d'acculturation présenté aux imitations bourgeoises, mais au sens le plus courant du mot : bibliothèques, collections des chartes et d'antiquités, travaux historiques, littéraires, scientifiques, artistiques, tourisme érudit, journaux intimes, autobiographies, le tout relevant à fois du détachement amateuriste et de l'état de représentation permanente des nobles*³⁹⁰. Zo omschrijft Suzanne Fiette in haar werk de activiteiten van de adel in het algemeen. Toonaangevend, dat wel, maar te beperkt en te generaliserend.

Uit de literatuur weten we dat de hertog een erg brede smaak qua cultuur had en net zoals andere hoge edellieden niet voor mecenaat verlegen zat³⁹¹. Zoals het zijn stand betaamde, nodigde hij artiesten, kunstenaars, beeldhouwers, auteurs, ... op zijn residentie uit. Uit artikels van voormalig archivaris Eduard Laloire en Leuvens archivaris Eduard van Even komt het mecenaat van Lodewijk Engelbert dan ook sterk naar voren. Guillaume Bosschaert was medebezieler van het mecenaat van de blinde hertog. Men voerde daaromtrent een intense briefwisseling³⁹². *Louis Engelbert duc d'Arenberg s'est occupé beaucoup d'art. Il a acquis lui-même, à Paris surtout, plusieurs tableaux qui font la beauté de la galerie d'Arenberg. Il a protégé les artistes, les peintres*

³⁸⁷ W. SEWELL, ‘The Concept(s) of Culture’, E. BONNELL en L. HUNT red. *Beyond the cultural turn. New Directions in the Study of Society and Culture*, Berkeley, 1999, 38-40.

³⁸⁸ SEWELL, ‘The Concept(s) of Culture’, 39.

³⁸⁹ SEWELL, ‘The Concept(s) of Culture’, 40.

³⁹⁰ FIETTE, *La noblesse française des Lumières à la Belle Epoque : psychologies d'une adaption*, 210.

³⁹¹ DEREZ, M., ‘Cultuur en levensstijl’, M. DEREZ e.a. red. *Arenberg in de Lage Landen: een hoogadellijk huis in Vlaanderen en Nederland*, Leuven, 2002, 313-346. - TYTGAT, J.-P., ‘Een blinde hertog’, M. DEREZ e.a. red. *De blinde hertog: Louis Engelbert van Arenberg en zijn tijd: 1750-1820*, Leuven, 1996, 11-27. – DEWALD, *The European Nobility, 1400-1800*, 150-151; 163. – E. VERSCHUEREN, ‘De galerij: mecenaat en Romereis’, M. DEREZ e.a. red. *De blinde hertog: Louis Engelbert van Arenberg en zijn tijd: 1750-1820*, Leuven, 1996, 137-140.

³⁹² o.a. ACA, Correspondance L.E. 472, Bosschart: directeur en chef du Musée à Bruxelles: notaire membre du conseil ducal d'Arenberg ... au duc Louis Engelbert 1802-1816, 18/06/1813.

*et les sculpteurs, tels que Geedts, le directeur de l'Académie de Louvain*³⁹³. *Nous avons trouvé dans les papiers d'un ami, aujourd'hui décédé, des pièces éparses concernant le duc. C'est une correspondance entre Dey, secrétaire intime du prince, Bosschaert, conservateur du musée de Bruxelles, et Geedts, directeur de l'Académie de Louvain. Elles nous montrent quelle sollicitude ce grand seigneur accordait aux artistes et combien il s'intéressait à leurs productions. Persuadé qu'elles ne sont pas sans intérêt pour l'histoire de l'art en Belgique, nous croyons devoir les publier*³⁹⁴. De correspondentie met de 'secrétaire-intime' Elisabeth Florent Dey had ook vaak dit thema als onderwerp. In opdracht van de blinde hertog droeg Dey Paul Geedts op om hem een schilderij van David Teniers op te sturen. De zoon van Paul Geedts was blijkbaar een begenadigd schilder. Nog voor aanvang van zijn reis wilde de hertog de jonge Geedts installeren in zijn galerij te Brussel *pour lui permettre de continuer ses études devant les œuvres de grands maîtres*. Pierre-Paul Geedts *accepta l'offre du duc et passa six mois dans l'hôtel d'Arenberg*³⁹⁵.

Hoe zat het nu op reis met deze buitengewone belangstelling? Hoe leefde het mecenaat door op reis? Wat bezocht de hertog bij voorkeur en hoe verschilde dit van de interesse van een gewone reiziger? In hoeverre was sociaal prestige en 'conspicuous consumption' belangrijk? Hield de hertog daar überhaupt rekening mee of was het puur zijn innerlijke kunsthistorische drijfveer die hem tot deze activiteiten aanzette?

Rome was het mekka voor elke kunst- en cultuurliefhebber. Het was ook één van de uitgelezen bestemmingen voor een grand tour. Hoewel niet op grand tour, ondernam de hertog veel activiteiten die in deze lijn gesitueerd kunnen worden. Lodewijk Engelbert liet zich graag op sleeptouw nemen door lokale kunstkenner die hem in contact brachten met de beroemdste kunstenaars. We zullen niet uitvoerig ingaan op deze contacten en zeker niet op het kunsthistorische aspect. Dit omdat Xavier Duquenne tegen eind 2006 hieromtrent een publicatie klaarstoomt. Eén van die begeleiders was 'le maître italien d'Estevenon'. Samen brachten ze een bezoek aan het atelier van Canova. Volpato, de beroemdste graveur van Rome was de volgende persoon met wie ze kennismaakten. Hij graveerde zichten op Rome en maakte antiquiteiten in miniatuur. Zijn zoon baatte een magazijn met porselein uit. Chevalier Azara vervaardigde de meest complete verzameling marmeren bustes. De hoofden van Telemachos, Alexander de Grote, Epicurus, Socrates, Themosthenes, ... alle werden ze door deze grootmeester gesculpteerd³⁹⁶. Niet alleen werden nieuwe kunstwerken vervaardigd, ook oude kunstwerken werden te Rome gerestaureerd. Voor deze verfijnde techniek had de hertog ook grote belangstelling. Francesco lo Sposino was bezig met het herstellen van de bronzen Tiberius die het eiland Capri sierde. En zo kunnen we nog een tijdje doorgaan. De hertog bezocht niet alleen galerijen, gaanderijen en ateliers, hij kocht of bestelde veelvuldig antieke kunstwerken om zijn kasteel in te richten. Bustes van meesters uit de Oudheid waren een decorum dat hoog aangeschreven stond in de Verlichting. Tevens kon ze de rijkdom en het financieel vermogen van de hertog etaleren³⁹⁷. Lokale handelaars, verwante hertogen, staatshoofden, ... zullen zeker opgemerkt hebben hoe graag en hoe veel geld de hertog op zijn reizen besteedde aan kunst.

³⁹³ E. VAN EVEN, *Le duc Louis Engelbert d'Arenberg, protecteur des arts (1810-1820), fragments d'une correspondance inédite avec notes précédés d'une notice sur M. Ed. Van Even par Alex Tillot*, (1905), 8.

³⁹⁴ VAN EVEN, 'Le duc Louis Engelbert d'Arenberg, protecteur des arts', 15.

³⁹⁵ VAN EVEN, 'Le duc Louis Engelbert d'Arenberg, protecteur des arts', 8.

³⁹⁶ ACA, Biographie Louis Engelbert [III 43/3 voyages], *Voyage en Italie 1791, voyage 9, 04/03/1791*.

³⁹⁷ ACA, Biographie Louis Engelbert [III 43/3 voyages], *Voyage en Italie 1791, voyage 9, 05/03/1791*.

De kunsthistorische interesse en consumptiedrang van de hertog was over heel Europa gekend. Om dit imago nog wat kracht bij te zetten mocht Bosschaert af en toe een tentoonstelling organiseren met alle werken die de Arenbergs bezaten. Zo beval de blinde hertog in 1813 in een brief om de nodige voorbereidingen omtrent die tentoonstelling aan te vatten³⁹⁸. Zijn adoratie voor de Romeinse cultuur stak hij dan ook niet onder stoelen of banken. Het politieke bewind nam de blinde hertog wel deftig op de korrel: *Rome, [...] et au genre humain, que vos consuls et vos cesars n'en firent au monde, puisse un jour la triple couronne, pardonnez, ce vœu échappe y indignation, puisse cette couronne de vos superbe maitre être humiliée autant que la poussière du capitole et du Palatin, adieu Rome!*³⁹⁹. De 'Catalogue général des peintres, dessins, cartes, plans, estampes achetés par le duc Louis Engelbert d' Arenberg dans ses voyages de 1789 et 1791 pour Bruxelles et Arenberg'⁴⁰⁰ geeft een exhaustief overzicht van alle aankopen van de hertog op reis tussen 1789 en 1791. In hoofdzaak bevat de lijst aankopen in Italië. Etruskische vazen, witmarmeren schouwen, marmeren en bronzen bustes, zichten op Rome, gravures en schilderijen van alle afzonderlijke bouwwerken te Rome, tekeningen en schilderijen van het volk, de klederdracht, de gewoontes, topografische kaarten van sites (vb. Pompeï), bas reliëfs van Firenze, antieke beeldengroepen, historische kaarten, ... Topwerken waren wellicht de beeldenkop van Laocoön, - die de hertog ondanks grote armoede voor geen geld ter wereld wilde afstaan – het beeld van 'Amor en Psyche' van Canova, vier tekeningen van Rembrandt, 'les noces d'Alexandre et Roxane', ... 'Een zicht op het kasteel van Habsburg' en 'Un Capucin à qui ma femme baise la main' hadden wellicht een meer sentimentele waarde⁴⁰¹. De hertog liet gedurende zijn reis ook zijn vrouw en zichzelf herhaaldelijk portretteren. Madame de la Tour was professioneel schilderes en had de eer om het gelukkige paar op doek vast te leggen. De hertog zag er dan ook minutieus op toe dat de gelaatstreken van de Arenbergs duidelijk in zijn gezicht weergegeven werden. Een portret in profiel kon dit het best aantonen⁴⁰². Drie van de vier adellijke families bezaten een familiestuk of portret van een (al dan niet overleden) familielid. Bij de niet-adellijke huishoudens speelden portretten in het algemeen, en familiestukken in het bijzonder, op dat ogenblik eigenlijk geen rol van betekenis meer⁴⁰³.

Als de hertog niet met kunst bezig was op reis, dan was hij veelal andere 'elitaire' bezigheden aan het bedrijven. De literatuur gaf al aan dat hij dol was op concerten, opera's, theater, ballet, zang, dans,⁴⁰⁴ Ook op reis was dit niet anders. Samen met een bont gezelschap bracht hij vele avonden door in de meest roemruchte zalen van Europa. Te Londen bezocht hij de belangrijkste concertgebouwen. Op privé-feestjes en vertoningen was hij een graag geziene gast. Het was vooral op deze feestjes dat echt naar muziek en zang geluisterd werd. Het huwelijk tussen

³⁹⁸ ACA, Correspondance L.E. 472, *Bosschart: directeur en chef du Musée à Bruxelles: notaire membre du conseil ducal d'Arenberg ... au duc Louis Engelbert 1802-1816*, Lettre de Louis Engelbert à Bosschaert, 04/03/1813.

³⁹⁹ ACA, Correspondance [41/34 Dey], *Lettre de Mr. Le duc d'Arenberg à Dey*, 24/06/1816.

⁴⁰⁰ ACA, BiographieLouis Engelbert d'Arenberg [IV 100-36/35], *Catalogue général des peintres, dessins, cartes, plans, estampes achetés par le duc Louis Engelbert d'Arenberg dans ses voyages de 1789 et 1791 pour Bruxelles et Arenberg*.

⁴⁰¹ ACA, BiographieLouis Engelbert d'Arenberg [IV 100-36/35], *Catalogue général des peintres, dessins, cartes, plans, estampes achetés par le duc Louis Engelbert d'Arenberg dans ses voyages de 1789 et 1791 pour Bruxelles et Arenberg*.

⁴⁰² ACA, Biographie Louis Engelbert [III 43/3 voyages], *Voyage à Paris/Dusseldorf et retour: janvier-avril 1803, voyage 11*, 23/01/1803.

⁴⁰³ DE Vliegheer-de Wilde, K., 'Un pain pour le Chocolat: het dienstpersoneel van de graaf en de gravin van Bergeyck (ca. 1685-1741)', G. MARNEF en R. VERMEIR, red., *Adel en macht: politiek, cultuur, economie*, Maastricht, 2004, 95-121.

⁴⁰⁴ cf. VERSCHUEREN, E. en COUVREUR, M., 'Het theater', M. DEREZ e.a. red. *De blinde hertog: Louis Engelbert van Arenberg en zijn tijd: 1750-1820*, Leuven, 1996, 137-144. - DEREZ, M., 'Cultuur en levensstijl', M. DEREZ e.a. red. *Arenberg in de Lage Landen: een hoogadelijk huis in Vlaanderen en Nederland*, Leuven, 2002, 313-346.

Prosper en Stephanie Tascher de la Pagerie werd door een creools koor opgeluisterd. Een ballet volgde aansluitend. Het feest was een voorbeeld van het overvloedig uitgeven van geld en het uitstellen van alle luxe en rijkdom. De hertog verwees in een brief aan zijn vrouw naar feesten die andere hoge edellieden organiseerden. Ambassadeur Tipppo-Saïb had het exorbitante feest van de Turkse Keizer bijgewoond. De ambassadeur werd beloofd een even vrolijk leven in Parijs te kunnen genieten. *Nous attendons ici l'ambassadeur de Tipppo-Saib ... On prétend qu'il vient de Constantinople, où il a reçu de l'empereur turc les temoignages de la plus grande considération, et qu'il lui a donné une fête qui a couté je ne sais combien, qui était magnifique. Les contes que l'on fait sont qu'il veut établir à Paris tout le luxe asiatique possible et qu'il a porté pour cela 18 millions pour sa dépense, ainsi que des présents fort magnifiques pour le roi et la reine, et une quittance de 22 millions que les français doivent à son père pour les frais de la guerre qu'il on soutenu*⁴⁰⁵.

Operabezoeken dienden meer om met gasten die hij overdag niet had kunnen ontvangen, af te spreken⁴⁰⁶. Als blinde hechtte hij enorm veel belang aan muziek en klank. Toen Milady Harcourt haar eigen 'Assembly' organiseerde, zag hij z'n kans schoon om op eigen houtje naar een vioolconcerto van Jardini bij Monsieur Gor te gaan. Volgens Lodewijk-Engelbert was Jardini de beste violist die bestond en was hij superieur aan alle anderen. De zoetgevooisde klanken die de viool meebracht, streken als zoete honing over de snaren van zijn ziel. Ook de engelse 'backing vocals' en harpist kon hij erg smaken⁴⁰⁷. Het was een ideaal om te ontsnappen aan de barre weersomstandigheden op lange, koude winteravonden. Ze deden hem zijn zwakke gezondheid en sluimerende melancholie vergeten. Die muzikale interesse vertaalde zich dan ook in de aankopen die de hertog op reis deed. Originele muziekpartituren, instrumenten en muziekboeken droegen zijn voorkeur weg⁴⁰⁸. Ook schafte hij zich twee Cremonaviolen aan⁴⁰⁹. De hertog bezocht niet alleen uit puur amusement deze vormen van tijdverdrijf. Neen, als volleerd scout zag hij ook toe op de mimiek van de acteurs, de tonale hoogten die een stem kon bereiken, de inkleding van het decor, de intonatie van een stem, de kostuums waarin acteurs getooid waren, ... Hij nam er notitie van en deed zo inspiratie op voor de toneelvoorstellingen die adellijke families onder elkaar organiseerden⁴¹⁰. Het kasteel van Edingen was daarvoor een uitgelezen locatie.

Paardensport en jagen waren ook hobby's van de hertog. Voor zijn ongeval bedreef hij beiden tegelijkertijd. Het jagen te paard was één van zijn favoriete bezigheden en bereidde hem voor op een militaire carrière (cf. supra). Maar ook na zijn ongeval bleef hij de sport beoefenen. Zelfs op reis. Het jagen ging niet meer zo vlot als vroeger, maar nog steeds genoot de hertog er met volle teugen van. *Je fus l'après diner me promener à cheval au bas de la montagne, je parcourus quelques chemins dans le bois du hane, et j'eus le plaisir d'entendre que mes chiens chassant avaient trouvé quelque chose*⁴¹¹. En wanneer men in Engeland, het land van de paarden(sport) was,

⁴⁰⁵ ACA, Biographie Duc Louis Engelbert [II 43/2 voyages], *Voyage aux provinces méridionales de la France 1788*, voyage 7, Lettre de Louis Engelbert duc d'Arenberg à Madame la Duchesse, 20/03/1788..

⁴⁰⁶ VERSCHUEREN en COUVREUR, M., 'Het theater', 141.

⁴⁰⁷ ACA, Biographie Louis-Engelbert d'Arenberg [43/1 voyages], *voyage à Londres 1782*, 17/04/1782.

⁴⁰⁸ ACA, Biographie Louis Engelbert [III 43/3 voyages], *Voyage à Paris/Dusseldorf et retour : janvier-avril 1803*, voyage 11, rekeningen.

⁴⁰⁹ ACA, Biographie Louis-Engelbert d'Arenberg [43/1 voyages], *voyage à Londres 1782*, rekeningen.

⁴¹⁰ ACA, Biographie Louis Engelbert [III 43/3 voyages], *Voyage à Paris/Dusseldorf et retour : janvier-avril 1803*, voyage 11, 07/02/1803.

⁴¹¹ ACA, Correspondance L.E. 472, Bosschart: directeur en chef du Musée à Bruxelles: notaire membre du conseil ducal d'Arenberg ... du duc Louis Engelbert 1802-1816, 12/05/1813.

was het logisch dat een paardenkoers op het programma stond. Nog steeds zijn de renpaardkoersen van Epsom wereldbekend. Met grote zin voor overdrijven noemde de hertog deze ‘meeting’ het meest levendige spektakel dat op aarde te zien is’⁴¹². De ‘high society’ van Engeland kan zich nog steeds vergapen aan de uitzonderlijke ‘toilettes’ die dames zich aanmeten. Het was en is een evenement van zien en gezien worden.

Kuren was een andere adellijke aangelegenheid. Met de ontdekking van minerale bronnen was dit fenomeen in de achttiende eeuw ‘en vogue’ gekomen⁴¹³. De hertog liet niet na, in alle kuuroorden die hij aandeed, een bad te nemen om zijn lichaam te zuiveren. *L’après diner le Comte Cobenzl et nous trois nous avons été faire une visite à Baden au Prince et à la Princesse Colorado qui y étaient pour prendre les bains, nous sommes revenus à tems à Laxenis pour la chasse de la passe, j-y-ai laissé aller ma femme et ma mère et je suis rentré comme à mon ordinaire m’entretenir avec mon amirante*⁴¹⁴. Kuren werd niet alleen vanuit medische redenen ondernomen. De behandeling of het gebruik van de baden was erg duur en enkel rijken konden dit betalen. Zo kreeg het een elitair karakter waardoor rijken zich konden onderscheiden. Bath in Engeland, Tivoli in Italië, Baden in Duitsland, Saint-Amand-les-Eaux in Frankrijk, ... ze werden allemaal aangedaan⁴¹⁵. *Je t’engagerais même aux boues de St Amand-les-Eaux qu’on n’ a pas assez. Comme tu connais ce lieu dégoutant je ne t’en parle que pour te rappeler ce remède ouvre les pores*⁴¹⁶. Omdat het reisverhaal doorheen de Lage Landen spoorloos is, kunnen we ook niet uit deze mogelijke schat aan informatie putten. We vermoeden wel dat ook Spa door de hertogelijke entourage aangedaan werd.

Typisch voor de hertog was zijn voorliefde voor bibliotheken. Hoewel geen bibliofiel, had hij vooral interesse in de structuur en architectuur van bibliotheken en had hij een voorliefde voor originele oude drukken. De hertog beschreef onder andere de bibliotheek van Londen erg gedetailleerd. De collecties werden aangekocht door het Parlement, maar ook geschonken door koningen en particulieren. De collecties werden helemaal niet door elkaar gehaald en telkens werd de naam van de schenker bewaard, zodat ze bijna een heilige status kregen. Het ‘Cabinet d’histoire naturelle’ was volgens de hertog niet te vergelijken met de verzameling van de Franse koningen. Ze was amper twintig à vijftig jaar oud en drukte de interesse van de natie uit voor de wetenschappen en haar vooruitgang. *Les personnes qui le dirigent passent pour les premiers savans del’univers*, besloot de hertog⁴¹⁷.

Een gewone reiziger had vaak niet de mogelijkheid om een bibliotheek te bezoeken of tot in de kleinste kamertjes gegidst te worden. De hertog had dit privilege wel en maakte er dankbaar gebruik van. Hij was dan ook bijzonder verheugd dat hij een manuscript van Jean- Jacques Rousseau ter hand mocht nemen⁴¹⁸. *Le baron (de Felz) et moi, nous fûmes en arrivant chez un*

⁴¹² ACA, Biographie Louis-Engelbert d’Arenberg [43/1 voyages], *voyage à Londres 1782*, 14/05/1782.

⁴¹³ F. BLUCHE, *La vie quotidienne de la noblesse française aux XVIIIème siècle*, Parijs, 1980, 67.

⁴¹⁴ ACA, Biographie Duc Louis Engelbert [II 43/2 voyages], *Voyage à Vienne 1779*, voyage 3, 30/05/1779.

⁴¹⁵ ACA, Biographie Louis-Engelbert d’Arenberg [43/1 voyages], *voyage à Londres 1782*, 13/05/1782. – ACA, Biographie Louis Engelbert [III 43/3 voyages], *Voyage à Paris/Dusseldorf et retour : janvier-avril 1803*, voyage 11, 09/02/1803.

⁴¹⁶ ACA, Correspondence [41/16 – 337-349], *Mr. Général Puységur au duc Louis Engelbert d’Arenberg 349*, 20/02/1813.

⁴¹⁷ ACA, Biographie Louis-Engelbert d’Arenberg [43/1 voyages], *voyage à Londres 1782*, 27/04/1782.

⁴¹⁸ ACA, Biographie Louis-Engelbert d’Arenberg [43/1 voyages], *voyage à Londres 1782*, 17/05/1782.

*Libraire où nous achetâmes toutes les estampes et les livres qui regardent les antiquités*⁴¹⁹. Op zijn reizen kocht de hertog onder andere een gravure van de Slag bij Den Haag of een gravure van de veldslag te Austerlitz⁴²⁰. Hij kocht ook een verzameling kranten betreffende de oorlog en een werk waarin de oorlogsvisies van Frederik de Grote met bijbehorend tactisch plan van het Pruisisch leger in opgetekend stonden. Hoewel hij nooit aan de frontlinie had moeten strijden, was de hertog uitermate in krijgskunde geïnteresseerd. Hij zocht wellicht wat compensatie voor het verloren gaan van z'n militaire carrière. Misschien poogde hij via de verlichte inzichten van grote veldheren de overwinningen van zijn voorvaderen beter in te schatten. Het is ook geweten dat hij op reis vele legerkampen- en compartimenten aandeed. Een ander reden zou het aantreden in het leger van zijn oudste zoon Prosper kunnen zijn. Op reis doorheen Londen werd de hertog door Milord Mulgrave en Milord Harvey ontvangen. Zij kenden de militaire interesses van de hertog en wisten hem te plezieren met een bezoek aan een oorlogsboot met vierenzeventig kanonnen, die de Engelsen op de Fransen in de laatste oorlog hadden gewonnen. Onder admiraal Houvé mocht de hertog een tocht op zee maken⁴²¹.

Traditionele bouwwerken, monumenten, paleizen en andere interesseerden de hertog zeker en vast. Maar dit punt van interesse is minder belangrijk. Het zijn de bezoeken die een gewone reiziger doorgaans aflegt wanneer hij 'vluchtig' een land/streek wilde bezoeken. Specifieke privileges of lokale vrienden-gidsen zijn niet nodig om een binnenstad op traditionele wijze te verkennen. Wanneer de hertog zulke bezoeken maakte, berichtte hij er enkel uitvoerig over wanneer hij het interieur op een erg gedetailleerde manier beschreef. Ook het bezoeken van mausolea of monumenten van voorvaderen of belangrijke koningen, keizers, veldheren, ... genoten zijn volle aandacht⁴²². Lodewijk Engelbert deelde in navolging van vele reisgidsen en andere reisdagboeken historische weetjes mee⁴²³. Weinig origineel en wellicht overgepend uit een reisgids, maken ze er ons vooral op attent dat ook de hertog van de 'petite histoire' hield en de 'traditionele' (i.t.t. de 'elitaire') cultuur bedreef.

2.2. Gastronomie

Gastronomie was eveneens belangrijk op reis. Vandaag de dag worden gastronomische weekends aangeboden. In de tijd van de blinde hertog bestond dit nog niet. Men moest zelf instaan voor het zoeken van de perfecte keuken. Omdat de hertog een zwak spijsverteringssysteem had en hij graag uitpakte met zijn grote entourage werd er af en toe een privé-kok op reis meegenomen. Op

⁴¹⁹ ACA, Biographie Duc Louis Engelbert [II 43/2 voyages], *Voyage aux provinces méridionales de la France 1788*, voyage 7, 28/04/1788.

⁴²⁰ ACA, Biographie Louis-Engelbert d'Arenberg [43/1 voyages], *voyage à Londres 1782*, 01/05/1782. - ACA, Biographie Louis Engelbert [III 43/3 voyages], *Voyage à Paris/Dusseldorf et retour : janvier-avril 1803*, voyage 11, rekeningen. - ACA, Biographie Duc Louis Engelbert [III 43/3, voyages], *Voyage de Bruxelles à Paris, 1806*, voyage 14, 07/04/1806.

⁴²¹ ACA, Biographie Louis-Engelbert d'Arenberg [43/1 voyages], *voyage à Londres 1782*, 30/04/1782.

⁴²² vb. In karmelietenkerk van Lyon ligt het mausoleum van de familie de Villeroy (uit: ACA, Biographie Duc Louis Engelbert [II 43/2 voyages], *Voyage dans les provinces méridionales de la France 1788*, voyage 7, 27/02/1788.)

⁴²³ vb. het dorp Domrémy van Jeanne d'Arc wordt ook wel eens 'la pucelle' (naar de maagd Jeanne) genoemd (uit: ACA, Biographie Duc Louis Engelbert [II 43/2 voyages], *Voyage dans les provinces méridionales de la France 1788*, voyage 7, 23/02/1788. - Valence is de stad van de messen (uit: *Voyage dans les provinces méridionales de la France 1788*, voyage 7, 03/03/1788. - de Pont Morane te Lyon, genoemd naar zijn constructeur, dateert uit 1242 en is daarmee de oudste brug van Lyon (uit: ACA, Biographie Duc Louis Engelbert [II 43/2 voyages], *Voyage dans les provinces méridionales de la France 1788*, voyage 7, 27/02/1788).

tussenstops deed men een herberg aan. Ter plaatse overnachtte men in een herberg of hotel en nuttigde daar de maaltijd. Hoe zag een maaltijd van de hertog eruit? Dineerde hij vaak en graag copieus of schoof hij enkel aan overvloedige diners aan wanneer hij in (belangrijk) gezelschap was? Was gastronomie ook één van zijn interessepunten of at hij louter omdat hij honger had? Streefde men een bepaalde etiquette na? Kortom, we proberen in volgend onderhoofdstuk de eet- en tafelgewoontes van een blinde hertog (op reis) na te gaan.

We kunnen al meteen één conclusie trekken. Ondanks dat de hertog een slecht functionerende maag had, at hij alles wat hij wou. Hij lustte nagenoeg alles, maar at vooral met mate. In tegenstelling tot de gangbare eetgewoontes in Engeland – schaaap met aardappelen en rosbief waren vaak voorkomende dagschotels⁴²⁴ – serveerde het menu van het St James Royal Hotel waar hij te Londen overnachtte zowat alles: soep, tong, inktvis, garnalen, rivierkreeft, lamsbout, asperges, zalm, lamskotelet, gekookte kip, mintsaus, limoensaus, boterbroodjes, ...⁴²⁵ Wanneer hij over het eten morde, had dit niet te maken met het feit dat hij het niet mocht, maar met de bereidingswijze. In grote steden waar hij overnachtte was de keuze ruimer en waren de hotels groter en luxueuzer. Hij kon dan ook bestellen wat hij wilde. Te Parijs stond rumsteak, slagroomtaart, salade, oestersaus, kalkoen, asperges, spinazie, heilbot, lotte, ... op het menu⁴²⁶. Als hij kon prefereerde de hertog vis boven vlees of gevogelte. In de grote havenstad Marseille kon hij zijn hart ophalen aan zeewolf, goudbrasem, wijting, rode poon, sardientjes, st.-jacobsschelpen, mosselen, zeeëgel, ... Hij zei dan ook met grote voldoening: *jamais, ma faim était plus grande que maintenant et jamais, mon estomac était plus doux que maintenant*⁴²⁷. Onderweg moest hij zich tevreden stellen met minder keuze en minder kwaliteit zoals kikkerbiljetjes, rundsvlees en gevogelte⁴²⁸. De blinde hertog verkoos meestal streekproducten. Aangezien men op doorreis minder vaak aan de zee kwam, stond vooral vlees en gevogelte op het menu. Het is dan ook vooral op tussenstops dat de hertog kloeg van zijn maag. Had dit te maken met het feit dat het vlees of gevogelte betrof of met de kwaliteit van de herberg? Onderweg probeerde de hertog vaak fruit te eten en water te drinken om zijn getergde maag wat te zuiveren. Soms liet hij vers fruit uit zijn eigen boomgaarden rond het kasteel te Edingen door Parmentier of Bosschaert opsturen⁴²⁹. Lodewijk Engelbert was geen echte fijnproever, maar hechtte wel veel belang aan het de beleefdheid en netheid van het personeel, de etiquette van zijn tafelgenoten en het verzorgde decor.

Een wijnkenner en –liefhebber was hij wel. Sporadisch dronk de hertog water of bier. Vooral in Frankrijk deed hij zich te goed aan alle wijnen die de streek hem schonk. Dat hij een onderlegd oenoloog was, bewijst zijn voorliefde voor Bourgognewijn (Clos Vougeot, Meursault, Nuits St. Georges, Chambertin, Premeaux vert), wijn uit de streek van de Languedoc, Vogezen, Bordeaux en Rhônevallei. en zijn uitgebreide wijnkelder. De witte wijn uit Cassis bij Marseille *est*

⁴²⁴ ACA, Biographie Louis-Engelbert d’Arenberg [43/1 voyages], *voyage à Londres 1782*, 17/03/1788.

⁴²⁵ ACA, Biographie Louis-Engelbert d’Arenberg [43/1 voyages], *voyage à Londres 1782*, rekeningen.

⁴²⁶ ACA, Biographie Duc Louis Engelbert [III 43/3,voyages], *Voyage de Bruxelles à Paris, 1806, voyage 14*, rekeningen.

⁴²⁷ ACA, Biographie Duc Louis Engelbert [II 43/2 voyages], *Voyage aux provinces méridionales de la France 1788, voyage 7*, 16/04/1788.

⁴²⁸ ACA, Biographie Duc Louis Engelbert [II 43/2 voyages], *Voyage aux provinces méridionales de la France 1788, voyage 7*, 22/02/1788.

⁴²⁹ ACA, Correspondance L.E. 472, Bosschart: directeur en chef du Musée à Bruxelles: notaire membre du conseil ducal d’Arenberg, lettre de Parmentier à Bosschaert, 07/04/1808.

*un des meilleurs et équivant au Meursault*⁴³⁰. De blinde hertog had zijn vaste adressen en leveranciers op reis en nam steevast enkele kisten mee voor zijn wijnkelder thuis en in Parijs toen hij in de streek was. In de kelder van het hôtel van zijn verblijf in de Parijse Rue d'Antin was een grote hoeveelheid flessen gestockeerd: vijftien flessen Bordeaux, vijftien flessen Lamotte, tien flessen Ségur, 30 flessen Bourgogne, 20 flessen Moselle, vijftien flessen Grenache en tien flessen Torremille, Madeirawijn, zeven flessen miswijn, muskaatwijn, tweeëntwintig flessen bier, porto, likeur, ...⁴³¹. Op weg naar het zuiden van Frankrijk stopten Dey en de hertog bij Raymond de Chenove, een plaatselijk wijnhandelaar: *grand bavard, fameux anfileux*, die de hertog aanraadt om kaas te eten zodat hij de wijn beter proeft, *mais ce bourreau ne connaissait pas mon estomac*, merkte de hertog opnieuw fijntjes op⁴³². Hij was één van de beste leveranciers van de hertog. Mr. Gillette was de persoon die de hertog assisteerde in de aankopen en bestellingen plaatste⁴³³. Buitenlandse wijn en de rode claretwijn vond hij maar 'fluitjeswijn'⁴³⁴. Je hoeft geen wijnkenner te zijn om te weten dat wijnranken bij veel zon gebaat zijn. Ook hiervoor had de hertog oog toen hij op doortocht was. Van alle markten was hij blijkbaar thuis. In Baraque de Tixey, een klein dorpje in het kanton van de Romanée in de Bourgognestreek noteerde Lodewijk Engelbert de volgende bedenking. *On voit sur sa droite le village et les vignobles de Vosne, qui sont extrêmement bien exposés. Le canton dela Romanée qui règne le long de la coté, ne perd pas le moindre rayon de soleil ; c'est bien dommage, que cette côte n'est pas plus étendue*⁴³⁵.

2.3. Natuur

Dat de hertog van de natuur hield is geen nieuw gegeven⁴³⁶. Yves Delannoy vertelde ons al dat de hertog van boomrijke ruimten, planten, bomen, fruit en groenten hield. Zo werd het Park van Edingen omgetoverd in een echte plantentuin die weldra van twee broeikassen werd voorzien. Het park verschaftte werk aan vijfenzeventig grondwerkers en zesenvijftig tuinmannen, de boerderij aan twaalf werklieden. Niets ontsnapte aan het oog van het domeinbeheer waar alles werd geregistreerd, van het aantal eksters en raven dat werd gedood tot het aantal lakens dat in de was werd gedaan.⁴³⁷ Zijn voorliefde voor de natuur uitte zich vooral in een bewondering voor parken. Het park te Edingen was door zijn voorvaderen en hemzelf tot één van de mooiste van Europa omgetoverd. Het kon concurreren met dat van Versailles. Om het park te onderhouden, wist hij zich te omringen door een schare van trouwe werknemers die onder het alziend oog van parkverantwoordelijke opereerden.

⁴³⁰ ACA, Biographie Duc Louis Engelbert [II 43/2 voyages], *Voyage dans les provinces méridionales de la France 1788, voyage 7*, 15/04/1788.

⁴³¹ ACA, Correspondance [41/34 Dey], *Inventaire des effets appartenans à son Altesse Sérénissime Mgr. Le Duc d'Arenberg en son hôtel, rue d'Antin n°5 à Paris.*

⁴³² ACA, Biographie Duc Louis Engelbert [II 43/2 voyages], *Voyage dans les provinces méridionales de la France 1788, voyage 7*, 22/03/1788.

⁴³³ ACA, Correspondance [41/34 Dey], *Lettre de Gillette à Dey*, 20/05/1810.

⁴³⁴ ACA, Biographie Duc Louis Engelbert [II 43/2 voyages], *Voyage dans les provinces méridionales de la France 1788, voyage 7*, 12/03/1788.

⁴³⁵ ACA, Biographie Duc Louis Engelbert [II 43/2 voyages], *Voyage dans les provinces méridionales de la France 1788, voyage 7*, 25/02/1788.

⁴³⁶ cf. J. ROEGIERS en H. WILLE, 'Natuur en techniek', M. DEREZ e.a. red. *De blinde hertog: Louis Engelbert van Arenberg en zijn tijd: 1750-1820*, Leuven, 1996, 373.

⁴³⁷ Y. DELANNOY, 'Het park', M. DEREZ e.a. red. *De blinde hertog: Louis Engelbert van Arenberg en zijn tijd: 1750-1820*, Leuven, 1996, 123.

Wanneer de hertog op reis was, bestudeerde hij dan ook andere parken en bestelde hij bomen en planten om zijn eigen park uit te breiden. Zijn privé-secretaris ondernam soms op eigen initiatief of op initiatief van de hertog reizen naar vreemde continenten. Per brief hield Dey de hertog op de hoogte van de flora en fauna die er daar te vinden was. De hertog drong er dan ook meermaals op aan om granen of zaden mee te brengen om ze in zijn serres te kweken. *Je vous remercie, Monsieur, des ananas confits et de la noix de coco que vous venez de m'envoyer. Ce sont des raretés qui n'ont pu me faire qu'un très grand plaisir. Les occasions que vous avez percé ces pays lointains m'engageait à vous demander me faire venir des graines de plantes les plus recommandables et qui peuvent fructifié dans nos serres*⁴³⁸. Te Londen ging de hertog langs bij 'zoöloog' Joshua Brooks. Een inventarislijst leert ons dat hij allerhande vreemde en exotische vogels kocht, verkocht en uitwisselde. Het is niet zeker of de hertog hier een bestelling heeft geplaatst⁴³⁹. Ook omtrent de behandeling van de planten voerde de hertog correspondentie met zijn secretaris Dey. Die stond in contact met botanici. *Monsieur, comme le directeur de la fabrique d'épingles a reçu tout récemment d'Angleterre une nouvelle plante nommé Brachystemie Latifolia, vous me ferez un grand plaisir si vous vouliez demander à Mr. E Kins si cette plante doit être mise dans la serre chaude au bien dans la serre froide, parce que sans cela ce Monsieur ne sait comment la gouverner*⁴⁴⁰. De hertog was zelf ook op de hoogte van de botanica, maar niet in dezelfde mate zoals professionelen. Als amateur-botanicus was hij dan ook erelid van de 'Société royale d'agriculture et de botanique érigée à Gand'. Dit genootschap schreef prijzen uit voor de verbetering van de cultuur van fruitbomen, verbetering van rurale architectuur, imkerteelt, ...⁴⁴¹ Als lid mocht de hertog naar jaarlijkse gewoonte zelf enkele planten op de tentoonstelling onder het voetlicht plaatsen. *Cy jointe une lettre de la Société botanique de Gand, pour réclamer pour l'exposition d'Été du 29 juin, votre tribut concerna 4 plantes ou arbustes en pots en état de florisson*⁴⁴².

Zoals reeds gezegd bezocht de hertog op reis zelf graag parken. Hij wandelde heel graag in de Tuilerieën te Parijs om de geur van de bloemen en planten op te snuiven. Zijn 'oog' inspecteerde de contouren en omboordingen van de grasperkjes en vergeleken het met het park te Edingen⁴⁴³. In parken kon hij ook bezinnen en kwam hij tot rust. Te Londen kuierde hij 's middags en 's avonds vaak door de Raneleigh Gardens, de Kensington Gardens en Hyde Park⁴⁴⁴. Steevast wist de groene rust hem te bekoren. Bergen fascineerden hem ook. Op zijn reis naar Oostenrijk een Zwitserland en Italië werd hij stil bij het 'zien' van die imposante alpijnse toppen. Het hoefden niet altijd hoge bergmassieven te zijn die zijn bewonderingen opwekten. Ook feeëriek en pittoreske bergjes en heuveltjes tekende hij zorgvuldig in zijn dagboek op. De 'berg' van Langres in het Centraal Massief geleeek sterk op 'notre pic d'Arenberg', maar kon er niet aan tippen⁴⁴⁵. Net zoals de bergen was de zee alomtegenwoordig. De woeste baren waren soms een afspiegeling van zijn ziel. Op zomerse lentedagen fonkelde de watergloed van de geruisloze zee. Het zette de hertog aan om romantische

⁴³⁸ ACA, Correspondance [41/34 Dey], 'brief van de blinde hertog aan Dey', 15/10/1817.

⁴³⁹ ACA, Biographie Louis-Engelbert d'Arenberg [43/1 voyages], *voyage à Londres 1782*, rekeningen.

⁴⁴⁰ ACA, Correspondance [41/34 Dey], 'brief van de blinde hertog aan Dey', 20/08/1821.

⁴⁴¹ ACA, Correspondance [41/34 Dey], *Société royale d'agriculture et de botanique érigée à Gand..*

⁴⁴² ACA, Correspondance [41/34 Dey], 'brief van Dey aan de blinde hertog', 15/06/1816.

⁴⁴³ ACA, Biographie Duc Louis Engelbert [III 43/3, voyages], *Voyage de Bruxelles à Paris, 1806, voyage 14*, mars-avril 1806.

⁴⁴⁴ ACA, Biographie Louis-Engelbert d'Arenberg [43/1 voyages], *voyage à Londres 1782*.

⁴⁴⁵ ACA, Biographie Duc Louis Engelbert [II 43/2 voyages], *Voyage dans les provinces méridionales de la France 1788, voyage 7*, 'Lettre à Madame la Duchesse', 10/03/1788.

uitspraken over ‘la mer’ neer te schrijven. *La mer était comme de l’huile d’un verd céladon et le zephir qu’il faisait n’était que pour temperer l’ardeur du soleil*⁴⁴⁶. Deze wonderen van ‘Moeder Natuur’ werden door Bosschaert en andere metgezellen op doek vastgelegd. Omdat die personen niet alles konden schilderen, werden ook landschapsschilderijen en – zichten aangekocht. De *Catalogue général des peintres, dessins, cartes, plans, estampes achetés par le duc Louis Engelbert d’Arenberg dans ses voyages de 1789 et 1791 pour Bruxelles et Arenberg* vermeldt de aankoop van een gekleurde gravure van Bern, Baden, het meer van Zug, het eiland St. Pierre in het meer van Bienne, Lausanne, de watervallen van de Rijn, vallei van Chamonix met de route van Sanserre, ...

2.4. Wetenschap en industrie

Scott schreef de nieuwbakken interesse van edellieden in de industrie toe aan hun aanvoelen van economische verandering. Het verschijnen van vertalingen van Duitse en Franse traktaten en teksten naar het Engels vertaald, maakte dat de agriculturele en industriële interesse in deze elitaire kringen zienderogen groeide. De overheden stimuleerden de interesse in deze wetenschappen⁴⁴⁷. Régine Carpentier schreef in het werk ‘De blinde hertog’ een uitvoerig artikel over de industriële interesses van de hertog⁴⁴⁸. De bronnen over ‘reizen en organisatie’ leren ons dat de hertog zich in dezelfde lijn ontwikkelde. Gebeten door de natuurwetenschappelijke ontwikkelingen was de blinde hertog geabonneerd op talrijke tijdschriften met betrekking botanica, meteorologie, reislogistiek, geneeskunde, elektriciteit⁴⁴⁹, chemie (steenkoolgas), agricultuur, ... Van sommige verenigingen was hij zelfs (ere-)lid. Vaak ging hij zich op reis van de laatste stand van zaken vergewissen.

Die uiteenlopende interessevelden worden door de bronnen die Dey ons naliet, mooi onthuld. Ze geven ons een bepaald idee van hoe ver de natuurwetenschappelijke interesse reikte. Dey moest in opdracht van de hertog herhaaldelijk corresponderen met Mr. Regner. Als ‘Conservateur du Musée d’Artillerie, Chevalier de la Légion de’Honneur, Membre de la Société d’Encouragement pour l’industrie nationale, de l’Athénée des Arts, de la Société Royale académique des Sciences, ... was Regner één van de belangrijkste correspondenten aangaande natuurwetenschap en industrie. Regner abonneerde de hertog op de tijdschriften en vakbladen die zijn voorkeur wegdroegen⁴⁵⁰. In een reclameblad van het magazijn van Mr. Regner zelf werden onder andere de uitvindingen op vlak van reislogistiek aangeprezen (cf. reizen en organisatie). De blinde hertog was in uiteenlopende zaken geïnteresseerd. Sporadisch stipte hij met potlood artikelen uit de reclame-catalogus aan: een ‘reumameter’ om de kracht en snelheid van vloeiend rivierwater te meten, een ‘blémomètre’ om de graad van kracht van springveren voor een wapen af te stellen, een ‘veerslinger’ om de kracht te meten die nodig is om een machine aan te zwengelen en te onderhouden. Agriculturele ‘instrumenten’ zoals weegbruggen en thermometers hadden ook zijn aandacht. Het aangenamer en vlotter uitoefenen van zijn hobby’s zoals de jacht⁴⁵¹, wijnproeven en

⁴⁴⁶ ACA, Biographie Duc Louis Engelbert [II 43/2 voyages], *Voyage dans les provinces méridionales de la France 1788, voyage 7*, ‘Lettre à Madame la Duchesse’, 24/02/1788.

⁴⁴⁷ DEWALD, *The European Nobility, 1400-1800*, 88.

⁴⁴⁸ CARPENTIER, ‘Een hertog in de industrie’, 89.

⁴⁴⁹ o.a. discussie tussen Gillette en Dey over de mogelijkheden van elektriciteit (uit : ACA, Correspondance [41/34 Dey], *Lettre de Gillette à Dey*, 01/05/1808.

⁴⁵⁰ ACA, Correspondance [41/34 Dey], *Lettre de Dey à Mr. Regner*, 22/06/1816.

⁴⁵¹ cf. VERBRUGGE, M., ‘De jacht’, M. DEREZ e.a. red. *De blinde hertog: Louis Engelbert van Arenberg en zijn tijd: 1750-1820*, Leuven, 1996, 133-136.

het wandelen door (eigen) tuinen en parken kon door de aankoop van reageerbuisjes (om hoeveelheid alcohol in wijn te meten), ‘bekkengeweren’ om gerichter te schieten, ‘baron à thermomètre pour le décuvement des vins’, een ‘klokbel’ om alle tuiniers in de tuinen en parken bijeen te roepen, bliksemdozen om wolven en andere schadelijke dieren voor de jacht ‘onschadelijk’ te maken, ...⁴⁵² Een vast adres te Parijs was het immens magazijn ‘Le Singe Violet’. Men had er meubels in brons, edelsmeedwerk en alle nieuwe uitvindingen op alle vlakken in stock. Deze magazijnier was hofleverancier van het Franse Hof. De hertog snuisterde hier vaak en graag rond en plaatste meerdere bestellingen⁴⁵³.

Als verlicht hertog zou Lodewijk Engelbert zich net zoals andere edellieden manifesteren op het vlak van industrie⁴⁵⁴. Stoommachines en mijnbouw waren zijn stokpaardjes. Niets ontging zijn ‘alziend oog’ op reis. Toen men in Dover aangekomen was, rook hij de steenkoolgeur van de nabije ‘terrils’⁴⁵⁵. Deze zintuiglijke prikkeling maakte hem nieuwsgierig wat Engeland op vlak van industrie te bieden had. Te Londen aangekomen, moesten zijn metgezellen hem intomen al te snel dergelijke bezoeken aan te vatten. De eerste stoommachines zag hij in Chelsea. Hij leerde dat Londen drie ‘machines à feu’ had om het water over de stad te verdelen. Het grootste reservoir van Chelsea voorzag Westminster van water⁴⁵⁶. Van de mijnbouw was hij nog meer op de hoogte. Zijn reis naar Arenberg met Mr. Daniels, – ‘le directeur des mines de charbon de terre du Duché de Juliers’ – Mr. De Lersch de Galibert en Mr. De Creutzberg stond volledig in het teken van de mijnexploitatie. De blinde hertog wilde nagaan hoe de mijnexploitatie kon rendabeler gemaakt worden. Indien nodig dacht hij aan afslanking of het inzetten van goedkopere arbeidskrachten⁴⁵⁷. Daarvoor deed hij navraag bij Abels, een jonge medewerker die op zijn reis plattelandsdorpen had bezocht waar afgedankte paarden tegen een spotprijs aangeboden werden. In opdracht van de hertog stelde Abels een rapport op omtrent de morfologie van de paarden. Zo kon de hertog beter inschatten welke paarden hij eventueel kon aanwerven en voor welke opdrachten ze het best geschikt zouden zijn. De hertog speelde een tijdje met het idee om een eigen manufactuur in ‘fayence’ of porselein op te starten. Een ander idee was een manufactuur om met een mengsel van zand lood te wassen. *Que pour la réalisation de ce projet là, mon beau père Lauraguais me serait utile*⁴⁵⁸. Uiteindelijk liet hij dit plan varen.

2.5. Politiek en economie

Politieke beschouwingen vormden ook onderdeel van de aantekeningen die de hertog in zijn reisdagboeken maakte. Politiek geëngageerd als hij was tijdens de Brabantse Omwenteling, zo politiek geïnteresseerd was hij ook in de samenleving van de verschillende Europese landen die hij aandeed. In functie van een goeie vooruitgang van de reis liet hij zich door Dey, Bosschaert of

⁴⁵² ACA, Correspondance [41/34 Dey], *Notes des inventions de Mr. Regner*, 1816..

⁴⁵³ ACA, Biographie Duc Louis Engelbert [III 43/3,voyages], *Voyage de Bruxelles à Paris, 1806, voyage 14*, 28/04/1806.

⁴⁵⁴ DEWALD, *The European Nobility, 1400-1800*, 94.

⁴⁵⁵ ACA, Biographie Louis-Engelbert d’Arenberg [43/1 voyages], *voyage à Londres 1782*, 03/04/1782.

⁴⁵⁶ ACA, Biographie Louis-Engelbert d’Arenberg [43/1 voyages], *voyage à Londres 1782*, 03/04/1782.

⁴⁵⁷ ACA, Biographie Louis-Engelbert d’Arenberg [/43/5 voyages], *voyage à Arenberg, 1785-1786*. - ACA, Correspondance L.E. 472, Bosschart: directeur en chef du Musée à Bruxelles: notaire membre du conseil ducal d’Arenberg ... au duc Louis Engelbert 1802-1816, Lettre de Louis Engelbert à Bosschaert, 04/07/1785.

⁴⁵⁸ ACA, Correspondance L.E. 472, Bosschart: directeur en chef du Musée à Bruxelles: notaire membre du conseil ducal d’Arenberg ... au duc Louis Engelbert 1802-1816, Lettre de Bosschaert à Louis Engelbert, 30/09/1793.

Puységur op de hoogte houden van oprukkende legertroepen. Op hun beurt stonden zij in nauw contact met legerkapiteins of bevelhebbers van commandotroepen. *Ce que j'annonçais depuis longtemps, ce que les personnes clairvoyantes prédisaient tant, se réalise tant. Il n'est plus question du voyage de Paris, il ne s'agit plus que des élus de Berlin. La guerre est sûre, on y voulait pas croire à Paris. Le traité avec la Russie endormait tout le monde on regardait comme une fanfaronade les mouvements de la Prusse*⁴⁵⁹. Met deze informatie kon Lodewijk Engelbert perfect inspelen op de oorlogsontwikkelingen. *Cette lettre en a été envoyée de Mayence le 30 sept. Je l'ai reçue à Paris le 3 et elle sert d'indication à tous les bulletins venus de l'armée. Pour prouver la force les ressources et les positions, de sorte que sur une carte on suit tous les mouvements et tous les combats, qui se sont donnés depuis le 10 ou le 11*⁴⁶⁰.

Smeulende opstanden en sluimerende onlusten werden met de nodige argwaan gevolgd.. Om zich te verzekeren of de informatie wel up to date was, bezocht de hertog soms ter plekke een legerkamp. Op zijn reis doorheen Frankrijk deed hij het regiment van Piémont in Condé, de 'Artois cavalerie' in Maubeuge, het Zweeds-Duitse koninklijke legerkamp in Valenciennes, het regiment van Schönberg op het kasteel van Schönberg, het regiment de Veauge in Vienne, ...aan⁴⁶¹. Over het ontbreken van een legerkamp te Langres zei de hertog *La situation doit être susceptible de défendre*⁴⁶². Dit deed hij ook om de troepen een hart onder de riem te steken.

Een ander politiek reismotief waren de administratieve beslommingen omtrent de sekwestratie, zoals in het inleidend hoofdstuk aangehaald. *Je lui dis, que j'étais venu à Paris, dans l'espoir d'obtenir la levée de mon séquestre et convaincre, que ma qualité de Prince d'Empire ne serait pas un obstacle à conserver mes propriétés dans la Belgique, qu'il était vrai, que j'y étais né, que la majorité de ma fortune était sous la domination de la République*⁴⁶³. Te Parijs werd hij daarvoor enkele malen onthaald door de 'premier consul'. De lange gesprekken ergerden de hertog mateloos. Het zijn dan ook de twee belangrijkste vragen en antwoorden omtrent die materie die hij in zijn reisdagboek weergaf. Wanneer de 'premier consul' naar zijn tevredenheid omtrent de schadeloosstelling (verwerven van Meppen en Recklinghausen, cf. supra) peilde, antwoordde de hertog: *Je lui répondis qu'elles pouvaient être plus étendues en superficie et même en population, c'est dit-il quelque chose mais que certainement quant au produit net foncier, elles étaient bien éloignés de valoir ce que j'avais perdu*⁴⁶⁴.

De hertog maakte ook bedenkingen over de handel en economie van Frankrijk en Engeland. Hij analyseerde het systeem en plaatste zijn visie ertegenover. Hij klaagde onder andere de Franse messenhandel aan. De hertog vond het niet kunnen dat de Fransen sinds enkele jaren een beroep

⁴⁵⁹ ACA, Correspondance L.E. 472, Bosschart: directeur en chef du Musée à Bruxelles: notaire membre du conseil ducal d'Arenberg ... au duc Louis Engelbert 1802-1816, Lettre de Bosschaert à Louis Engelbert, 28/11/1810.

⁴⁶⁰ ACA, Correspondance L.E. 472, Bosschart: directeur en chef du Musée à Bruxelles: notaire membre du conseil ducal d'Arenberg ... au duc Louis Engelbert 1802-1816, Lettre de Bosschaert à Louis Engelbert, 28/11/1810.

⁴⁶¹ ACA, Biographie Duc Louis Engelbert [II 43/2 voyages], *Voyage dans les provinces méridionales de la France 1788, voyage 7*, 20/02/1788. - ACA, Biographie Duc Louis Engelbert [II 43/2 voyages], *Voyage dans les provinces méridionales de la France 1788, voyage 7*, 22/02/1788. - ACA, Biographie Duc Louis Engelbert [II 43/2 voyages], *Voyage dans les provinces méridionales de la France 1788, voyage 7*, 23/02/1788. - ACA, Biographie Duc Louis Engelbert [II 43/2 voyages], *Voyage dans les provinces méridionales de la France 1788, voyage 7*, 25/02/1788.

⁴⁶² ACA, Biographie Duc Louis Engelbert [II 43/2 voyages], *Voyage dans les provinces méridionales de la France 1788, voyage 7*, 23/02/1788.

⁴⁶³ ACA, Biographie Louis Engelbert [III 43/3 voyages], *Voyage à Paris/Dusseldorf et retour : janvier-avril 1803, voyage 11*, 15/02/1803.

⁴⁶⁴ ACA, Biographie Louis Engelbert [III 43/3 voyages], *Voyage à Paris/Dusseldorf et retour : janvier-avril 1803, voyage 11*, 15/02/1803.

moesten doen op import van Engelse grondstoffen om messen te vervaardigen. Zelfs Engelse messen werden aangekocht. Die waren duurder en van mindere kwaliteit. De blinde hertog pleitte voor een overheidsopreden waarbij ze in grote hoeveelheden grondstoffen zou opkopen. Tegen verlies kon de overheid de grondstoffen aan kleine manufacturen aanbieden en zo de binnenlandse economie aanzwengelen. Lodewijk Engelbert had duidelijk notie van het economisch systeem en was dan ook fier dat het Oostenrijks systeem dit principe al onder de knie had. *Je suis persuadé qu' en encourageant ces petits fabriques, en attirant quelques étrangers de Langres et d'Angleterre, on parviendrait à faire grand mal à nos voisins*⁴⁶⁵. In tegenstelling tot de streek rond Langres en Valence waar messen vervaardigd worden en het economisch beleid te wensen over liet, was Lyon volgens de hertog op dat vlak een lichtend voorbeeld. *Le rapport que cette ville a, par son commerce avec toutes les capitales du monde, est immense pour les objets de luxe. Il y a quelques années que les Lyonnais avaient envoyé partout des courtiers avec des échantillons pour pendre et recevoir le commission de tout le monde. Cette intelligence leur avait procuré des profits considérable et une exportation immense*⁴⁶⁶.

Op zijn reis naar Londen klaagde de hertog dan weer het financieel systeem van de hoofdstad en het land aan. Het tekort aan bankbiljetten in omloop zou de Engelse economie remmen en uiteindelijk op het de rand van het bankroet kunnen brengen. *Tout indifférent que cela (un retard à cause du petit nombre d'employés) paraisse d'abord, il serait possible que ce devint un achèvement à la cessation totale des payemens et à la destruction de l'Angleterre*⁴⁶⁷. Vooral in tijden van oproer zou de stad enorm lijden onder het opgepote geld in vaste fondsen en kredieten. *Et quelle ville est plus sujette aux émeutes que celle de Londres? La dernière dont Milord Gordon passe pour avoir été l'instigateur en 1779 prouve combien dans ses moments de crise, les propriétés et même les suretés personnelles sont exposées*⁴⁶⁸ *Ne peut-il pas être attaqué de nouveau plus efficacement, et le moindre à l'administration un prétexte plausible de lever l'étendart d'une banqueroute universelle ? ... Il est aisé de conclure d'après ce tableau, s'il est sage à des Particuliers de hazarder toute leur fortune dans un tel dépôt, et si les catastrophes à craindre ne balancent pas désagréments du poids du numéraire et de la peine de le compter.*

2.6. Mens en maatschappij

Idealen en principes droeg de hertog steeds met zich mee. In zijn haarfijne analyses van de samenlevingen die hij aandeed, projecteerde hij zijn eigen bespiegelingen en vroeg zich telkens af hoe het beter kon. Hoewel blind had de hertog een aangeboren oog om mens en maatschappij te bestuderen en was zich er terdege van bewust. *Le rapport de ma journée d'hier, mon cher cœur, vous paraîtra bien drôle, mais enfin vous avouerez que j'a fort bien fait, pour connaître les mœurs, les usages, les goûts d'un ville ou d'une société*⁴⁶⁹. Als voorvechter van een vrije en tolerante samenleving, was hij de eerste om naar de mentaliteit van stede- en dorpelingen op zijn reizen te

⁴⁶⁵ ACA, Biographie Duc Louis Engelbert [II 43/2 voyages], *Voyage dans les provinces méridionales de la France 1788, voyage 7*, 'brief van de blinde hertog aan Madame la Duchesse d'Arenberg', 18/03/1788.

⁴⁶⁶ ACA, Biographie Duc Louis Engelbert [II 43/2 voyages], *Voyage dans les provinces méridionales de la France 1788, voyage 7*, 'brief van de blinde hertog aan Madame la Duchesse d'Arenberg', 18/03/1788.

⁴⁶⁷ ACA, Biographie Louis-Engelbert d'Arenberg [43/1 voyages], *voyage à Londres 1782*, 172.

⁴⁶⁸ ACA, Biographie Louis-Engelbert d'Arenberg [43/1 voyages], *voyage à Londres 1782*, 173.

⁴⁶⁹ ACA, Biographie Duc Louis Engelbert [II 43/2 voyages], *Voyage dans les provinces méridionales de la France 1788, voyage 7*, 'brief van de blinde hertog aan Madame la Duchesse d'Arenberg', 18/03/1788.

peilen. Hij deinsde er niet voor terug om scherpe standpunten in te nemen. De reisdagboeken vormen een ideale bron om mens en maatschappij in landen en steden door te lichten. Hoewel niet het uitgangspunt van deze verhandeling pogen we vanuit het standpunt in volgend deelhoofdstuk een blik op de bereisde samenlevingen te werpen. Deze informatie vertelt ons ook heel wat over het karakter van de hertog dat als afsluitend deelhoofdstuk van het hoofdstuk ‘reizen en interesses’ aan de beurt komt.

In het tijdperk van de Verlichting zwoer hij elke vorm van magie en bijgeloof af. Het Voltariaanse deïsme laakte de Kerk als ‘institut infâme’. De Kerk was voor de hertog onontbeerlijk voor het cultiveren van het geloof en de saamenhorigheid van het volk. Maar de niet op empirische bevindingen gestoelde verklaringen, de aanzetten tot dweperij en geloof in magie werden niet gedoogd. De blinde hertog was een groot aanhanger van deze ideeën. Op het kasteel van Edingen had zijn vader meermaals met Voltaire en andere verlichte grootheden van gedachten gewisseld. Citaten en gedachten van deze erudieten nam hij vaak in zijn brieven over⁴⁷⁰. Wanneer bijgeloof en middeleeuwse kwezelarij doorschemerden in de mentaliteit van de mensen, kaartte de hertog als ‘volleerd socioloog’ dit op een objectieve manier aan. Hij veroordeelde de mensen niet, maar liet ze (zijn lezers) op een rustige, soms ironisch en smalende manier weten waarvoor hij stond. Op zijn reis door Frankrijk botste hij vooral in kleine dorpen op deze ideeën die vloekten met de kantiaanse raadgevingen en voltariaanse pleidooien. *Il est à remarquer que tous les bestiaux dans ces environs sont blancs, ce qu'on dit provenir d'une opinion superstitieuse des gens de la campagne, qui les vouent tous à la Vierge*⁴⁷¹. Hoe ontsteld hij was door de oppervlakkigheid waarin mensen leefden, beschreef hij vaak aan zijn echtgenote. *Le magnétisme ici est encore très en vogue ... Les effets et les cures dont on m'a parlé sont fort extraordinaires. On m'a promis avant mon départ de me faire voir un somnambule. La bonne foi dont on m'en a parlé est entièrement dépourvue de charlatanisme, ils y croient comme à Dieu. L'abbé Raynal qui était chez Madame de Seymandie où l'on en parlait hier, dit une sentence fort juste*⁴⁷².

Voorstander van de natuurwetenschappelijke en bijgevolg medische vooruitgang – geloof in oplossingen voor zijn blindheid had hij wel niet – vond hij het schandelijk dat ook in deze sector charlatans misbruik maakten van het analfabetisme en het goed geloof van de mensen. Deze parapsychologen probeerden het laatste geld dat mensen in hun zakken hadden, af te troggelen. De hertog beschreef hoe op een bijna barbaarse manier zwangere vrouwen op damasten bedden met glazen poten werden gelegd. Doctor Graham ‘le plus Scèlerat de charletans’ zou ongeduldige zwangere vrouwen elektrische schokken toedienen om de baby vlugger af te drijven. *Jamais de ma vie, j'entre encore dans ce lieu infâme*, sneerde de hertog na zijn blitzbezoek⁴⁷³.

De ‘duistere’ praktijken in een eeuw van Verlichting werden door de hertog niet alleen aangekaart. Hij propageerde zijn eigen verlichte ideeën om bij te dragen tot een vrije en betere samenleving. Vooral Frankrijk en Engeland moesten het ontgelden. Zoals reeds enkele malen gezegd reisde de hertog niet alleen om te bezoeken en te genieten. Ook het inspecteren van een maatschappij om ideeën en opvattingen op te doen lagen ten gronde aan het reizen. Net zoals Jozef II reisde de hertog onder andere met het idee een maatschappij in kaart te brengen. Wel deed hij dit

⁴⁷⁰ TYTGAT, ‘Een blinde hertog’, 11-12.

⁴⁷¹ ACA, Biographie Duc Louis Engelbert [II 43/2 voyages], *Voyage dans les provinces méridionales de la France 1788, voyage 7*, 22/03/1788

⁴⁷² ACA, Biographie Duc L.E. [II 43/2 Voyages], *Voyage dans les provinces méridionales de la France, 1788, voyage 7*, Lettre de Mr. Louis Engelbert duc d’Arenberg à Madame la Duchesse, 19/03/1788.

⁴⁷³ ACA, Biographie Louis-Engelbert d’Arenberg [43/1 voyages], *voyage à Londres 1782*, 202-205.

niet incognito en bezocht hij ook niet die streken waar hij vorst over was. Het gebeurde wel eens dat de hertog, op aanraden en samen met Dey, justitionele instituties bezocht. Een gewoon reiziger zou deze bezoeken nooit als prioriteit beschouwen, laat staan dat hij eraan zou denken. Op zijn reis naar Londen frequenteerde de hertog enkele gevangenen. Tot zijn ontsteltenis stelde hij vast dat gevangenen vaak verdoken laboratoria waren waar anatomie werd toegepast. Gevangenen werden als beesten behandeld en de lijken van geëxecuteerde misdadigers werden zonder toestemming of medeweten van familie in stukken gesneden⁴⁷⁴.

Machtsmisbruik in gevangenen zoals Foucault het zou omschrijven was niet de enige inbreuk tegen de vrijheid van een individu. De woeker van deze tijden, ‘racisme’, was toen ook al een kwaad dat zich langs straten en achter de hoeken schuilhield. Engelsen noemde hij nog geen racisten, ze waren veeleer xenofob⁴⁷⁵. Nochtans consequent en consistent liet de hertog sporadisch een contradictie in zijn reisverslagen noteren. Een maand tevoren noemde hij het Engelse volk nog xenofob. Plots sprak de hertog een heel andere taal: *Ou peut-on mieux appercevoir que dans cette réunion de la jeunesse avec les vieillards, le génie anglais, qui offre aux uns dans les autres la perspective des récompenses qu’ils on m’inspiré après avoir servir l’Etat. Il n’y pas une distinction ou exclusion concernant personnes, religions ou nations, parce qu’il y a ici beaucoup de ‘noirs’*⁴⁷⁶. Hieruit besluiten dat er geen xenofobie of racisme is, lijkt ons wel een erg makkelijke conclusie. Het is niet duidelijk hoe we deze ommekeer in gedachtegang kunnen verklaren. Van een interpolatie kan er geen sprake zijn. Sporen hiervan zijn er toch niet te vinden. Het vergeten van zo’n fundamenteel oordeel kan ook geen verklaring zijn. Wellicht was xenofobie wel een kanker in Londen, maar tierde het in enkele buitenwijken weliger dan elders. Ongelukkig uitgedrukt is het alleszins. Misschien biedt volgende passage meer verheldering. *Dans un pays où la liberté a choisi son azile, n’est-il pas étonnant, qu’on tolère la méthode barbare de faire des matelots de force, lorsqu’on ne trouve pas de sujets de bonne volonté en nombre suffisant, à peu près de la manière dont on s’y prenait pour arreter les créanciers à Paris, il n’y a pas longtemps encore, et comme on fait de nos jours des recrues en Bohème et en Autriche*⁴⁷⁷. Hoewel Engeland pretendeerde een vrij land te zijn, waren uitwassen niet uit te sluiten. Die uitwassen konden het blazoen van een maatschappij danig besmeuren waardoor er mentale fixatie optrad. Het herhaaldelijk terugzien en horen van wanpraktijken doet mensen denken dat alleen die activiteiten nog in de samenleving aanwezig zijn, terwijl men zich bezondigt aan generalisatie. De hertog zat niet verlegen om eigenzinnige opvattingen. Wanneer hij wilde nagaan of een volk dan wel of niet proper was, inspecteerde hij de wegen en voetpaden. De wegen lagen er slecht bij, maar netjes waren ze wel⁴⁷⁸.

Wel lovend is de hertog over de waakzaamheid en alomtegenwoordigheid van de politie. Net zoals Labatut merkte de hertog op dat de Engelse adel helemaal anders was dan de Europese adel van het ‘vasteland’⁴⁷⁹. In een land van vrijheid en onafhankelijkheid verbaasde het hem sterk dat een etiquette van rang hier ook gerespecteerd werd. De adel in Engeland was erg hoog en werd heel hoog ingeschat. De adel verkreeg privileges, – weliswaar in veel beperktere vorm dan bijvoorbeeld de Franse adel - maar voelde zich niet te goed om met het gewone gepeupel overeen te komen. Dat maakte ook dat de tolerantie die de politie tegenover hen aanwendde, op weinig kritiek

⁴⁷⁴ ACA, Biographie Louis-Engelbert d’Arenberg [43/1 voyages], *voyage à Londres 1782*, 07/05/1782.

⁴⁷⁵ ACA, Biographie Louis-Engelbert d’Arenberg [43/1 voyages], *voyage à Londres 1782*, 03/04/1782.

⁴⁷⁶ ACA, Biographie Louis-Engelbert d’Arenberg [43/1 voyages], *voyage à Londres 1782*, 05/05/1782.

⁴⁷⁷ ACA, Biographie Louis-Engelbert d’Arenberg [43/1 voyages], *voyage à Londres 1782*, 176.

⁴⁷⁸ ACA, Biographie Louis-Engelbert d’Arenberg [43/1 voyages], *voyage à Londres 1782*, 03/04/1782.

⁴⁷⁹ LABATUT, *Les noblesses européennes de la fin du Xve siècle à la fin du XVIIIe siècle*, 38-39.

door het volk werd onthaal. Er was eerder onenigheid en afgunst onder de adel onderling. Toch, besloot de hertog, was de adel in Engeland beter af dan in gelijk welk ander land⁴⁸⁰.

Uit deze gedachtegang kunnen we toch besluiten dat de hertog hoog opliep met zijn status van hoge adel. Niet verwonderlijk en ook niet aanstootgevend. Maar als hij het over de (hoge) adel geeft, is de hertog wel geneigd om enige subjectiviteit in zijn visies te laten sluipen. De pedestal die de hoge adel in Engeland kreeg en de afgunst onderling, maakte dat men nog meer dan elders elkaar in prestige en rijkdom probeerde te overtreffen. Net zoals de Franse adel, bulkte de Engelse adel van decadentie en lichte zeden. *Mais quant aux moeurs et à la decence, Berlin, Petersbourg et Moscou ne le rendaient en rien que si Londres, Vienne et Rome étaient mieux, c'est que dans la classe de la noblesse il y avait un peu plus de tems qu'il n'y avait ici que des malheureux ou des nouveaux riches, et qu'il n'était pas étonnant que ces derniers veuillent jouir de ce qu'ils avaient acquis si rapidement*⁴⁸¹. Volgens de hertog was de vooral de fout van de nouveaux riches die met industrie en kapitaal zich een weg omhoog plachten te wroeten. Deels kunnen we dit beamen, maar ook hier is de hertog subjectief getint in zijn oordeel. Ook Frankrijk zou volgens de hertog niet gespaard blijven van deze trend. *Vu que puisque la France avait fait une mutation presque générale de propriétés, on la verrait de même principalement dans les autres pays, fait par des vicomptes partielles, et une révolution générale avoue que je ne regarde pas cela si prochain quoique je le craigne d'ici au 3 ou 4 génération*⁴⁸².

We weten ondertussen dat de hertog een zwak had voor vrouwen. Het was vooral hun uiterlijk dat hem zo behaagde. Hun intelligentie en capaciteiten waren niet belangrijk. Hij vond het dan ook niet jammer dat hun talenten niet naar waarde werden geschat en ze moeilijk politieke carrière konden maken. Engeland was daarop een uitzondering, en dat juichte hij allesbehalve toe. *La faiblesse que je me connais pour le sexe ne m'a pas empêché de remarquer et d'applaudir au peu d'influence qu'ont les femmes dans toutes les affaires. Celles même qui ont le plus d'esprit et qu'on m'a citées, comme possédant le meilleur jugement, s'avancent peu. Toutes leurs intrigues sont petites, sourdes et nullement préjudiciables au bien être de l'Etat. Quelle différence entre la France et l'Angleterre à cet égard*⁴⁸³! Vrouwelijke participatie in het beleid is vandaag de dag nog steeds één van de politieke hangijzers. De blinde hertog had twee eeuwen geleden hier al oog voor en pleitte absoluut niet voor een kentering op dat vlak. In een brief aan zijn vrouw, maakte de hertog gewag dat in de jaren 1790 een adellijk modelgezin uit zes personen bestond. *Madame Kick a un mari le plus drôle possible, ce ménage que l'on cite pour modèle a 4 filles dont 2 sont mariées et plus belles les unes que les autres*⁴⁸⁴. Verder beschreef de hertog nog enkele culturele tradities die men er in Frankrijk en Engeland op nahield⁴⁸⁵. Dit is eerder voer voor het historisch-

⁴⁸⁰ ACA, Biographie Louis-Engelbert d'Arenberg [43/1 voyages], *voyage à Londres 1782*, 01/05/1782.

⁴⁸¹ ACA, Biographie Louis Engelbert [III 43/3 voyages], *Voyage à Paris/Dusseldorf et retour : janvier-avril 1803*, *voyage 11*, 02/02/1803.

⁴⁸² ACA, Biographie Louis Engelbert [III 43/3 voyages], *Voyage à Paris/Dusseldorf et retour : janvier-avril 1803*, *voyage 11*, 26/02/1803.

⁴⁸³ ACA, Biographie Louis-Engelbert d'Arenberg [43/1 voyages], *voyage à Londres 1782*, 20/05/1782.

⁴⁸⁴ ACA, Biographie Duc Louis Engelbert [II 43/2 voyages], *Voyage dans les provinces méridionales de la France 1788*, *voyage 7*, lettre de Mr. Louis Engelbert Duc d'Arenberg à Madame la Duchesse, 16/03/1788.

⁴⁸⁵ oa. voetenwassing van bedevaarders door kardinalen, monseigneurs, prelaten en prinsessen van eerste rang te Rome tijdens de Heilige Week – de hertog was een katholiek die iedere zondag naar de mis ging – (uit: ACA, Biographie Louis Engelbert [III 43/3 voyages], *Voyage en Italie 1791*, *voyage 9*, 07/03/1791.) – op Pinksteren gaan jonge meisjes in Greenwich Park spelletjes spelen op de trappen voor het verblijf van de koningin (uit: ACA, Biographie Louis-Engelbert d'Arenberg [43/1 voyages], *voyage à Londres 1782*, 06/05/1782).

antropologisch werk waarin tradities en rituelen op microkosmisch niveau verder bestudeerd kunnen worden.

Een laatste punt waar men in dit onderhoofdstuk wordt gestaan is de typische manier waarop de hertog de mensen uit zijn naaste omgeving beschreef. Als geen ander wist hij op een originele, soms karikaturale manier de gewoontes en gedragingen van familieleden, vrienden, kennissen en vreemden te schetsen. Wanneer hij door de straten van Valence wandelde, typeerde hij de meisjes op een sappige, plastische, maar weinig respectvolle manier. *Dans la rue des bouchers, nous observâmes de grandes et jolies filles, mais qui avaient des jambes comme des poteaux, et les mains et les bras comme de gros battoirs*⁴⁸⁶. Een heel andere stijl hanteerde Lodewijk Engelbert toen hij in Villeneuve de mooie dochters van de herbergier typeerde. *On dit qu'il y a de la Société et qu'on s'y amuse beaucoup. Toutes les femmes sont jolies et bien mises. La maîtresse de l'auberge de St. Omer, chez qui nous étions, nous charma par sa figure et sa bonne mine, quoiqu'elle ait eut déjà 5 ou 6 enfans, dont l'ainée à 11 ans et promit merveille en beauté*⁴⁸⁷. De nicht van de Duitse keizerin leek dan weer op zijn moeder: *brune fort claire, beau teint de jolies traits, un nez charmant, une bouche agréable, des yeux fort et un son de voix de même il beaucoup d'embarras les pieds et les mains extrêmement petites et très bien faites*⁴⁸⁸.

Zoals het cliché stelt, zegt het uiterlijk niet alles over hoe een mens zich voelt. Zijn gedrag, zijn ogen, zijn haperende élégance of houterige lichaamstaal verraadde de pijn en vermoedheid waarmee het innerlijke worstelde. Ook deze finesse had de hertog onder de knie. Door zijn blindheid, had de hertog de andere zintuigen beter leren ontwikkelen. Hij was dan ook gevoeliger dan een ander voor de gemoedstoestand waarin hijzelf of een ander verkeerde. Bij zijn ontmoeting met de hertog de Salm-(Reifferscheid)-Dyck zag hij direct dat de hertog niet vrij van kommer was. *Le comte de Salm-Dyck est venu nous voir: ce qui le rend dangeureux pour ceux qui voudraient se lier avec lui ou se diriger d'après sa manière de voir. En tout, cet homme n'est point heureux, quoiqu'il affecte d'être, et il se fait l'illusion et s'étourdit sur l'avenir*⁴⁸⁹. Ook graaf Barbiano de Belgiojoso wist hij op een treffende manier te typeren. *Il s'habille très net, parle le français à la merveille et y met la force et la véhémence qui lui sont propres" ... "Mais il me paraît dans toute sa tournure d'une fermeté d'un brusque et même d'une dureté qui ne me font pas lui présager un long regne*⁴⁹⁰.

Het beschrijven van mensen werd vaak omgezet in het schetsen, tekenen en schilderen van mensen en hun gewoonten, hun klederdracht, hun gelaatstrekken. Daarvoor kon de hertog opnieuw een beroep doen op Bosschaert die getrouw deze volkskundige en etnografische informatie registreerde. De fameuze *Catalogue général des peintres, dessins, cartes, plans, estampes achetés par le duc Louis Engelbert d'Arenberg dans ses voyages de 1789 et 1791 pour Bruxelles et Arenberg* had ook een aparte rubriek voor 'mode en mens'. Daarin staken tekeningen, van zowel romantische als realistisch-naturalistische onderwerpen. Een portret van de hertog van Tivoli, een

⁴⁸⁶ ACA, Biographie Duc Louis Engelbert [II 43/2 voyages], *Voyage dans les provinces méridionales de la France 1788*, voyage 7, 24/03/1788.

⁴⁸⁷ ACA, Biographie Duc Louis Engelbert [II 43/2 voyages], *Voyage dans les provinces méridionales de la France 1788*, voyage 7, 01/04/1788.

⁴⁸⁸ ACA, Biographie Louis Engelbert [III 43/3 voyages], *Voyage à Paris/Dusseldorf et retour: janvier-avril 1803*, voyage 11, 08/02/1803.

⁴⁸⁹ ACA, Biographie Louis Engelbert [III 43/3 voyages], *Voyage à Paris/Dusseldorf et retour: janvier-avril 1803*, voyage 11, 19/01/1803.

⁴⁹⁰ ACA, Biographie Louis-Engelbert d'Arenberg [43/1 voyages], *voyage à Londres 1782*, 15/04/1782.

schets van een jonge vrouw van Frascati, een tekening van een tuinierster op het Venetiaanse platteland, schetsen van dogen tijdens ceremonies, steenkoolarbeiders, ... Daarnaast bezat de hertog een fraaie collectie 'estampes enluminées' van 'des costumes suisses'. In ieder kanton hadden landbouwers een typische klederdracht. De hertog was hierdoor zo gefascineerd dat hij Bosschaert aanzette op deze vast te leggen. Een melkster uit het kanton Uri, een boerin uit het kanton Zürich, een 'Appenzeller' landbouwer, een boer uit de streek rond Schaffhausen, ... allen passeerden ze de revue. Er werd ook melding gemaakt van kleine schriftjes waarin zes verschillende gewaden van de magistraten van de 'république de Berne' afgebeeld werden⁴⁹¹. Tot slot bevatte de catalogus een pakketje karikaturale schetsen waarbij de spot werd gedreven met de gangbare maatschappij. Aartsbisschop van Arles Gaspard Laurent werd op de korrel genomen, twee schetsen toonden het verschil aan tussen een democratische en een aristocratische pakjesdrager, op hilarisch maar confronterende wijze werd het Frankrijk van 'vandaag' en het Frankrijk van 'gisteren' voorgesteld⁴⁹².

2.7. Vergelijking met andere reizigers

Natuur, cultuur en maatschappijkritiek waren de belangrijkste aandachtspunten tijdens een achttiende-eeuwse reis. Vanwege zijn opvoeding en achtergrond had de blinde hertog meer uiteenlopende interesses. Enkele waren eigen passies, andere werden eerder bedreven omwille van zijn hertogelijke status, zoals jacht, theater, industrie, ... Het enthousiasme jegens de natuur was een deels een romantische, deels een botanische interesse. Met hulp van zijn entourage en sociale kennissenkring kon de hertog moeilijk toegankelijke locaties bezoeken, zoals gevangenissen, legerkampen, schildersateliers, verboden kamers in bibliotheken, ... Hij had bredere interesses en moest verschillende bezoeken ook doen uit sociaal prestige. Zo kon de hertog het Engelse gevangenisstelsel met 'eigen ogen' evalueren door toegang te krijgen tot de binnenste kamers en cellen, kreeg hij uitleg over de ingenieuze werking van de stoommachines van Chelsea, kon hij een authentiek handschrift van J.J. Rousseau in een bibliotheek ter hand nemen, ... allemaal privileges en mogelijkheden die een gewone reiziger niet had en eigenlijk ook niet nodig had.

Tobias Smollett reisde om z'n gezondheid te herstellen en deed op rondreis verschillende dorpen en steden aan. De romantici reisden om zich te ontwikkelen en zich beter te leren kennen. Beckford en de la Rochefoucauld reisden in functie van hun opvoeding en ondernamen een grand tour of iets wat er op leek. Elkeen deed dat vanuit zijn eigen behoefte, of voor zijn eigen plezier. De blinde hertog reisde hoofdzakelijk ook voor zijn plezier, maar moest af en toe sociale verplichtingen nakomen of naar een plaats afreizen om administratieve problemen op te lossen. We kunnen eigenlijk stellen dat de blinde hertog een 'post-grand tour' ondernam. Een grand tour om te tonen dat de eerste echte 'grand tour' z'n vruchten had afgeworpen en de hertog ondertussen onderlegd was in de stijlformules. Daaraan koppelde hij economische en industriële interesses. Het reisverhaal van de blinde hertog is ook veel uitgebreider en gevarieerder dan die van de 'gewone reiziger', die vaak

⁴⁹¹ ACA, Biographie Louis Engelbert d'Arenberg [IV 100-36/35], *Catalogue général des peintres, dessins, cartes, plans, estampes achetés par le duc Louis Engelbert d'Arenberg dans ses voyages de 1789 et 1791 pour Bruxelles et Arenberg.*

⁴⁹² ACA, Biographie Louis Engelbert d'Arenberg [IV 100-36/35], *Catalogue général des peintres, dessins, cartes, plans, estampes achetés par le duc Louis Engelbert d'Arenberg dans ses voyages de 1789 et 1791 pour Bruxelles et Arenberg.*

ellenlange beschrijvingen geven van gebouwen of de natuur. De blinde hertog doet dit ook, maar beknopter, specifieker, doordachter.

Daarnaast schreef hij over vele andere dingen. In tegenstelling tot de gewone reiziger informeerde de hertog ons ook over het theater, de gastronomie, de voornamen uit die tijd, ... Beckford en de la Rochefoucauld delen die bredere interesses. Ietwat logisch, omdat ze toch niet afkomstig zijn uit een bijvoorbeeld gewone koopmansfamilie. Beckford legde een ongebreidelde interesse aan voor verzamelingen aan mineralen, mirabilia, antiquaria, ... Een toonaangevend bezoek was de visite aan Schloss Ambras in Innsbruck. *I had proposed passing a day or two at Innsbruck; visiting the castle of Ambras, and examining Count Eysenberg's cabinet, enriched with the rarest productions of the mineral kingdom, and a complete collection of the moths and flies peculiar to Tirol*⁴⁹³. Er werd wel weinig gekocht. Rekeningen werden niet in de uitgegeven reisverhalen geïntegreerd. Een verwijzing naar aankopen was er niet, men sprak er ook nooit van. Het kan niet zijn dat men niets kocht op doorreis. Wellicht waren de spullen van minder belang en moest men ze ook niet bijschrijven in een globaal rekeningboek zoals de blinde hertog deed. Geen interesse, te duur of geen mogelijkheid om grote stukken direct naar thuis te versluizen, waren waarschijnlijk de belangrijkste oorzaken van de geringe aankopen.

De la Rochefoucauld kende net als Beckford ruimere interesses. Hij kocht niets of weinig en hij had zeker niet de privileges die de hertog wel had. Jean Marchand, de man die de reisverhalen uitgaf, overschouwde in zijn inleiding reeds de aandachtspunten van de la Rochefoucauld: *Le commerce et l'industrie ne chôment pas. François-Armand-Frédéric de la Rochefoucauld nous renseigne sur leurs objets les plus variés, qu'il s'agisse des vins ou des fromages; de la pêche à la morue ou à la baleine; des fabriques de drap, de soie ou de dentelle; des verreries, des papeteries, des forges, Il sait, pour les grandes villes, comme Lyon ou Marseille, les chiffres du commerce d'exportation, les pays avec lesquels on traite ...*⁴⁹⁴ Ook de instituties en gewoonten van de mensen boeiden hem zeer. Hij was op de hoogte van de politieke organisatie van Zwitserland en de Savoie, kende de structuur van de politie te Lyon, wist hoeveel taksen men moest betalen in de Provence, kende lokale privileges, tollens en had de belangrijkste openbare gebouwen bezocht. Informatie over land- en zeemacht, verdediging van havens en markten, bewapeningsvoorraadplaatsen, arsenalen, scheepsconstructies, ... hij verzamelde het allemaal⁴⁹⁵. Genootschappen, tekenscholen, academies, colleges, kerken, hospitalen, ... verdienden eveneens zijn aandacht⁴⁹⁶. Over het platteland en kleine dorpjes wist hij ook nuttige informatie te noteren. *La Rochefoucauld ne néglige pas non plus, à l'occasion de parler de la vie rurale, des cultures et de l'élevage, des coutumes et même des particularités d'habillement, comme en Bresse et en Bretagne; mais l'étude des campagnes n'est pas son point fort, et ce qu'il nous en dit tient peu de place dans son œuvre*⁴⁹⁷. Enkel de natuur boeide hem minder. Tijdens zijn passages raakte hij nauwelijks dit thema aan. Dit in tegenstelling tot de romantici. Romantische zielen schreven uitvoerige passages over het wel en wee op reis. Een enkele romantische zin *Tout en les admirant, on est mélancolique*⁴⁹⁸ doet vermoeden dat François-Armand-Frédéric de la Rochefoucauld wellicht uit het harde rationele hout

⁴⁹³ MAVOR, *The Grand Tour of William Beckford*, 50.

⁴⁹⁴ FRANCOIS DE LA ROCHEFOUCAULD, *Voyages en France I*, 12.

⁴⁹⁵ idem, 13.

⁴⁹⁶ ibidem

⁴⁹⁷ ibidem

⁴⁹⁸ FRANCOIS DE LA ROCHEFOUCAULD, *Voyages en France I*, 14.

was gesneden. Zodoende liet hij zich waarschijnlijk niet op sleeptouw nemen door de pre-romantische gevoelens.

3. Reizen en status

3.1. Een voorname kennissenkring

Met het voorleggen van een grote som ‘economisch kapitaal’ had de hertog niet de minste moeite. Alomgeliefd en geprezen voor zijn mecenaat, zijn interesses, zijn karakter en zijn politieke aspiraties ontbrak het hem dan ook niet aan sociale contacten. Dit bleek al duidelijk toen vriend en advocaat Hyacinthe Mary naar aanleiding van de hertogelijke begrafenis sprak van een nooit geziene volkstoeloop te Edingen (cf. supra). Ook de lijst met residerende vrienden, kennissen en familieleden te Wenen toen hij daar op reis was, tonen aan hoe wijdverspreid zijn contacten wel waren. Een blik op de ellenlange lijst leert ons dat de genodigden een voornaam Europees gezelschap van roemrijke prinsen, baronnen, hertogen, geestelijken, ‘militairen’ en staatshoofden en hun eegas vormden. Dergelijk sociaal kapitaal droeg bij tot de luister van de hertogelijke sociale kringen. Om de belangrijkste personen te duiden en nogmaals de riantte hoeveelheid sociaal kapitaal die de blinde hertog bezat in het voetlicht te plaatsen, werd een index op naam aangemaakt. Die bevindt zich na de bijlagen. Een greep uit die lijst laat ons met bekende en minder bekende personen die op vele gebieden in de achttiende eeuw de plak zwaaiden, kennismaken: prins François van Liechtenstein - lid van het Gulden Vlies - met zijn vrouw, Grootmeester van het Gulden Vlies prins Schwarzenberg en zijn vrouw, prins en hofkanselier von Kaunitz, graaf van Stahremberg en zijn vrouw, graaf Joseph Kinsky en zijn vrouw, de gravin van Hohenzollern, de graaf van Dietrichstein – opperstalmeester en reisbegeleider van Jozef II en vrouw, baron en ambassadeur van Frankrijk de Bréteuil, Ferdinand von Trautmansdorff en zijn echtgenote, de Poolse koning Stanislas Poniatowski en zijn echtgenote, Nicolaas I van Galantha - de prins van Esterhazy – en vrouw, vice-kanselier en prins van Bohemen Gundacker Colloredo-Mansfeld en vrouw, Frederik Christoffel von Degenfeld-Shomburg – o.a. minister plenipotentaris van de Republiek – en echtgenote, prins Dimitri Alexejewitsch Gallitzin en vrouw, graaf Anton von Migazzi – kardinaal en aartsbisschop van Wenen -, Jozef Batthyany – aartsbisschop van Esterzgom -, baron Anthony Storck – privé-arts Maria Theresia – en vrouw, ...⁴⁹⁹

In het hoofdstuk over reizen en organisatie hebben we reeds kunnen aanstippen dat een persoonlijke hofhouding, los personeel of dagloners en vooral lokale vrienden onontbeerlijk waren om reizen zoals de hertog die ondernam te organiseren. Op dat vlak kwam het de hertog praktisch goed uit om ‘sociaal kapitaal’ te hebben. In de inleiding stelden we al dat de term ‘sociaal kapitaal’ volgens Veblen vooral op het prestige dat ermee gepaard gaat, slaat. Dit valt niet te betwisten, maar het praktisch nut was evenzeer belangrijk, zonet belangrijker in het geval van de hertog. Wanneer de hertog belangrijke staatsbezoeken moest afleggen of op audiëntie ging bij de paus, werd het personeel zodanig uitgebreid dat het buitenproportionele vormen aannam. Een duidelijke vorm van ‘sociaal kapitaal’ ingeschakeld als prestigemiddel was het feit dat de hertog een lange stoet gespannen en koetsen voorbij de pauselijke residentie liet voeren. Daartussen liep nog eens een hele resem gekostumeerde dienaars van de hertog. *Mardi le 22 je me levai et m’habillai en hâte, je m’en fus à dix heures chez le Cardinal Herzan, qui me menna avec toute son cortège, c’est-à-dire avec quatre grandes voitures de Galle, beaucoup de domestiques et gens qui formaient le cortège, et*

⁴⁹⁹ ACA, Biographie Duc Louis Engelbert [II 43/2 voyages], *Voyage à Vienne 1779, voyage 3*, liste des personnes résidentes à Vienne en 1779.

*j'arrivais au bout de trois quart d'heure de marche ou Vatican*⁵⁰⁰. Te Rome had hij ook verschillende beeldhouwers, artiesten, schilders, portrettisten, graveurs, ... bezocht (cf. supra) De meesten behoorden niet tot zijn vrienden, maar enkele waren wel kennissen geworden door het mecenaat. Het feit dat de hertog tot deze personen toegang kreeg was een gevolg van zijn 'sociaal kapitaal'. En ... sociaal kapitaal breidt sociaal kapitaal uit. Dit is voor een deel logisch daar hoe meer mensen men kent, hoe meer kans er is dat men gemeenschappelijke vrienden en kennissen zal hebben. Temeer daar de hertog de eerste edelman der Zuidelijke Nederlanden was, een onberispelijke reputatie had en een uiterst minzaam man was, wilde iedereen wel met hem bevriend zijn.

We hebben al aangetoond dat prestige een belangrijke reden was om een sociaal netwerk uit te bouwen. Maar wie waren die sociale contacten en frequenteerde de hertog ze ook om andere redenen? De hertog reisde Europa ook rond om een geschikte huwelijkspartner voor zijn oudste zoon Prosper te zoeken. Als oudste zoon van de hertog was Prosper automatisch troonopvolger en moest die met een hoog aangeschreven partij trouwen. Zoals we in vele gevallen zullen zien, speelt de 'prestigieuze' reden, zoals hier, altijd op de achtergrond mee. Met het oog op een mooie 'partij' bracht de hertog een bezoek aan het huis van baron Borelli. *Ce particulier est fort riche, il a une fille unique qui sera un fort bon parti*⁵⁰¹. De hertog had een eigen opinie over het 'uithuwelijken' van zonen of dochters. In de lijn van de traditie zocht hij voor zijn zoon een geschikte bruid uit, maar dwong hem absoluut niet ermee te trouwen. Net zoals het huwelijk tussen zijn echtgenote Louise Pauline de Brancas-Villars en de blinde hertog was oprechte liefde prioritair. Als die eerste voorwaarde voorzien was, kon men het financiële en 'prestigieuze' luik in ogenschouw nemen. Madame d'Ayrolles vertelde de hertog over twee meisjes die uitgetrouwde werden maar in opstand kwamen tegen hun absolute vader. Conform zijn ideeën liet de hertog zijn ongenoegen voor het radicaal doordrijven van deze traditie blijken. *Le fréquent usage que font de ce moyen les demoiselles pour se soustraire au despotisme des pères qui a lieu en Angleterre comme partout l'a rendu très toléré, et il n'entraîne après lui aucune idée déshonorante. Si les filles sont ainsi favorisées pour se choisir un époux à leur gré, mariée une fois, le divorce est rare, et il est très juste qu'il soit payé du dernier mépris*⁵⁰².

Sociale contacten waren een uitstekende manier om aan de melancholie te ontsnappen en vrienden, kennissen en vooral familie met een bezoekje te vereren. Hoe meer sociale contacten, hoe meer er te beleven viel en hoe drukker de culturele agenda van de hertog zat. Zich begeven in andere sociale kringen was evenzeer een spel van zien en gezien worden. Stijlformules en etikettes waren daarbij erg belangrijk. Het was uiterst aangeraden om spontaan en elegant over de marmeren tegels te schrijden, om soepel en gracieus op parketvloeren te dansen, ... Wie te krampachtig zijn best deed om te tonen wat hij kon, viel gegarandeerd door de mand. De vormentaal gaf aan hoe goed men zich in zijn vel voelde en hoe goed men de etiquette onder de knie had. Met een natuurlijke flair ten tonele verschijnen was erg belangrijk. Het kon je maken of kraken. Bals en feestjes in privé-clubs of genootschappen waren de uitgelezen plaats om zich onder het alziend oog van hoog aangeschreven gasten in de schijnwerpers te plaatsen. Op een avond was de hertog

⁵⁰⁰ ACA, Biographie Louis Engelbert [III 43/3 voyages], *Voyage en Italie 1791, voyage 9, 22/04/1791*.

⁵⁰¹ ACA, Biographie Duc Louis Engelbert [II 43/2 voyages], *Voyage dans les provinces méridionales de la France 1788, voyage 7, 18/04/1788*.

⁵⁰² ACA, Biographie Louis-Engelbert d'Arenberg [43/1 voyages], *voyage à Londres 1782, 16/05/1782*.

uitgenodigd op het bal van de hertogin van Devonshire. Na een somptueus souper, werd de dans ingezet. Spilfiguur van de avond was de prins van Wales. Deze dansgrage ranke twintiger gooide hoge ogen en walste als een volleerd danser met de hertogin van Devonshire. Zijn – volgens de hertog – belachelijk kapsel was ‘de mode van de dag’. Blijkbaar was de prins zo goed aangeschreven en zo populair dat velen zich hetzelfde kapsel hadden aangemeten. *Tout parait se modeler sur le Prince de Galles, élégant dans ses habits, mais d’un ridicule àchevé dans sa frisure*⁵⁰³. De koning was ook een frequent operabezoeker. Als hij er was waren alle ogen in de loges op hem gericht. Als geen ander moest hij de etiquette en ‘galanterie’ onder de knie hebben. *Il n’avait pas sù bannir entièrement de sa physionomie, la tristesse que cette opération, à la quelle il avait été forcé, pour ainsi dire, lui causait ... Sa présence fait sensation, et personne du parterre, qui est la place distinguée, n’ose s’asseoir dans les entr’actes lorsqu’il se trouve au spectacle*⁵⁰⁴.

Wanneer de hertog in Marseille was, maakte hij gewag van een vereniging die de ‘galanterie’ aanleerde. *La société de Marseille m’est fort agréable, les femmes y sont jolies et ont de l’esprit, des talens et de la vivacité, leur accent n’est pas désagréable...Ils sont fort honnêtes sans politesse gênante, ils ont presque tous dans la Société leur arrangement de galanterie: les femmes sont très decentes. Avec cela, Marseille plaira toujours plus à un homme qu’à une femme ... La famille des Audibert est certainement celle dont le ton est le meilleur, surtout parmi les femmes. On y connaît l’étiquette, et le commerce immense qu’on fait chacun pour soi, leur donne un esprit de Républicisme et d’indépendance que l’on remarque partout*⁵⁰⁵.

Op een ander bal ontmoette de hertog generaal Clarck *le plus prolix et le plus extraordinaire qu’il soit possible de trouver*. Hij was met Mr. Adam, de beste en voornaamste architect van Engeland, een praatje aan het slaan. Met Lord North had de blinde hertog een gesprek over zijn functie en de politiek. Lord North was ‘le seul des ministres déplacés’ aanwezig op het bal⁵⁰⁶.

Ook de echtgenote van Lodewijk Engelbert onderhield sociale contacten op reis wanneer ze kon. De hertogin van Devonshire bracht haar in contact met de voorname Milady Spencer. *Nous trouvâmes cette Dame une des premières de Londres par sa naissance, ses graces, sa beauté et sa fortune, toute entourée encore, des cris de joie qu’elle avait poussé parmi la foule, le jour que le peuple porta Fox en triomphe à l’occassion de la nomination au ministère. La nation n’était pas encore revenue de l’ivresse où cet événement qui paraissait combler ses vœux, l’avait plongée, et une gazette de plus connues, invitait en propres termes le Roy à venir recevoir au spectacle les remerciemens et les applaudissemens des anglais, pour avoir chassé les coquins de la précédente administration*⁵⁰⁷. Enkele dagen later had de hertog het genoeg om de avond ‘à l’Assemblée de Milady Harrington’ door te brengen. Het werd een avond van gezellig keuvelen en grappen met de mooie en talrijke familie. De minister van Engeland te Wenen, Milord Stormouth, was ook aanwezig en bleek een leuk verteller en entertainer te zijn⁵⁰⁸. Diezelfde avond was de hertog op een ‘carnavalesk’ feest waar monniken, religieuzen, abten, bisschoppen, kardinalen en Franse ambtenaren in hun hemd werden gezet. Het hoogtepunt van de avond was een man die door een rad

⁵⁰³ ACA, Biographie Louis-Engelbert d’Arenberg [43/1 voyages], *voyage à Londres 1782*, 13/04/1782.

⁵⁰⁴ ACA, Biographie Louis-Engelbert d’Arenberg [43/1 voyages], *voyage à Londres 1782*, 16/04/1782.

⁵⁰⁵ ACA, Biographie Duc Louis Engelbert [II 43/2 voyages], *Voyage dans les provinces méridionales de la France 1788*, voyage 7, 11/05/1788.

⁵⁰⁶ ACA, Biographie Louis-Engelbert d’Arenberg [43/1 voyages], *voyage à Londres 1782*, 13/04/1782.

⁵⁰⁷ ACA, Biographie Louis-Engelbert d’Arenberg [43/1 voyages], *voyage à Londres 1782*, 03/04/1782.

⁵⁰⁸ ACA, Biographie Louis-Engelbert d’Arenberg [43/1 voyages], *voyage à Londres 1782*, 16/04/1782.

van fortuin naar boven werd gehesen en ‘fausses guinées’ rondstrooide. Dit feest kostte zeker meer dan tweeduizend guinées en er werden kosten noch moeite gespaard⁵⁰⁹. Geletterden ontmoette de hertog bij Mr. Ellis. Te Marseille baatte deze vriend van de hertog een ontbijtsalon uit waar alle ‘gens des lettres’ hun middagmaal kwamen nuttigen. Het was hen niet zozeer om het middagmaal te doen, maar veeleer om het uitwisselen van ideeën en gedachten⁵¹⁰. Van politieke aangelegenheden bleef hij op de hoogte door onder andere *mes visites du ministre de la marine, du ministre des finances, du ministre de la justice, du ministre de l’intérieur, du Chevalier Azara, du marquis de Galle, de Rome Caprara et le ministre de l’Angleterre*⁵¹¹. Zijn bezoeken hoefden niet altijd in dienst te staan van welbepaalde redenen. Een gezondheidsvisite, een familie- of vriendenbezoekje of gewoon pure interesse waren al redenen genoeg om mensen te visiteren. Zo was Mr. Gattersaal een persoon die de hertog altijd geïntigreerd had. Hij was één van de eerste paardenkoopmannen van Londen. Gattersaal had uitgestrekte stallen en plaatsen voor vele wagens. Als trotse bezitter van het ‘tweede paard van Engeland’ wilde hij de hertog verder initiëren in het ‘blind’ menen van een paard. Twee keer per week zat hij een veiling van paarden, voertuigen en zelfs honden voor. Deze ‘rijkeluisvolwassene’ leefde enorm rijkelijk en nam de hertog naar vele vrienden-paardenfokkers mee. *Peu de gens savent aussi bien semer l’argent que lui*, oordeelde de hertog over deze stinkend rijke paardenliefhebber⁵¹². De trip naar Bath ondernam de hertog om zijn kennis Madame Hern te bezoeken. Er helemaal niet zo erg aan toe als ze wilde doen geloven – ze was eerder eenzaam na het overlijden van haar zus – zat ze dag in dag uit te kniezen. Innemend en empathisch als de hertog was, fleurde hij haar men een bezoekje op. De vreugde die hij hierbij ervoer om haar te animeren was onuitdrukbaar. Overigens hield hij er een blijvende liefde voor Bath aan over⁵¹³. Een andere vriend die helemaal alleen op z’n imposante kasteel verbleef was de hertog van Marlborough. Op zijn kasteel te Blenheim knoopte hij diezelfde dag een onderhoudend gesprek aan, dronk een theetje en speelden enkele spelletjes⁵¹⁴.

Het is duidelijk dat de hertog soms verschillende bezoeken op een dag aflegde. Geen wonder dat hij ’s avonds veelal moe en afgepeigerd thuiskwam. Op een reis wilde Lodewijk Engelbert zoveel mogelijk mensen en zaken zien en horen. Mede daarom hield hij er zo’n strak schema op na. We kunnen ons dan ook de kritische vraag stellen waarom de hertog niet meer dagen voor een reis uittrok. Wellicht zal het geval met de ‘sekwestratie’, zijn gezondheid, zijn heimwee naar huis, moeder, vrouw en kinderen of belangen van medereizigers in dit tijdsschema meegespeeld hebben.

3.2. Privileges

Het aanzien en de ruime marge aan ‘sociaal kapitaal’ maakten dat de hertog bij staatshoofden en hoogwaardigheidsbekleders op bezoek mocht gaan. Zulke visites werden vooral in het kader van prestige en ‘distinctie’ gedaan. Opmerkelijk is het feit dat de hertog als eerste edelman van de Zuidelijke Nederlanden een bevoorrechte positie innam en met unieke privileges werd bedacht. Zo

⁵⁰⁹ ACA, Biographie Louis-Engelbert d’Arenberg [43/1 voyages], *voyage à Londres 1782*, 16/04/1782.

⁵¹⁰ ACA, Biographie Duc Louis Engelbert [II 43/2 voyages], *Voyage dans les provinces méridionales de la France 1788*, *voyage 7*, lettre de Mgr. Louis Engelbert duc d’Arenberg à Madame la duchesse, 17/03/1788.

⁵¹¹ ACA, Biographie Louis Engelbert [III 43/3 voyages], *Voyage à Paris/Dusseldorf et retour : janvier-avril 1803*, *voyage 11*, 30/01/1803

⁵¹² ACA, Biographie Louis-Engelbert d’Arenberg [43/1 voyages], *voyage à Londres 1782*, 28/04/1782.

⁵¹³ ACA, Biographie Louis-Engelbert d’Arenberg [43/1 voyages], *voyage à Londres 1782*, 02/05/1782.

⁵¹⁴ ACA, Biographie Louis-Engelbert d’Arenberg [43/1 voyages], *voyage à Londres 1782*, 02/05/1782.

werd hij veelal hoogstpersoonlijk door een belangrijk staatssecretaris of ‘hofdienaar’ uitgenodigd. Deze begeleidde hem dan tot de ‘antichambre’ van de te bezoeken persoon. Het ontvangen van de hertog in het privé-kantoor van een staatshoofd of ander hoogwaardigheidsbekleeder was hoogst uitzonderlijk en gaf meteen de toon aan. De naaste familie van de hertog kon in deze privileges delen. Toch merken we een hiërarchie op wanneer het om volgorde van visites gaat. Vanzelfsprekend werd eerste de hertog ontvangen. Daarna was het de beurt aan zijn moeder. Als derde en laatste kreeg zijn echtgenote een onderhoud met de persoon in kwestie. Wanneer moeder en vrouw ontvangen werden, ging het er nog informeler aan toe. De echtgenote, kinderen en soms de naaste familie van het staatshoofd in kwestie schoven eveneens aan de tafel aan. Politieke opinies en belangrijke materies werden niet zo vaak aangesneden. Vaak betrof het een intieme babbel over het reilen en zeilen van het dagelijkse leven, de opvoeding van de kinderen, culturele interesses,

Te Wenen, Parijs, Londen en Rome werd de hertog op ‘staatsvisite’ verwacht. De hoofdzakelijk in Duitsland residerende Hannovervorsten ontvingen de hertog op 24 april in hun residentie te Londen. De hertog van Manchester, – opperkamerheer – ridder Cotterel en de grootmeester van de ceremonies hadden de hertog deze uitnodiging verstuurd. Graaf Barbiano de Belgiojoso, ambassadeur van de keizer en vertrouweling van de hertog te Londen, was niet welkom. Het was namelijk een uniek voorrecht van de Prinsen van het Keizerrijk om in het kabinet van de koning alleen ontvangen te worden. Over deze belangrijke ontmoeting schreef de hertog uitvoerige passages neer. George III ontving hem erg hartelijk. Hij praatte vloeiend Frans – een eigenschap die de hertog in Engeland erg kon smaken daar ze er eerder uitzonderlijk was – en had een wijd interesseveld. Hij was zo nieuwsgierig naar de passies en bezigheden van de hertog dat hij zijn antwoord amper afwachtte en hem reeds de volgende vraag stelde. George III scheen een groot liefhebber te zijn van de kunsten en zich in te zetten voor een ‘orde’ die zich toelegde op tuinaanleg. Na het formelere gedeelte sloot de moeder van de blinde hertog aan de distafel aan. De koningin praatte over haar veertien kinderen, de keizer, de paus, de aartshertog en het huis dat ze in Schönberg zouden bouwen. Volgens Louise Marguerite sprak de koningin perfect Duits en beoordeelde ze de literatuur en cultuur met grote klasse. De volgende dag werd ook de wederhelft van de blinde hertog – met Lodewijk Engelbert zelf en zijn moeder – in het paleis ontvangen. *Qu’elle était la première Princesse Souveraine de l’Empire qui eut été dans ce cas là, on en regla l’étiquette sur celle d’Ambassadrice.* De koningin en Louise Pauline konden het uitstekend met elkaar vinden. Ze liet zelfs een groot deel van haar ‘familie’ naar het feestmaal overkomen. Zo kon de hertogin ook met hen kennismaken⁵¹⁵.

Een keer werd de hertog in het bijzijn van Napoleon Bonaparte - *était en uniforme de drap bleu, rouge veste et culotte blanche* – voorgesteld aan alle buitenlandse ministers. De volgende dag wachtte een onderhoud met de ‘premier consul de France’ in zijn privé-appartement in het Paleis der Tuilerieën⁵¹⁶.

Wanneer de hertog in 1791 te Rome verbleef, was het logisch dat hem een audiëntie bij de paus werd aangeboden. Kardinaal Herzan, ambassadeur van de keizer, was zijn persoonlijk begeleider. Vooraleer ontvangen te worden door de paus moest de hertog in ‘l’Office à côté du Pape’ wachten waar hij een kort onderhoud met ‘le grand chambellan’ Bignatelli had. Na een

⁵¹⁵ ACA, Biographie Louis-Engelbert d’Arenberg [43/1 voyages], *voyage à Londres 1782*, 24/04/1782.

⁵¹⁶ ACA, Biographie Louis Engelbert [III 43/3 voyages], *Voyage à Paris/Dusseldorf et retour : janvier-avril 1803*, *voyage 11*, 18/02/1803.

gesprek van een halfuur zat het bezoek erop. Bij het afscheid nemen wist de blinde hertog niet goed welke ‘etiquette’ hij diende te volgen. *Après une audience d’une demie heure, je me retirais et faisant mes genuflexions, il me tendit la main, comme il avait des gants, j’ai cru, que c’était par formalité qu’il me donne la main, de sorte que je ne la lui baisais pas et me retirant dans la chambre à côté*⁵¹⁷.

Op bezoek bij de keizer te Wenen in 1779 moest de blinde hertog zich om stijlformules geen zorgen maken. Daar het een staatsman betrof met wie hij intieme banden onderhield, ging alles er lossen en informeler aan toe. Het was dan ook niet de eerste keer dat hij met de keizer een gesprek voerde. Steeds werd Lodewijk Engelbert bijgestaan door de prins van Kaunitz. Door de goede relaties met de keizer kregen de hertog en zijn vrouw een ruime ‘kamer’ boven het appartement van de keizer aangeboden. *Au suivant l’étiquette de la Cour nous n’eumes ma femme et moi qu’une seule chambre pour nous habiller et faire tous les choses possibles. Nous eumes à souper la Marquise de Losrios, madame de Cobenzl*⁵¹⁸. De volgende dag trok de hertog ook met de keizer op. Ze bedreven samen hun favoriete hobby: de jacht. *Vers les 6 heures, on est allé à la passe chasse avec les faucons où je n’ai point été. Toutes les dames de la Cour étaient en voiture et les hommes à cheval qui accompagnaient l’Empereur*⁵¹⁹. Daarna mocht de hertog voor de eerste maal op bezoek bij de aartshertogin, deze keer vergezeld door Cobenzl.

3.3. Geplogenheden en verplichtingen

Zoals eerder vermeld kwam het vaak voor dat de hertog verschillende bezoeken na elkaar deed. Meestal was dit op zijn eigen initiatief en kon hij enkel zichzelf verwijten wanneer hij ’s avonds vermoeid thuiskwam. Het viel af en toe voor dat de blinde hertog verplicht was bij bepaalde personen op bezoek te gaan. Meestal had het met ‘prestigieuze’ redenen te maken. Soms waren het ook administratieve beslommeringen waar hij tegen op zag, maar die nu eenmaal moesten geregeld worden. Toen de hertog in 1803 rendez-vous moest geven met de twee Franse consuls, beklagde hij zich in zijn reisverhaal. De zaak van de sekwestratie speelde de hele reis op de achtergrond mee en frustreerde hem danig. De Minister van Buitenlandse Zaken Talleyrand assisteerde de hertog en gaf hem tips aangaande de na te volgen etiquette. Mevrouw Bonaparte zou er namelijk ook zijn. *Nous convinmes, que je me ferais faire un habit de velours avec une veste riche pour être présenté aux premier consul et Madame Bonaparte*⁵²⁰.

Indien de metgezel geen tips aan de hertog kon geven, dan was er altijd nog Bosschaert, waarop de hertog een beroep kon doen. Toen de plannen van de hertog in laatste instantie wijzigden, vroeg de hertog Bosschaert om raadgevingen omtrent de stijlformules die hij diende te gebruiken wanneer hij de keizer zou ontmoeten. *La lettre que vous m’avez fait l’honneur de m’écrire m’apprend que vous avez changé de projet, en égard à l’arrivée de M. L’Empereur. Voici a cet égard les renseignements qui m’ont été données par M. Henry*⁵²¹. Vermoeidheid en routine waren andere redenen die de hertog – zij het sporadisch – aanhaalde om een bezoek uit te stellen.

⁵¹⁷ ACA, Biographie Louis Engelbert [III 43/3 voyages], *Voyage en Italie 1791, voyage 9, 07/04/1791*

⁵¹⁸ ACA, Biographie Duc Louis Engelbert [II 43/2 voyages], *Voyage à Vienne 1779, voyage 3, 16/05/1779.*

⁵¹⁹ ACA, Biographie Duc Louis Engelbert [II 43/2 voyages], *Voyage à Vienne 1779, voyage 3, 30/05/1779.*

⁵²⁰ ACA, Biographie Louis Engelbert [III 43/3 voyages], *Voyage à Paris/Dusseldorf et retour : janvier-avril 1803, voyage 11, 26/01/1803.*

⁵²¹ ACA, Correspondance L.E. 472, *Bosschart: directeur en chef du Musée à Bruxelles: notaire membre du conseil ducal d’Arenberg ... au duc Louis Engelbert 1802-1816*, Lettre de Bosschaert à Louis Engelbert, 04/08/1805.

Meestal was dit niet mogelijk en moest hij toch present geven. *J'ai passé une partie de ma matinée chez une ancienne connaissance ... il n'est forte de demande qu'il m'a faites sur vous, sur ma famille et tout ce qui nous intéresse : c'est l'abbé Raynal ... Je ne crois pas que je me permettrai beaucoup de visites. Il en est cependant une à la quelle, je crois que nous ne nous refuserons pas, c'est chez un certain Duc (du pape) nommé Pilles de Fortia*⁵²². Een andere keer was hij nog duidelijker in zijn taalgebruik. *Je pars décidément lundi pour Paris, la peine de faire de nouvelles connaissances me dégoûte et m'ennuie*⁵²³. Voor hij zijn reis naar Italië aanving, somde de blinde hertog een lijstje op van bezoeken die hij zo snel mogelijk wilde afhaspelen. Kardinaal Busca, oud-nuntius te Brussel, prins Camille Borghese, ambassadeur van Malta, Mgr. Zondadari, ook al een oud-nuntius, prinses Lambertini, kardinaal Bernis, chevalier Azara, de hertogin van Bracciano, de ambassadeur van Polen, ... Belangrijk waren die bezoeken wel. In het zonnige Italië en vooral te Rome had hij wat anders te doen dan binnen te zitten. Hij hield zo van de zon en wilde elke minuut van haar stralen genieten. Hoe kon hij dit beter doen dan kunst en cultuur in open lucht op te snuiven⁵²⁴.

3.4. De hertog, ook een 'volkse' man?

Voorgaande hoofdstukken schetsten het beeld van een elitaire, doch aimabele hertog. Maar is de hertog louter elitair en aimabel of is zijn karakter veel kleurrijker, veel gevarieerder? Had hij ook zijn 'volkse' trekjes waardoor hij ook voor de gewone man bereikbaar was? Kortom, wie was de hertog 'echt' los van stijlformules, privileges en etiquette. In wat volgt, pogen we aan de hand van het overvloedige bronnenmateriaal het karakter van de hertog in al zijn facetten te vatten.

Over het karakter van de hertog is nog niet erg uitvoerig geschreven, eerder dispaaraat en gefragmenteerd. Alleszins veel minder dan over zijn interesses, waar we het reeds over gehad hebben. Maar interesses zeggen iets over het karakter van een bepaald persoon. Daarom denken we dat bij wijze van afronding en besluit van vorige drie hoofdstukken het gepast is om een karakterschets van de hertog te geven. Het is weer niet de bedoeling om de hertog volledig te doorgronden. Omdat we in de reisverhalen talrijke brieven aan zijn vrouw terugvinden en voorgaande deelhoofdstukken ons tussen de regels informatie omtrent zijn karakter aanbieden, achtten we het toch wel interessant om het bestaande beeld van de hertog vanuit dit oogpunt te vergelijken en te analyseren. Aangezien het hier over de denk- en gevoelswereld van de hertog gaat, als het ware zijn diepste ziel, is het nog belangrijker dan anders om de hertog zelf te laten spreken. Daarom ook worden vele citaten van de hertog aangehaald. Waar mogelijk wordt dit vergeleken of bijgesprongen door literatuur.

Het karakter van de hertog wordt ondermeer mooi weerspiegeld in de vele brieven die hij aan zijn kinderen, familie en vrienden richtte. Hij sprak erin over zijn gedrevenheid, zijn passies (cf. supra), zijn ergernissen, zijn gevoelens, ... Soms beschreef hij, vooral op de reis doorheen het zuiden van Frankrijk, hoe zijn dag er had uitgezien⁵²⁵. De brieven vormen de belangrijkste bron om

⁵²² ACA, Biographie Duc Louis Engelbert [II 43/2 voyages], *Voyage dans les provinces méridionales de la France 1788, voyage 7*, lettre de Mr. Louis Engelbert Duc d'Arenberg à Madame la Duchesse, 05/04/1788.

⁵²³ ACA, Biographie Duc Louis Engelbert [II 43/2 voyages], *Voyage dans les provinces méridionales de la France 1788, voyage 7*, 05/04/1788.

⁵²⁴ ACA, Biographie Louis Engelbert [III 43/3 voyages], *Voyage en Italie 1791, voyage 9*, 03/02/1791

⁵²⁵ Noot: Zoals van sommige reisdagboeken bestaan er verschillende versies. Vaak zijn de andere versies transcripties die ingebonden zijn in een ander formaat. De inhoud verschilt amper, maar wel worden zaken anders beschreven. Voor

zijn diepste gevoelens en blijken van genegenheid te ontrafelen. Deze egobronnen zijn voor menig mentaliteitshistoricus een primaire bron. Maar in hoeverre zijn deze bronnen representatief voor hetgeen de persoon in kwestie wilde overbrengen? We weten dat de hertog blind was en bijgevolg moeilijk zelf brieven kon schrijven. Wel kennen we twee brieven die bijna zeker van de hand van de hertog zijn. Een ervan is gericht aan zijn echtgenote.⁵²⁶ Een andere aan zijn privé-secretaris Madame E. Florent Dey. Hij was zo vereerd met zijn poging tot schrijven dat ze er de hertog mee complimenteerde. *Que j'ai eu de plaisir Mr. Le Duc en recevant de vos nouvelles et surtout en retrouvant une petite ligne griffonnée de votre main que j'ai bien reconnue*⁵²⁷. Vaak noteerde de privé-secretaris wat de hertog wilde vertellen. En dit vormt een heikel punt. Hier zinkt de geloofwaardigheidskritiek weg in mul zand. Wellicht zal de hertog een zekere schroom ten aanzien van zijn secretaris gehad hebben en zodoende (on)bewust zijn diepste gevoelens censureren. Anderzijds kon de secretaris bepaalde woorden of zinswendingen anders interpreteren dan de hertog bedoelde, en kan men van enige vertekening gewag maken. Telefoon, fax of sms'jes bestonden toen nog niet en dus was de hertog afhankelijk van een medium dat hij nu eenmaal moeilijk bedrijven kon. Meer nog dan van enig ander persoon kunnen we begrijpen dat de hertog dolblij was telkens hij zijn vrouw en kinderen terugzag. Niet alleen het lijfelijk contact had hij lang moeten ontberen. Nu kon hij tenminste in alle discretie en vertrouwen een echt gesprek met zijn dierbaren voeren. Anekdotische details omtrent het ervaren van de dagelijkse bezoeken of activiteiten worden niet vaak meegedeeld. Eerder algemene bevindingen en korte schetsen over bepaalde personen die hij ontmoet had, spijzen de brieven: *Le rapport de ma journée d'hier, mon cher coeur vous paraîtra bien drôle, mais enfin vous avouerez que j'ai fort bien fait, pour connaître les moeurs, les usages, les goûts d'un ville ou d'une société*⁵²⁸. Deze passages onthullen meer over zijn karakter dan men zou vermoeden.

De literatuur leert ons dat de hertog een rechtlijnig en nuchter man was. Zelfbewustzijn en relativiseringsvermogen waren daar kenmerken van. Ook de bronnen springen ons hierbij. De hertog kende zich bij wijlen zo goed dat hij zich op een ironische en charmante manier excuseerde ten opzichte van zijn vrouw wanneer hij voor de zoveelste keer hetzelfde zei: *Comme je ne tiens pas de note ce que je vous écris, mon cher coeur, je crains de me répéter bien souvent enfin je t'en demande pardon: l'envie de t'amuser et de te donner de mes nouvelles doit excuser mes répétitions et mon bavardage*⁵²⁹. Wanneer zijn vrouw op reis te Londen bestolen werd van zijn 'horloge à mouvement perpetuel', deed hij ironische uitlatingen. *Een horloge dat niet in Engeland is gemaakt, is er van geen waarde*, oordeelt hij. (Te) nuchter alleszins, verbitterd misschien (want aan het horloge was hij erg gehecht), eerder ontgoocheld. Deze situatie toont wel goed aan hoe de hertog over de Engelse mentaliteit en haar vaderlandsgevoel dacht.⁵³⁰

het reisverhaal naar het zuiden van Frankrijk, zijn er vijf versies voorhanden. Bij het vergelijken van de verschillende versies werd in versie 4: Voyage au Sud de la France 1788 (klein formaat) brieven gericht aan zijn echtgenote gevonden.

⁵²⁶ Y. DELANNOY, 'De briefschrijver', M. DEREZ e.a. red. *De blinde hertog: Louis Engelbert van Arenberg en zijn tijd: 1750-1820*, Leuven, 1996, 181.

⁵²⁷ ACA, Correspondance [Dey 41/34: 4-19], 'Madame Philip née Rolland au duc', 1808/338.

⁵²⁸ ACA, Biographie Duc Louis Engelbert [II 43/2 voyages], *Voyage au Sud de la France 1788, voyage 7*, 'Lettre du duc L.E. à Madame la Duchesse de Marseille', 18/03/1788.

⁵²⁹ ACA, Biographie Duc Louis Engelbert [II 43/2 voyages], *Voyage au Sud de la France, 1788, voyage 7*, 'Lettre du duc L.E. à Madame la Duchesse de Marseille', 17/03/1788.

⁵³⁰ ACA, Biographie Duc Louis Engelbert [II 43/1 voyages], *Voyage à Londres, 1783, voyage 6*, 28/04/1788.

Van maatschappijkritische beschouwingen zijn de reisdagboeken en brieven danig doorspekt (cf. supra) Tijdsbewuste opmerkingen waren zeldzaam, maar uniek. Vele mensen uit lang vervlogen tijden en ook tijdgenoten van de hertog hadden amper besef in welk tijdperk ze leefden. Ze konden zich met andere woorden niet plaatsen binnen het geheel van de geschiedenis. Dit was natuurlijk te wijten aan hun ondermaatse opvoeding en hun gebrek aan intelligentie en sociaal bewustzijn. De hertog, die zich aan de top van de sociale hiërarchie bevond, was zich wel danig bewust van het verloop van de geschiedenis. Alhoewel geen bibliofiel, onderhield hij vaak contacten met auteurs en filosofen⁵³¹. Herhaaldelijk vinden we citaten en ideeën van bekende filosofen in zijn teksten terug. Dat hij een belezen man was en aardig filosofisch onderlegd komt ook nadrukkelijk naar voor in teksten op reis die hij liet neerpennen: *Laure au contraire de Crillon, avait deux ennemis à combattre, et son amant et son penchant. Quel courage ne lui fallait-il pas pour résister sans jouissance est un tourment ; Platon et Lucrèce reviendraient sur la terre, qu'ils seraient obligés de convenir que leur conduite et leur système sont contraire aux facultés de la nature*⁵³². Gevoed en beïnvloed door hun overpeinzingen waagde de hertog zich aan een tijdsbewuste uitspraak: *J'ignore le détour qu'on lui fit faire, mais il ne me parvint que vers les derniers tems de notre séjour et nous ne fumes pas fâchés de ce retard, qui nous l'avait ménagé pour un tems où le Spleen commençait réellement à nous gagner*⁵³³. Dat de hertog leefde op het breukvlak tussen Verlichting en Romantiek en bijgevolg een woelig en interessant gevoelsleven had, leidt geen twijfel. Enkele jaren vroeger had de hertog als man van zijn tijd fantasierijke en irrationele gedachten als het ware afgekeurd. In een discussie over 'l'état de somnambulisme' of het fenomeen van 'slaapwandelen' met generaal en vriend Puységur verdedigde hij alleszins het Kantiaans rationalisme van die tijd: *Le magnetisme ici est encore très en vogue ... Les effets et les cures dont on m'a parlé sont fort extraordinaires. On m'a promis avant mon départ de me faire voir un somnambule. La bonne foi dont on m'en a parlé est entièrement dépourvue de charlatanisme, ils y croient comme à Dieu*⁵³⁴.

Zoals reeds aangehaald voelde de blinde hertog de mentale verschuivingen in de maatschappij aan en verloor zich meer en meer in de greep van de Romantiek. De Romantiek die zich al van bij zijn geboorte reeds in de krochten van zijn ziel had genesteld, verdrong de starre en kille bakens van de verlichting. Het was een dubbele revolutie tegen de stijhiërarchie van het classicisme en de afgemeten nuchterheid van het rationalisme⁵³⁵. Met die nieuwe cultuurrichting, die overigens een antwoord was op die Verlichting, had de hertog al op het einde van de achttiende eeuw kennisgemaakt. Het drieste geweld van de Fransen had het Arenbergkasteel, wat ooit een prachtig slot was, tot een ruïne herleid. Jammerend en aangeslagen doolde de hertog doorheen het noorden van Duitsland. Op één van de vele adressen waar hij toen verbleef, ontmoette hij de Duitse

⁵³¹ M. DEREZ, 'Cultuur en levensstijl', M. DEREZ e.a. red. *Arenberg in de Lage Landen: een hoogadellijk huis in Vlaanderen en Nederland*, Leuven, 2002, 317.

⁵³² ACA, Biographie Duc Louis Engelbert [II 43/2 voyages], *Voyages dans les provinces méridionales de la France en 1788, voyage 7*, Villeneuve.

⁵³³ ACA, Biographie Duc Louis Engelbert [III 43/3,voyages], *Voyage de Bruxelles à Paris, 1806, voyage 14*, 02/04/1806.

⁵³⁴ ACA, Biographie Duc Louis Engelbert [41/16, 337-349], *différentes conversations dans l'état de somnambulisme avec Général de Puységur*, 19/03/1788.

⁵³⁵ R. BINON, 'Romanticism and the Revolution of 1789: a psychological view', D.G. TROYANSKY, A. CISMARU en N. ANDREWS red. *The French Revolution in culture and society* (Contributions to the study of world history), Londen, 1991, 97-98.

dichters Clemens Brentano en Achim von Arnim⁵³⁶. Vatbaar voor de opborrelende melancholie werd de hertog stilletjesaan onderhevig aan het sentimentele elan van zijn diepste zelf en het beginnend pre-romantisch tijdperk⁵³⁷.

De ernst, standvastigheid en verstandelijkheid van de hertog willen we niet zeker niet contesteren, maar het is juist die eerder aangehaalde ‘Spleen’ die de kwetsbare humaniteit van Lodewijk Engelbert profileert. Zoals zo vaak, wanneer gevoelens in het spel komen, dreigt nuchterheid aangetast te worden. Van weinig standvastigheid getuigen dan ook volgende passages uit twee brieven. *Ne soyez point inquiète de ma santé: elle est bonne à la fatigue près*⁵³⁸... *Je ne savais, mon cher cœur, ce qui me chipottait hier après avoir diné et très peu diné: mes nerfs et quelques apparences de spasme m'inquiétaient, cela n'a pas duré longtemps, je me suis un peu secoué*⁵³⁹. We mogen ons natuurlijk niet vastpinnen op deze zinnetjes. Evenzeer kan het voorval op een plotse aanval wijzen, waarvan de vorige nacht nog absoluut geen sprake kan zijn. We willen enkel aantonen dat de hertog wellicht niet enkel een vrolijk en nuchter iemand was, dat hij geen ‘god zonder menselijke eigenschappen’ was. We willen erop wijzen dat we ons niet mogen vergapen aan deze eigenschappen. We moeten altijd kritisch blijven omtrent wat de bronnen ons vertellen. Want in een periode van opkomende Romantiek is het haast ondenkbaar of onmogelijk dat de hertog niet in aanraking kwam met ‘tristesse’ en sentiment.

Als mecenas en saloncultureel kwam hij zeer vaak in aanraking met mensen die reeds beneveld waren, zelfs geboren waren, met een zekere pathetiek en melancholie in hun ziel. Zo stelt Jean-Pierre Tytgat het ook als hij over de hertog spreekt. *In gezelschap was hij aangenaam, spraakzaam en opgewekt en in zijn jonge jaren moet hij bepaald een vrolijke kerel geweest zijn maar als hij alleen was kon hij melancholisch zijn*⁵⁴⁰. En juist die melancholische kant, waarvan de hertog wist dat hij die wel degelijk in zich had, poogde de hertog zo weinig mogelijk aan te wakkeren. Als het ware bewust van z'n romantische gevoeligheid zweerde hij bij bomvolle agenda's en leuke bezigheden waardoor hij geen kans kreeg om na te denken. Hij liet zelfs uitschijnen dat hij liefst niet in contact kwam met weke zielen omdat die hem konden raken daar waar hij het meest voor vreesde. *Milady Forster est infiniment aimable, mais d'une mélancolie langoureuse qui va même jusqu'à la tristesse: enfin elle a l'air d'un roman anglais, ah! J'aime mieux sa soeur*⁵⁴¹. Hier getuigt de hertog van grote nuchterheid en een grote dosis zelfkennis. Het ‘romantische’ gezelschap van Milady Forster, Clemens von Brentano en anderen zullen hem ook wel goed gedaan hebben. Zeker en vast. Alhoewel geen groot schrijver, stimuleerden ze toch het ontluikend talent van de hertog om poëtisch uit de hoek te komen.

In de context van de Romantiek, hadden vele beschouwingen betrekking op de natuur, de mensen (vrouwen) en de liefde die hij langsheen zijn reiswegen tegenkwam. In Villeneuve nabij Avignon, in het zuiden van Frankrijk, had hij het graf van Laura, de muze van Petrarca, bezocht. Dit zette hem aan tot enkele romantische bespiegelingen. *On y trouva le tombeau de Laure, qui est une*

⁵³⁶ VAN ARENBERG, ‘De heren, graven, prins-graven en hertogen van Arenberg’, 41. – DEREZ, ‘Cultuur en levensstijl’, 316.

⁵³⁷ NEU, ‘Het hertogdom verhuist’, 63.

⁵³⁸ ACA, Biographie Duc Louis Engelbert [II 43/2 voyages], *Voyage au Sud de la France, 1788, voyage 7*, ‘Lettre du duc L.E. à Madame la Duchesse de Marseille’, 06/03/1788.

⁵³⁹ ACA, Biographie Duc Louis Engelbert [II 43/2 voyages], *Voyage au Sud de la France, 1788, voyage 7*, ‘Lettre du duc L.E. à Madame la Duchesse de Marseille’, 07/03/1788.

⁵⁴⁰ TYTGAT, ‘Een blinde hertog’, 25.

⁵⁴¹ ACA, Biographie Duc Louis Engelbert [II 43/2 voyages], *Voyage au Sud de la France, 1788, voyage 7*, ‘Lettre du duc L.E. à Madame la Duchesse de Marseille’, 08/03/1788.

*simple pierre, sous laquelle reposent les manes de celle qui n'accordat à son amant Pétrarque...
...Lequel fut le plus vertueux et le plus courageux ; ou le plus courageux et le plus vertueux. Ce fut
Laure, répondis-je tout de suite, sans partialité, quoiqu'elle soit femme et que je les aime*⁵⁴².

Deze laatste zinsnede verklaart een andere 'zwakte' van de hertog. Het vrouwelijk schoon intrigeerde hem zodanig dat hij op tal van zijn reizen oog voor hen had. Maar in welke mate kunnen of mogen we belang hechten aan deze beschrijvingen? De hertog was blind en kon de vrouwen niet zien. Veelal ging hij af op gevoel, stemgeluid, vibratie, ... Ook vergelijkingen met vrouwen die hij vroeger gekend en gezien had en typeringen door anderen, maakten dat de hertog zich min of meer een goed beeld van de vrouwen die hij zag voor de geest kon halen.

Deze ode aan de schoonheid en welgevormdheid van de vrouw projecteerde de hertog ook op de natuur. We weten dat de hertog een verregaande passie had voor tuinen en parken en hij erg geïnteresseerd was in botanica. Men zegt dat de natuur de weerspiegeling is van de zieleroerselen van een romanticus. Als dit zo is, dan kunnen we toch enig romantisch talent en literaire fijnbesnaardheid ontwaren. Hij deed als het ware lyrisch over het azuur van de Middelandse Zee en de frisse bries die reizigers in de haren streelt: *La mer était comme de l'huile d'un verd céladon et le zephir qu'il faisait n'était que pour temperer l'ardeur du soleil*⁵⁴³. De langsliertige Thames werd dan weer bezongen voor haar meanderend karakter en haar gastvrijheid aangaande majestueuze schepen: "*On la cotoye, on la perd, on la retrouve, et toujours couverte d'une foule innombrable de vaisseaux de toutes grandeurs, dont les directions croisées en une infinité de sens, donnent à ce vaste table l'âme et la vie*"⁵⁴⁴. De rivier van het leven mondt altijd uit in de dood. De dood was in de Romantiek alomtegenwoordig en werd vaak verheerlijkt.

De Weltschmerz maakte dat romantici vaak teruggrepen naar hun ongeschonden kinderjaren en prille jeugd. Aan de andere kant verzonken ze in een draaikolk van melancholische en negatieve gevoelens waar vaak de dood de enige uitweg is⁵⁴⁵. Zo weekhartig was de hertog bijlange niet. Dit betekende niet dat hij nooit met de dood bezig was. Naar aanleiding van het koetsongeval dat de hertog samen met zijn vrouw op miraculeuze wijze overleefde, schreef de blinde hertog iets aan zijn goeie vriend en metgezel-landschapsschilder Bosschaert in verband met de dood: *Les morts sont bien aimables de venir nous éclairer sur le mérite d'une exposition dont les vivans n'avaient pû me donner qu'une bien faible et insignifiante idée*⁵⁴⁶.

Omdat de hertog ergens schrik had van de dood of toch aan mogelijke kwalen en aftakeling voor de dood, weigerde hij toe te geven aan de eerder vernoemde melancholie en hield hij zijn positief motto levendig. Daarom ook apprecieerde hij de levendigheid bij de mensen, zoals in dit geval de postmeester op zijn doorreis te Frankrijk: *Le maître de poste était le plus plaisant du monde, par sa vivacité et sa politesse*⁵⁴⁷. Zelf maakte hij zichzelf met een kwinkslag uit de voeten of had hij plezier in het stoven van een peer. *Vendredi le premier d'avril, je m'amusais à donner à*

⁵⁴² ACA, Biographie Duc Louis Engelbert [II 43/2 voyages], *Voyage dans les provinces méridionales de la France, 1788, voyage 7*, Villeneuve.

⁵⁴³ ACA, Biographie Duc Louis Engelbert [II 43/2 voyages], *Voyage dans les provinces méridionales de la France, 1788, voyage 7*, 10/03/1788.

⁵⁴⁴ ACA, Biographie Duc Louis Engelbert [43/1 voyages], *Voyage à Londres, voyage 6*, 05/04/1782.

⁵⁴⁵ BINON, 'Romanticism and the Revolution', 92.

⁵⁴⁶ Bosschart: directeur en chef du Musée à Bruxelles: notaire membre du conseil ducal d'Arenberg ...au duc Louis Engelbert 1802-1816: Corr. L.E. 472, 04/03/1813.

⁵⁴⁷ ACA, Biographie Duc Louis Engelbert [II 43/2 voyages], *Voyage dans les provinces méridionales de la France, 1788, voyage 7*, Valence.

*Boscard un poisson d'avril qui était très plaisant, et il y donna si en plein, que sans le Baron de Loen il aurait été chercher la baleine de Jonas au quatrième étage, grapte de hertog*⁵⁴⁸. De hertog hield dan ook niet van oogdienaars, huichelaars en huilebalken. Hij omringde zich liever met dappere en moedige mensen. *C'est bien là qu'on peut s'écrier: c'est ici que reposent la vertu et le courage, sur le courage et la vertu; car la vertu sans courage ne peut pas exister et le courage sans vertu est férocité*⁵⁴⁹. Doorzettingsvermogen en volharding waren andere kenmerken waarmee de hertog zich tooide. In een brief aan Bosschaert over de geheimhouding omtrent het huwelijk van Prosper met Stephanie Tascher-de la Pagerie (cf infra.) prees de hertog de volharding van Bosschaert⁵⁵⁰. Principieel was de hertog ook wanneer hij rond 1800 financieel en mentaal bijna aan de grond zat. Toen ze hem in die dagen van ontbering een hoge prijs boden voor de 'Laocoön', gaf hij te kennen dat hij liever onder de blote hemel zou slapen dan zijn beeld van de hand te doen⁵⁵¹. Dit had niet met gierigheid te maken, maar alles met eigenwaarde en cultuurbesef.

Indien we niet beter wisten, zouden we denken dat de hertog een bijzonder gul en empathisch man was. Empathisch was hij zeker wel, of hij gul was weten we niet. Als we volgende twee voorbeelden lezen, zouden we denken dat hij inderdaad mededeelzaam was. Een adellijke 'stijlformule' zou ons zand in de ogen strooien, moesten we niet literair gedocumenteerd zijn. De 'gulheid' was mee geconstrueerd en geconditioneerd door het beeld dat van de hoge adel al eeuwenlang gangbaar was. Zoals Veblen te weinig aangaf weet men nu dat de (hoge) adel zich ook te buiten ging aan 'conspicuous leisure' en 'conspicuous consumption' en dat veel van hun levensstijl gelijkenissen vertoonde met de bourgeoisie/nouveaux riches. Dit wilde de hoge adel niet geweten hebben en daarom pasten ze tal van 'tactieken' toe om zich van de nouveaux riches te onderscheiden.

Verwant met religieuze achtergronden poogde de hoge adel op dezelfde golfleengte met de Kerk te blijven. De hertog ging op audiëntie bij de paus. Maar dit was lang niet voldoende. De micro-geschiedenis ontblootte een andere vorm van 'distinctie' die met christelijke deugden te maken had. De 'charité' of liefdadigheid was één van de manieren waarmee de (hoge) adel zich van de bourgeoisie wist te onderscheiden. 'Charity' of liefdadigheid was een kenmerk van het religieus en devoot leven dat de adel moest leiden. Dit in het kader van samenhangigheid en broederschap. Hiermee toonden ze ook aan hoe bewust ze van hun geprivilegeerdheid waren en wilden ze zich distanciëren van de nouveaux riches die alles via industrie hadden verworven maar nauwelijks zich bewust waren van hun rijkdom en bijgevolg erg gierig waren, stelde Valérie d'Alkemade in navolging van Veblen⁵⁵². Labatut stelde het nog duidelijker. *Bien vivre pour un grand noble, ce n'est pourtant pas se confiner dans l'égoïsme. La bienveillance à l'égard des inférieurs est un devoir et une nécessité. Les traditions chrétiennes, féodales et chevaleresques exigent d'exercer la vertu de libéralité au profit de ceux qui occupent les divers degrés de la pyramide sociale. A leur tour, ils servent le prestige des Grands, mais des services précis ne leur sont pas toujours demandés*⁵⁵³.

⁵⁴⁸ ACA, Biographie Louis-Engelbert d'Arenberg [43/1 voyages], *voyage à Londres 1782*, 01/04/1782.

⁵⁴⁹ ACA, Biographie Duc Louis Engelbert [II 43/2 voyages], *Voyage dans les provinces méridionales de la France 1788*, voyage 7, Valence.

⁵⁵⁰ ACA, *Boschart: directeur en chef du Musée à Bruxelles: notaire membre du conseil ducal d'Arenberg ...au duc Louis Engelbert 1802-1816: Corr. L.E. 472*, 01/02/1808.

⁵⁵¹ TYGAT, 'Een blinde hertog', 21.

⁵⁵² D'ALKEMADE, *La Haute: Les styles de vie des classes dites dominantes*, 217.

⁵⁵³ LABATUT, *Les noblesses européennes de la fin du Xve siècle à la fin du XVIIIe siècle*, 173.

De hertog had ook armoede meegemaakt en kende de gruwel van de oorlog. Daarom was het voor hem nog evidentier om wat geld aan een ‘minderbedeelde’ af te staan. Te Auerstadt, op doorreis naar Berlijn gaf de hertog 5 livres 6 sols aan de arme inwoners wier huizen vernield werden toen legers van Jena naar Wegnemeister trokken⁵⁵⁴. Te Liesar meldde de hertog *charité faite aux soldats prussien prisonnier: 12 sols*⁵⁵⁵. Hoewel erg belangrijk voor het imago van de adel en de hertog legde Lodewijk Engelbert niet veel nadruk op deze giften. Dit getuigt dat hij ook een eerlijk en eenvoudig man was. Want *Heureux le riche qui possède à ce point l'intelligence de la charité!*⁵⁵⁶ besluit Cartuyvels in zijn ‘lijkrede’ voor de hertog.

Met een gebruikelijke lofzang nam de gemeenschap van Edingen, zijn familie, vrienden, kennissen, ... op 7 maart 1820 afscheid van hun bekendste en hoogst geprezen inwoner, vriend, vader, broer, echtgenoot, ..., Lodewijk Engelbert van Arenberg⁵⁵⁷.

3.5. Vergelijking met andere reizigers

Speciale privileges zoals koninklijke ontvangsten, koninklijke vertrekken, pauselijke audiënties, persoonlijke bibliotheekgidsen, luxueuze bals, ... vielen de ‘gewone reizigers’ niet te beurt. Enkel William Beckford en François-Frédéric-Armand de la Rochefoucauld konden op een kleine schare van voornamen kennissen bogen. Beckford prees de gunsten van Giustiniana Wynne d’Orsini-Rosenberg: *Giustiniana Wynne d’Orsini-Rosenberg was very oblingingly presented me to some of the most distinguished of the Venetian families (Cornaro family), at their great casino, ...*⁵⁵⁸ De la Rochefoucauld werd door Mr. Le Vieux rondgeleid in de manufacturen van de stad. De aartsbisschop van de Provence nodigde hen te Aix op een diner uit. Hij liet hen ook kennismaken met geleerden van de streek die hen wetenswaardigheden verstrekten. De la Rochefoucauld had graag wat langer te Aix verbleven. De sympathieke aartsbisschop wou hen laten kennismaken met zijn familie, maar het strakke reisschema maakte dat men deze vriendelijke uitnodiging moest afslaan⁵⁵⁹.

⁵⁵⁴ Biographie Duc L.E. [II 43/2 VOYAGES], *Voyage de Bruxelles à Berlin et retour : 1806 (nov-déc), voyage 15*, rekeningen.

⁵⁵⁵ Biographie Duc L.E. [II 43/2 VOYAGES], *Voyage de Bruxelles à Berlin et retour : 1806 (nov-déc), voyage 15*, rekeningen.

⁵⁵⁶ CARTUYVELS, *Eloge funèbre de Mgr. D’Arenberg*, 1820, 31.

⁵⁵⁷ CARTUYVELS, *Eloge funèbre de Mgr. D’Arenberg* 1820, 2.

⁵⁵⁸ MAVOR, *The Grand Tour of William Beckford*, 58.

⁵⁵⁹ FRANCOIS DE LA ROCHEFOUCAULD, *Voyages en France II*, 24.

IV. ALGEMENE CONCLUSIE

Een adellijke reis was een hele onderneming. De blinde hertog liet zich dan ook met heel wat huishoudpersoneel en familie en vrienden op reis omringen. Dit heiligde verschillende doelen. Gezelschap, veiligheid en organisatorische hulp waren belangrijke redenen, maar niet de hoofdredenen. Het was veeleer de bedoeling om via de mooi uitgedoste hofhouding en de voornaamste familieleden, kennissen en vrienden aan de buitenwereld te tonen dat m'n van adellijke afkomst was en men zich quasi alles kon permitteren wat men wilde. De hofhouding was belangrijk voor alle logistieke problemen onderweg. De hertog nam zelfs een persoonlijke kok mee omdat zijn spijsvertering een teer punt was. Familieleden vergezelden hem veelal in publieke aangelegenheden, galabals en persoonlijke ontvangsten. Voornamen vrienden en kennissen waren een aanwijzing van het uitgebreide sociaal kapitaal en werden ingeschakeld als plaatselijke gidsen, gastheren of bemiddelaars. De adellijke mentaliteit van thuis verhuisde gewoon mee op reis. Ze was zelfs nog belangrijker dan thuis, daar er – voor zover er één was of nodig was – geen 'façade' door de hertogelijke entourage opgetrokken kon worden. Op reis was alles nog meer publiekelijk en transparant.

Buitensporig opvallen deed de hertog toch niet. We kunnen hem geen dandyisme of pronkerig gedrag aanwrijven. Hij was veeleer een nuchter man die zich uitermate bewust was van zijn status. Vooral bij belangrijke visites of andere gelegenheden liet hij zich graag opmerken, zoals bijvoorbeeld bij de paus. Het was nodig om nog af en toe advies in verband met etiquette, stijlformules en kledij in te winnen. Toen de paus de hand van de hertog nam, wist hij niet welke handeling hij hiertegenover moest stellen. Ook voor een onverwachts bezoek aan de 'premier consul' van Frankrijk en Madame Bonaparte ontving hij raadgevingen van raadsman en Minister van Buitenlandse Zaken de Talleyrand. Het is duidelijk dat de blinde hertog zijn exclusieve ontvangsten tot in de puntjes wou voorbereiden zodat hem geen 'kunstmatige' galanterie zou kunnen aangewreven worden. Dit perfectionisme en een gezonde dosis zenuwen typeerde zijn karakter en status, maar maakte van hem ook een 'gewone man'.

Nog in het kader van 'conspicuous consumption' kunnen we de belevenissen van Bosschaert te Martinique plaatsen. Bosschaert werd door de blinde hertog opgedragen om een reis naar het exotische Martinique te ondernemen. Dit om inspiratie op te doen omtrent het grote huwelijksfeest dat ze voor Stephanie Tascher-de la Pagerie – een nichtje van Keizerin Joséphine – en Prosper-Lodewijk van Arenberg zouden organiseren. Uit de vele brieven en inspanningen die in de bronnen naar voor komen, kunnen we de onuitputtelijke liefde van de blinde hertog voor zijn toekomstige schoondochter aflezen. In tegenstelling tot zijn latere gevoelens ten opzichte van Napoleon en zijn familie, was de hertog bijzonder opgetogen met deze uiterst gunstige partij. Ook de politieke ideeën van Napoleon trad hij toen stellig bij.

De veiligheid op reis was een ander heikel punt, waarover de hertog zich eigenlijk weinig zorgen maakte. Het was logisch dat een 'adellijke delegatie' op reis met vier exclusieve en degelijke koetsen, aangespannen door een colonne gehuurde paarden fel in het oog sprong. De hertog was wel geabonneerd op de nieuwste snufjes aangaande inbraakpreventie, maar het waren vooral de metgezellen die op dit vlak alerter waren. Waar nodig had de blinde hertog enkele anti-inbraaktoestellen mee om in kleine herbergen op zijn hoede te zijn. Logies en gastronomie waren up to date. Niet verwonderlijk, de hertog kon zich de schaarsgezaaide en grote hotels veroorloven of

logeerde in eigen ‘hôtels’, bij vrienden of familie. Telkens werd vooraf door een voorname kennis ter plaatse of van thuis uit de logies reeds op voorhand vastgelegd. Alhoewel de wegeninfrastructuur lang niet overal even uitgebouwd was, verliep de reis zonder grote ongelukken. Het gedokker en gedaver in combinatie met de weersomstandigheden speelde de gezondheid van de hertog wel parten. Maar van oproer of straatgeweld had de hertog geen last. Steeds werd hij ingelicht hoe de legertroepen zich voortbewogen en waar mogelijke strijdhaarden zich ontwikkelden. Om een vlotte tocht doorheen Europa te maken, werd hij meestal gevrijwaard van douanecontroles of oponthoud aan wachtposten. Daarvoor werden hem officiële doorgangsbewijzen verleend. Enige belemmering waren de problemen omtrent zijn émigré-statuuut en de het sekwester die hem soms danig parten speelden. De pogingen tot Franse bezetting en de onlusten aan de vooravond van de Franse Revolutie hadden hier veel mee te maken.

Nog een teken van ‘conspicuous leisure’ of ‘conspicuous consumption’ was het oeverloos koopgedrag. Overal waar de hertog ging, kocht hij wel een souvenir, was het niet voor zichzelf, dan wel voor zijn vrouw, kinderen, domestieken, ... Hij liet planten, bomen, struiken, ... bestellen en overbrengen naar zijn kasteel te Edingen. Dure en exclusieve bustes, geografische kaarten, munten, gravures, schilderijen, horloges, ... kocht hij aan. Hij prospecteerde magazijnen met nieuwe koetsen, kachels voor zijn thuis, ... Wanneer hij niet alles kon bezoeken, zond hij personeel uit om dit voor hem te doen. Bosschaert assisteerde de domestiek en tekende alles na en correspondeerde met de blinde hertog. Op reis werd de hertog voortdurend op de hoogte gehouden van de zaken thuis en in Europa door zijn intendant-generaal en zijn advocaat. Hij schreef ook voortdurend brieven naar familie, vrienden, kennissen, ... Omdat hijzelf niet kon schrijven, spelde hij alles aan zijn privé-secretaris Elisabeth Florent Dey die hem bijna altijd en overal vergezelde. Andere hulpmiddelen die zijn blindheid konden wegwerken waren er niet echt. Hij had zich ook neergelegd bij zijn lot en wist zich al aardig uit de slag te trekken. Met veel argwaan volgde hij de kwakzalverij en de zich ontluikende chirurgie. Aanmaningen van vrienden en familie om toch maar eens bij chirurgen of dokters langs te gaan, wuifde hij weg. Hij vertrouwde op zijn sterk ontwikkeld gevoel en de raadgeving van naaste vertrouwelingen. Enkel tijdens lange diners, discussies in verband met krantenartikels en traktaten in genootschappen— die hij niet allemaal kon laten voorlezen - en rondleiding in atelierbezoeken stoorde zijn blindheid hem. Het was dan ook soms mede door zijn blindheid dat hij sociale verplichtingen ontzag, maar hij hield zich aan zijn plichten.

Wat betreft de interesses van de blinde hertog konden we enkel aanvullingen en extra bronnenmateriaal aanvoeren, wel met betrekking de reiscontext. We leerden veeleer meer over zijn karakter, ideeën, angsten, ... zijn diepste ziel die hij maar sporadisch blootlegde. Veeleer moesten we tussen de lijnen lezen en konden we zo intiemere ideeën ontwaren.

Alhoewel de hertog als een rechtlijnig, nuchter en vrolijk man bekend staat, was hij uitermate onderhevig aan de melancholie van de Romantiek. Hij zocht zo weinig mogelijk het gezelschap op met mensen die weemoedig of negatief van aard waren omdat hij voelde dat zijn latent aanwezige gevoelens van Weltschmerz en Spleen daardoor aangewakkerd werden. Hij omringde zich liefst met leuke, grappige, levendige, maar betrouwbare mensen. Wanneer hij stil zat verzonk hij in sombere gedachten. Hij moest ‘fysisch’ actief zijn, dan was zijn geest in beweging en werd zo afgeleid. Mede daardoor reisde hij ook met een grote gedrevenheid, ondanks zijn gezondheid. De blinde hertog was bijlange niet neurotisch, pessimistisch of ziekelijk. Neen, helemaal niet! Maar ook in z'n persoonlijkheid sluimerden de invloeden van de Romantiek.

Gevoelig, zelfbewust en analytisch als hij was, had zijn boeiende, soms wervelende leven, het hem ook niet altijd makkelijk gemaakt.

Hij mocht zeker niet klagen. In vergelijking met gewone reizigers had hij veel meer privileges. Logisch. Hij beschikte over een beter organisatie, weloverwogen logistiek, groter sociaal, financieel en cultureel kapitaal, eigen koetsen, eigendommen ter plaatse, kapitaal voor grote hotels, doorgangsbewijzen, pauselijke audiënties, persoonlijke ontvangsten, persoonlijke loges, ... Toen hij spasmen of andere ‘aanvallen’ kreeg, was er zeer snel een dokter ter beschikking. De zieke Tobias Smollett kon hier enkel van dromen. Zijn uitgebreide en voorname kennissenkring werd op reis nog uitgediept zodat de kloof tussen hem en anderen nog vergrootte. Telkens wordt kort hun functie en geboorte- en sterfdatum vermeld. Alles wat hij deed op reis waren zijn interesses. Maar men kan ze ook als kunstmatig beschouwen, als het ware geconditioneerd door zijn opvoeding, de periode en het milieu waarin hij leefde. Deze overkoepelende gedachte moet men steeds in het achterhoofd houden. Hij was een weldenkend en zelfstand wezen, maar zoals iedereen wordt men deels geconstitueerd door de tijd en maatschappij waarin men leefde. Nog meer dan bij een ‘gewoon persoon’ had, vanaf zijn geboorte, zijn roemrijke familie, zijn toekomst al voor een deel uitgestippeld. Dit weerspiegelde zich in de (militaire) opvoeding, de omgangstaal, de functies, de reizen, ...

De hertog had zo’n grote schare bedienden en rijkdom nodig omdat hij van hoge status was en zijn ‘onderscheid’ steeds moest ‘bewijzen’ en in de kijker plaatsen. Gewone reizigers sprongen veel minder in het oog en moesten zich dan ook niet zozeer aan een imago vastklampen. Het was een mes dat aan twee kanten sneed, maar we hebben de indruk dat de hertog zich zeker niet over zijn positie beklaagde. Om zich te onderscheiden van de nouveaux riches, aan wie de overmatige consumptiedrang door Veblen wordt toegeschreven maar waaraan de oude adel zich ook te buiten hing – probeerde hij niet te luxueus te leven, zich net als de nouveaux riches te onderleggen in industrie en economie, zich cultureel bij te schaven en z’n ‘plicht’ om aan liefdadigheid te doen ten stelligste na te leven.

Uit de reisverhalen, de correspondentie en de rekeningen die we in het archief doornamen, vonden we nieuw bewijs voor stellingen die reeds geopperd waren. Ook nieuwe gedachten, ideeën en overpeinzingen werden hierbij ‘ontdekt’. Zoals hierboven reeds vermeld, vonden we het sluitende bewijs dat de blinde hertog aanvankelijk erg positief stond tegenover de politieke bedoelingen van Napoleon en daarom graag instemde met de verbintenis tussen Prosper-Lodewijk van Arenberg en Stephanie Tascher de la Pagerie, nichtje van Keizerin Joséphine. De blinde hertog pleitte zelfs tegen het feit dat dominante (adellijke) ouders volgens de aloude traditie de huwelijkspartner aan hun zoon of dochter opdrongen. *De familie moest instaan voor de contacten, maar het was uiteindelijk de bruid(egom) die het laatste woord had en uit liefde moest trouwen*, poneerde de hertog. Na chaotisch veranderende politieke koerswijzigingen van Napoleon en door de kleine korporaal persoonlijk gekrenkt te zijn, sloeg de sfeer helemaal om. In die malais werd de alliantie tussen beide geslachten voorgoed opgeheven en het huwelijk ontbonden.

Alhoewel blind, had de hertog veel bewondering voor de schoonheid van een vrouw. Op intellectueel vlak verdedigde hij ze niet – hij stelde niet dat ze dom waren - maar verklaarde dat vrouwen totaal niet geschikt waren om aan politiek of diplomatie te doen. De emancipatie van de vrouw in de politiek was voor hem een onmogelijkheid. Hij hekelde dan ook de verspilzucht van Franse adellijke hofdames zoals Marie-Antoinette, maar stelde dat het in Engeland niet veel beter

was. In Engeland genoten de vrouwen geen voorrecht op politiek vlak en dit juichte hij allesbehalve toe. Als aanhanger van het Voltariaans deïsme en het Kantiaans rationalisme reageerde hij op een ironische, doch soms felle manier tegen de wanpraktijken op het platteland. Hij fulmineerde tegen de soms barbaarse praktijken en hoopte dat de malafide politiek van Rome wellicht tot de ondergang zou leiden.

We kunnen besluiten dat de reizen van de blinde hertog een unieke onderneming waren en er weinig reizen van die aard in die periode ondernomen werden. Ze zijn uitzonderlijk door het brede aanbod van beschrijvingen, brieven, rekeningen, ... die op eigen ervaring berustten en niet klakkeloos uit reisgidsen overgepend waren. Ze vertellen ons over alle aspecten van het gewone dagelijkse leven, maar laten ons ook meekijken achter de schermen van het leven van de adel op reis. De hertog was daarenboven blind en ging niet op 'grand tour' in functie van zijn opvoeding. Genoodzaakt door zijn levensloop en aangewakkerd door zijn uitzonderlijke passies, besloot de blinde hertog zijn leven in het teken te stellen van het mecenaat, de kunst, cultuur, wetenschap en natuur. Het is de combinatie van die unieke factoren dat maakt dat deze bronnen uniek zijn.

Deze licentiaatsverhandeling hoopt dan ook op even unieke wijze een beeld geschetst te hebben van deze 'avonturen' en zo een bijdrage te leveren aan de Arenberggeschiedenis en de geschiedenis het 'adellijk' reizen in een Europese context. Toch moeten we ons er steeds van vergewissen dat we nooit honderd procent een historisch persoon en zijn activiteiten tot leven kunnen wekken, het einde van de achttiende eeuw, waar het nationalisme hoogtij vierde. Hoe dan ook, nieuw wetenschappelijk onderzoek op basis van het zich nog steeds uitbreidend bronnenmateriaal, kon ons alleen maar dichterbij de Arenbergs brengen.

V. SAMENVATTING

Deze licentiaatsverhandeling bestudeert de reisverhalen van Lodewijk Engelbert van Arenberg, de blinde hertog, in al haar aspecten. Lodewijk Engelbert leefde van 1750 tot 1820 en was na een jachtongeval blind geworden. De militaire carrière die hij beoogde kon niet meer doorgaan. Genoodzaakt zijn leven een andere wending te geven, legde de hertog zich op zijn passies. Cultuur, natuur, wetenschap, politiek, ... over alles wist hij mee te praten. Als eerste edelman van de Zuiderlijke Nederlanden nodigde hij vaak prominente figuren uit op zijn kasteel te Edingen. Als mecenas zou hij het kunst- en cultuurleven ook aanmoedigen. In het kader van de Industriële Revolutie interesseerde hij zich ook in wetenschap en industrie. Deze passies leefden ook door op reis en reikten ons fraaie weetjes en anekdotes aan. Na een woelig, maar uiterst boeiend leven overleed hij op 7 maart 1820 te Brussel.

Het onderzoek gebeurt bijna uitsluitend op archivalische bronnen. Het Archief en Cultureel Centrum Arenberg te Edingen is het archief bij uitstek voor studies omtrent de Arenbergs. Ruim anderhalve kilometer archief zijn beschikbaar, maar lang niet alles is geïnventariseerd. Op basis van de zestien reisverhalen en hun rekeningen, catalogussen en inventarissen, allerhande correspondentie en secundair bronnenmateriaal werd deze studie gemaakt. Reisverhalen van 'gewone reizigers' vonden we in uitgegeven bronnen of gedrukte literatuur.

Wat de reisverhalen van de blinde hertog zo bijzonder maken is het feit dat deze reizen niet ondernomen werden vanuit het opzet van een 'grand tour'. Het 'blind zijn' van de hertog was een ander aspect wat de verhalen uitzonderlijk maakt. Overigens geven de reisverhalen ons aan de hand van uitvoerige en niet-stereotiepe beschrijvingen een breed inzicht in de mentaliteit van verschillende samenlevingen.

De klemtoon wordt vooral gelegd op de praktische kant van het reizen en de specifieke ongemakken die de blinde hertog daarbij ondervond. Interessepunten worden aangevuld en een diepgaande karakterschets, hoofdzakelijk op basis van de correspondentie, wordt beschreven. Persoonlijke en algemeen adellijke interesses zoals de jacht, kuren, theater, opera, ... komen ruimschoots aan bod. We focussen ons ook op het prestigieuze en het 'elitaire' van zo'n reisonderneming. Aan de hand van studies van Pierre Bourdieu en Thorstein Veblen trachten we na te gaan in hoeverre de reisondernemingen ook prestigieuze aangelegenheden waren. Bijgevolg hebben we oog voor de andere motieven van het reizen. Een vergelijking met de perikelen van 'gewone reizigers' geeft de spanning tussen adel en 'burgerij' weer. Dit uitgangspunt loopt dan ook als een rode draad door de licentiaatsverhandeling. Daarnaast pogen we de blinde hertog ook als een 'volkse man' te duiden die goed overweg kan met de gewone man in de straat, oog heeft voor liefdadigheid en sporadisch lak heeft aan privileges en verplichtingen. Een ander spanningsveld is de overgang van Verlichting naar Romantiek. Deze mentaliteitsverandering wordt mooi weerspiegeld in de gedachten en interesses van de blinde hertog. Net zoals de melancholie van de Romantiek, waaraan de blinde hertog soms onderhevig was, vormden de onlusten naar aanleiding van de Franse Revolutie en Brabantse Omwenteling zaken waarmee rekening diende gehouden te worden. De verhandeling biedt ons tevens een mooi inzicht in de voorname kennissenkring van de

blinde hertog. Hierdoor maken we kennis met roemrijke geslachten en personen die de geschiedenis in de achttiende eeuw in grote of minder grote mate hebben meebepaald. Omdat deze kennissenkring zo uitvoerig was, hebben we onder andere een personenindex aangemaakt. Alhoewel niet ons uitgangspunt vonden we interessante informatie over het standpunt van de hertog tegenover Napoleon – in dit kader is de reis van Guillaume Bosschaert, landschapsschilder en persoonlijk vriend van de hertog, naar Martinique heel leuk om lezen en ook interessant.

De levensstijl van de blinde hertog en zijn entourage thuis leefde verder op reis. In die zin toont de blinde hertog zich als een lid van een sociale groep, die een specifieke omgang met goederen, diensten en personen er op na hield. Als lid van de hoge adel moest hij veelvuldig aan stijlformules en etiquette voldoen. Daartegenover stonden privileges en rijkdom die grote deuren openden. Het was een mes dat langs twee kanten sneed. Maar toch, alhoewel niet altijd gezegend door het leven, kunnen we stellen dat de hertog op een positieve en uiterst boeiende manier zijn leven heeft geleefd.